

„Ezt mondom Önnek; s ezt mondanám az ügyésznek is
csak bővebben.”

„Fausték azt az épületet bontják le,
ahol annak idején II. Vak Béla király megszállt”

„a férfi – orvosi tanácsra, hogy egészségét kímélje –
egy »verebet« vesz el feleségül”

„Cz. pipázik s lelkesen keresi a Sauvageot-ban
a »tajtékos ég« francia ellenértékét”

„Mikor én rád még mindig szép és mély barátsággal gondolok,
az nyolc-tíz év előtti magadra vonatkozik.”

„Ha haza jössz Fiam akkor a Papnak kel adni a zárt Kultsokat a
Hordót Lisztel tele kel akkor tölteni az evő Kamaraba [...] a Leának meg mondani hogy a Kults mindég a sebjebe legyen”

„A szája helyén van az egyik szeme,
a másik a homloka közepén [...]”

„Mindketten azt hisszük, hogy a másik féltékeny;
de lehet, hogy csak annyiról van szó,
hogy ő budai Szentimrész volt, én meg Eötvös Collegista.”

„Távol légyen a harag, mely által semmi jó,
semmi rendesen elgondolt dolog végbe nem mehet.”

„A Móka háton a hol ganajoztak magamnak”

„s én boldogan botladozom tovább
idegen romokon s magamon át”

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2017/5

5

2017

ItK

A tartalomból

Hat szerző 1907-ből

Szabó Lőrinc

Törökországi levelek

Kazinczy-levelezés

Nagy Péter

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. CXXI. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Wirágh András</i> : Hat szerző keres egy szerepet. Látélet 1907-ből, egy hosszabb kitérővel	567
<i>Soltész Márton</i> : Egy „komoly nemzeti és kulturális ügy”. Nagy Péter, a műfordító és „irodalmi ügynök”	581
Műhely	
<i>Kovács Eszter</i> : A <i>Törökországi levelek</i> kiselbeszéléseinek forrásai. Hét új forrás ismertetése	616
Műelemzés	
<i>Kabdebó Lóránt</i> : „egy Költő Agya”. 21. századi kísérlet a 20. századi líra olvasására	631
Adattár	
<i>Orbán László</i> : Kazinczyhoz írt kiadatlan anyai levelek	659
Szemle	
Petrarcha Ferenc: A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól (<i>Ertl Péter</i>)	691
Vörös Imre: Péczeli József (1750–1792) (<i>Penke Olga</i>)	704
Az ember – kultúrtörténeti és poétikai megközelítésben (<i>Bartók István</i>)	707

WIRÁGH ANDRÁS

Hat szerző keres egy szerepet

Láttelelet 1907-ből, egy hosszabb kitérővel

Cholnoky László, a korában is inkább botrányai, mintsem egyedülálló írásművészete miatt „ismert”, de mára jószerivel elfeledett szerző 1907-ben belépett egy országos szövegelosztó hálózatba. Ez adta az ötletet az 1907-es évben már elégséges reputációval bíró szerzők publikációs stratégiáinak komparatív elemzéséhez. Arra voltam kíváncsi, hogy a hálózatokba való belépés mellett pontosan milyen lehetőségek álltak az írók rendelkezésére, hogy írásaikat tömegesen közzétegyék. Utólag tudatosult bennem, hogy 1907-ben a választott hat szerző mindegyikéhez kapcsolódott egy-egy friss kötet (néhányukhoz több is), továbbá, hogy a Nyugat elindulása előtti évről beszélünk, azaz lehetőség nyílik arra, hogy a kor egyik leghíresebb publikációs fórumába becsatlakozó szerzők első „nyugatos” évének statisztikáit majdan szembe-síthessük a Nyugat előtti éra utolsó évének termésével. Mit kezdhetünk több mint ezer szöveggel – anélkül, hogy egyenként elolvasnánk őket? Jelen tanulmány erre a kérdésre próbál választ adni.

A szövegek jelentését és értelmét feltáró, egyúttal a szöveget a hagyományközösségekbe helyező értelmezői tevékenység filológiai előmunkálatokat kíván meg, amelyek részben szintúgy a hermeneutikai *close reading* praxisára épülnek. Az ezredforduló digitális forradalmának vívmányai (köztük a távoli olvasásnak nevezett módszer) újból rávilágítottak a „filológiai stádium”, azaz a szoros szövegolvasást megelőző rendszerezési és közzétételi eljárások fontosságára. Miközben olvasás és értelmezés viszonya mindezek ismeretében már más színben is vizsgálható. Moretti *Distant Reading*¹ című munkájában számtalan izgalmas példát láthatunk a hagyományos értelemben vett („humán”) szövegolvasást nélkülöző értelmezésre, amely viszonylag nagy mennyiségű adat kielégítő gépi feldolgozását követően járhat eredménnyel. Moretti hatékonyan érvel amellett, hogy a tulajdonképpeni hermeneutikai processzus mellett a szövegek bizonyos alkotóelemeinek, jellemzőinek, kódjainak vagy indexeinek feldolgozása és összehasonlító analízise, azaz adatelemzésük is rámutathat új irodalmi-irodalomtörténeti tényekre és összefüggésekre.

Jelen tanulmány ehhez hasonló elveket követ, amennyiben szándékoltan a szoros szövegolvasást megelőző elemzési eljárásoknak nyit teret (leszámítva a kitérőt). A cél azonban ezúttal a szövegek olvashatóságát és kanonizálódását lehetővé tevő szerzői publikálási gyakorlatok és sajtóhálózatok vizsgálatára irányul. A kiválasztott hat szer-

* A szerző az MTA BTK ITI Modern Magyar Irodalmi Osztályának fiatal kutatói ösztöndíjasa.

1 Franco MORETTI, *Distant Reading*, London–New York, Verso, 2013.

z, Cholnoky László, Cholnoky Viktor, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Lovik Károly és Szini Gyula életművei viszonylag jól kereshetők. A Petőfi Irodalmi Múzeum honlapjáról elérhető *Magyar írók bibliográfiája* és Lakatos Éva grandiózus sajtórepertórium² mellett a Kosztolányi kritikai kiadás készítői folyamatosan teszik közzé bibliográfiáikat, a számos hibával tarkított, így megbízhatatlan, de kutatási alapnak elégséges Gedényi-féle Krúdy-bibliográfia mellett pedig immár rendelkezésünkre állnak a szerző összegyűjtött munkáinak (évről évre gyarapodó) kötetei is.³ A többi szerzőről saját adatbázisaim alapján rendelkezem elegendő adattal.

A hat szerző

Lovik és Szini Budapesten születtek, a többiek vidéken, de 1907-ben már mind a hatan a fővárosban éltek. A hatos legidősebb tagja, Cholnoky Viktor, illetve a legfiatalabb, Kosztolányi Dezső születése között 17 év telt el, négyen az 1870-es években születtek. A hírhedten sokat publikáló Krúdy Gyula 1892-ben, a szülővárosában, Nyíregyházán megjelenő Szabolcsi Szabadsajtóban publikálta első írását. Ettől kezdve Budapestre költözéséig szövegeinek mintegy egytizedét publikálta fővárosi lapokban, ugyanannyit, mint amennyit 1896-ban. 1897-ben már többnyire fővárosi lapokkal áll kapcsolatban, első kötetében, az *Üres a fészek*ben csak az ez utóbbiakban publikált szövegek szerepelnek. Kosztolányi Dezső hét évvel volt fiatalabb Krúdynál, és bár ekkor még vidéken élt, első írása a Budapesti Naplóban jelent meg 1901-ben (vagy a szabadkai Előrében, de ebből csak egyetlen lapszám maradt fenn, a szerző megjelenései nem bizonyíthatók). Fővárosba költözését követően vidéki és budapesti lapokban is egyaránt sűrűn publikált, első kötete, a *Négy fal között* 1907-ben látott napvilágot. Cholnoky Viktor a két szerzőnél korábban, 1868-ban született, csak 31 évesen költözött Budapestre, de elhúzódozó vidéki karrierje során lapot alapított, lapokat szerkesztett, kötete (1897), sőt 1907-ig négy fordítása is megjelent. Lovik Károly nemcsak fővárosi születése, hanem társadalmi rangja okán is megkülönböztethető a fenti három szerzőtől. Arisztokrataként ugyanis nem volt rákényszerítve az írásra, igaz, így is rengeteget publikált. 1890-től már A Hétben jelentette meg írásait, csak elvétve akad egy-egy vidéki publikációja első kötetének, az 1901-es *Leveles ládának* a megjelenéséig. A szintén Budapesten született Szini Gyula írásait értelemszerűen helyi lapok közölték, de kötete csak 31 évesen, 1907-ben jelent meg (*Trilibi és egyéb történetek*). Cholnoky László csak 1918-ban jelentkezett kötetével, szűk két évtizeddel azután, hogy fővárosi lapokban publikálni kezdett. Bár két elbeszélést is jegyzett a bátyja nevében megjelent *Mozgai Pali, a gyermekhős* című kötetben, első saját kötetéig a szerzőt szem elől veszítette a kritika.

2 LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1972–2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek: A. sorozat, 1–40).

3 Mindebből az következik, hogy a Krúdyval kapcsolatos továbbiakban említett adatok feltehetően minden esetben finomításra szorulnak. A Bezeczy Gábor által szerkesztett Krúdy-összkiadás jelenleg a 27. kötetnél tart, legutóbb 2016-ban az 1901 decembere és 1902 decembere között megjelent elbeszéléseket tartalmazó kötet jelent meg.

Míg Krúdy és Kosztolányi a jelenleg is „hatályos” magyar irodalmi kánon prominens alakjainak számítanak, a többiekről ez nem mondható el. Pályájuk ugyanakkor több módon összekapcsolódik: legtöbbjük rendszeresen publikál a napisajtó (ezen belül is sok esetben ugyanazon lap) tárcarovataiban, valamint az olyan fontos irodalmi lapokban, mint A Hét, a Magyar Génusz, a Figyelő, vagy a Nyugat, sőt, olykor recenziálták is egymás köteteit.

A most bemutatandó összefüggések nagy vonalakban már ismertek, de vélhetően rávilágítanak a kellően még nem feltárt, jobb híján másodvonalasnak nevezett szerzőkre, akik, bár különböző okokból nem mérhetők a mai szemmel a korabeli irodalmat alakító szerzők és szövegek színvonalához, fontos csomópontjai voltak a századfordulós irodalmi hálózatoknak. A Lovik Károly pályakezdéséről beiktatott kitérő is részint ezzel magyarázható. Mint látható lesz, több mint 1000 szövegmegjelenés kerül terítékre – ekkora korpuszt lehetetlen egy tanulmány formájában körültekintően körbejárni, így a főbb jellegzetességek kiemelésére töreksem majd, zárójelbe téve a hat szerző jelenkori reputációja közötti hatalmas különbségeket.

A szerep

Ahány író, annyi különböző publikálási praxis – ugyanazon központi séma mentén. A századfordulós magyar író legkönnyebben úgy érvényesülhetett, ha erős és tartós jelenlétet alakított ki a korabeli lokális sajtóközegben, majd, amikor már a (fővárosi) napisajtó tárcarovatai és irodalmi lapok is komolyan számítottak szövegeire, egy gyűjteményes kötetel állt elő.⁴ Ez volt a biztosíték arra, hogy neve a főleg fővárosi könyvirodalmat szemlélő kritikusi közeg számára is ismertté váljon. Noha a fővárosi írók előnyt élveztek, hiszen ideális esetben rögtön nagy példányszámú lapokban jelentkezhetek írásaikkal, a sűrű sajtóhálózatnak köszönhetően a tehetséges vidéki szerzők is eljuthattak néhány kapcsolat után a hírnevet garantáló sajtóorgánumokhoz – főleg, ha időközben Budapestre költöztek a könnyebb érvényesülés reményében.

Az első világháborúig az irodalmi karrierépítés lehetőségei az időszaki és alkalmi kiadványokban (napisajtóban, folyóiratokban, albumokban és almanachokban) való publikálásra, illetve könyvek (regények vagy gyűjteményes kötetek) megjelentetésére szorítkoztak. Az időszaki kiadványok óriási olvasóbázist jelentettek a szerzők számára, s rendszeres bevételi forrással jártak, de a kritikusi közeg elsősorban a könyvirodalmat szemlélte, amely bármennyire is kecsegtethetett előnyös szerződések megkötésével, csak szélsőséges esetben lehetett rendszeres publikálási közegnek nevezni. Ideális esetben tehát a szerzőnek mindkét közegben folyamatosan jelen kellett lennie. A közegeket pedig a legegyszerűbben úgy lehetett keresztezni, ha a szerző az időszaki kiadványokban egyszer már megjelentetett szövegeit kötetbe gyűjtötte össze, majd a kritikusi reakciók nyomán megszerzett reputáció birtokában újra a napilapokat és a folyóiratokat

4 Természetesen lehetőség nyílt arra, hogy egyes szerzők a színház és (már) a mozi felé is nyithassanak, de jelen tanulmányban nem foglalkozom ezekkel az alternatív útvonalakkal.

kezdte bombázni írásaival. Ezt a folyamatot – mint majd látható lesz – meglehetősen leegyszerűsítette az, ha a szerző egy nagy kiadói konszern kapcsolatát kereste.

A fővárosi szerzők könnyebb helyzetben voltak, hiszen közelebb voltak az országos(an olvasott) sajtótermékekhez, míg a vidéki szerzőknek először a lokális közegben kellett elfogadtatniuk magukat. Ehhez képest létezett egy extrém módja is annak, hogy a szerző új olvasókkal ismertesse meg magát, nevezetesen a reklámokra épülő országos elosztóhálózatba való belépés. Az elosztás médiuma, egy speciális időszaki kiadvány, az ún. könyvatos lap ugyanis nem került kereskedelmi forgalomba. Miután kinyomtatták, nem individuális olvasókhöz, hanem vidéki szerkesztőségekhez került, amelyek a kötelező rész (a reklámok) betördelése után szabadon dönthettek arról, hogy a „mellékletként” csatolt szépirodalmi alkotásokat is átvegyék-e lapjukba. A hat szerző közül Cholnoky László hat éven át, 1907-től 1912-ig élt ezzel a lehetőséggel, és bármekkora olvasottságot is biztosított számára mindez – a többiekkel ellentétben, akik egyébként egy-két szöveget szintén átadtak az elosztóknak –, elmulasztotta első kötetének összeállítását, és ezzel tulajdonképpen végzetes hibát követett el.

Kitérő: Lovik Károly pályakezdése

Lovik Károly pályakezdését eddig nem vizsgálták behatóbban, pedig az 1901-es debütáló kötet, a *Leveles láda* példáján keresztül nemcsak az „indulás” prezentálható, de az is jól látható, hogyan formálódtak át a kötetrendezés során a korábban különböző időszaki kiadványokban publikált szövegek egységes kompozícióba.

Lovik első ismert publikációja az *Etel arca* című vers az Urambátyámban jelent meg 1890-ben, miközben az újságnak beküldött adomái név nélkül jelentek meg a lapban.⁵ Néhány közleményt követően írói-újságírói tevékenysége a Magyar Hírlap hasábjain teljesedett ki 1893-tól, ezzel párhuzamosan pedig 1895-től kezdve A Hétben, illetve regionális lapokban is publikált.⁶ Állandó szereplője volt a Magyar Hírlap rendkívül impozáns karácsonyi különszámainak (beleértve a milleniumi különkiadást is), 1895-ben meséje jelent meg a Bródy Sándor által szerkesztett Kis Almanachban (*Mackó barátom*). Elbeszélései mellett a Magyar Hírlap, illetve A Hét hírvatainak is állandó álneves szerzője volt (*A társaság, Innen-onnan*): csupán 1899-ből – a rövid közleményeket is beleértve – több mint 250 szövege ismeretes. Végül, a próza- és tárcaírói tevékenység egyfajta megkoronázásaként bekerült az 1900-as Mikszáth Almanachba is *A hegyek mögött* című elbeszéléssel. Első elbeszéléskötete, a *Leveles láda* 1901 első harmadában jelent meg, de ugyanebben az évben a Magyar Hírlap folytatásokban közölte – a könyvként

5 Az olvasói levelek között számos alkalommal válaszol a szerkesztő L. K.-nak Eperjesre, megköszönve a beküldött szövegeket. Lovik ekkoriban Eperjesen tartózkodott. Ehhez lásd Vigh Péter, *Szabadkőműves (és) hívő: Lovik Károly és az eszmetörténeti labirintus*, Kommentár, 8(2013)/2, 84–101.

6 Gulyás szerint Lovik (Agbik álneven) már 1891-ben publikált a Magyar Hírlapban. A saját kutatásokon alapuló (pontosan nem hivatkozott) adatot Vigh Péter is átvette, de a Magyar Hírlap 1891–1892-es évfolyamaiban többszöri átböngészés alkalmával sem találtam egyértelmű vagy utólag beazonosítható álneves írást.

csak három évvel később megjelenő – *A leányvári boszorkányt* is (így ennek keletkezési ideje 1904-ről 1901-re dátumozandó vissza).

Az 1885-ben alapított Singer és Wolfner Kiadó 1900-ban indította el *Színes Könyvek* című sorozatát, a *Leveles láda* a sorozat kilencedik darabja volt.⁷ Mai ismereteink szerint a kötetbe felvett szövegek 1898–1900 között készültek, és az esetek nagy részében először a Magyar Hírlap tárcarovatában, illetve A Hétben jelentek meg. Figyelembe véve az 1901 márciusáig – a kötet valószínűsített megjelenéséig – megjelent Lovik-elbeszéléseket, az addigi novellatermés körülbelül tizede került be a debütáló kötetbe.

A kötet belső címlapján látható illusztráción, a kiadó emblémáján egy puttó és egy bagoly látható, alattuk szalagban a kiadó jelmondata olvasható: *inter folia fructus*. A levelek (azaz oldalak) között megbúvó gyümölcsök képlete metaforikus értelemben a médium által „elfedett” tartalom jelentőségére mutat rá, viszont Lovik kötetcímével együtt különleges játékot indít el. Hiszen felvetődik annak lehetősége, hogy „leveles ládán” az iratok vagy postai küldemények összegyűjtésére és rendszerezésére szolgáló *tárolóegységen* kívül maga a könyv is érthető, amely levelekből, azaz lapokból áll, és amely „gyümölcsseinek” megízleléséhez az olvasás technikáját szükséges applikálni. A *Leveles láda* így a kiadó (vagy kiadói közeg) önreferenciája mellett a könyv (vagy könyvolvasás) önreferenciáját is felmutatja, egyúttal annak illúzióját kelti az olvasó számára, hogy az olvasáshoz semmilyen *speciális* stratégia elsajátítására vagy működtetésére sincs szükség.

Egy recenziót leszámítva a kötetet bemutató írások – mai értelemben – egy kis-sé szenvtelen realista poétikát látnak megvalósulni a szerintük karcolatokhoz közeli műfajú szövegekben. Igaz, a recenziók közül három elfogultnak nevezhető (Lovik a Magyar Hírlap és A Hét állandó szerzője volt, a kötet pedig az Új Időket is magába foglaló Singer és Wolfner-csoport gondozásában jelent meg). A Kaczvinszky Lajos szerkesztette, katolikus-konzervatív irányú Magyar Szemle ellenben minden jellegzetes ízt (ide értve a magyarosságot és a népiességet) mesterkéltnek vél. A kötet fő problémája a recenzens szerint az, hogy a címbe emelt tárgyat nem annak elsődleges jelentésében (a családi okiratok, dokumentumok, hivatalos papírok tárolására szolgáló láda, azaz a családi emlékezetet reprezentáló archívum metaforájaként) applikálta. Pedig a leveles ládát „megjelenítő”, *Otthon* címet viselő elbeszélés éppen a kötet közepén található, így a kompozíció tulajdonképpen ráerősít a „magyaros-népies” tematikára.

A kötet tizenegy alkotást tartalmaz, ezek mindegyike másod-, némelyikük harmadközlés.⁸ A *Leveles ládába* nem került be új (korábban nem publikált) írás, viszont

7 1900-ban hét kötet jelent meg: *Szikra* (Ugody Lila, 1–2), *Arianna* (Herczeg Ferenc, 3–4), *Az a számár Domokos, meg a másik* (Malonyay Dezső, 5), *Ingovány* (Bársony István, 6–7). Lovik kötete előtt 1901-ben Gárdonyi *Tizenkét novellája* jelent meg.

8 A legkorábbi szöveg a *Bajor földön* (Magyar Hírlap, 1898. aug. 7.), míg a legkésőbbi az *Aesculap* (Magyar Hírlap, 1900. nov. 16.), a kötet megjelenéséig csak a *Boglár* jelent meg harmadik lapban (Veszprémmegye, 1900. feb. 25.), míg a kötet megvételére buzdító marketing keretében négy periodika is közölt mutatványszöveget a *Leveles ládából* (Magyar Lányok, Pesti Napló, Ország-Világ, Új Idők – az első kettő a *Boglárt*, amely 1901-ig így négyszer is megjelent). A *Nászónap*, mint a kötet leghosszabb, annak mintegy ötödét kitevő szöveg csak A Hétben, *A kompnál*, az *Éjjeli történet*, a *Parasztok*, az *Otthon*,

a kötetben a néhány évvel azelőttől ismeretes szövegek *új szövegváltozatai* találhatók. Ezek némelyike jelentősnek nevezhető változtatásokat tartalmaz, többségük viszont *lényegében azonos* (apróbb módosításokkal, javításokkal korrigált) variánsnak tekinthető. Például a korábban a Magyar Hírlapban megjelent írásai közül a kötetben a *Bajor földön* új alcímet, egy fejezete új címet kapott, míg ettől elkülöníthető az *Otthon* fontos újítása (a novellába bekerült a kötetcímet adó „leveles láda”), illetve a *Boglár* új, rövid, hitelesítő formulául szolgáló bevezetése, nem is beszélve az *Aesculap* változtatásairól, amelyek a mű mintegy teljes első felét érintik. A *Nász hónap. Egy férj feljegyzéseiből* csak A Hétben jelent meg, hosszú terjedelme miatt meg sem jelenhetett volna tárcarovatban. Az eredeti variánshoz képest a kötetben olvasható szöveg (számos apróbb javítás mellett) *közvetlenül* reflektál arra, hogy a nászút – hosszas lelki tusakodás után – végül meghozta azt az „eredményt”, amelyre eleinte (a nőnek saját új helyzetének realizálása, a férfinak pedig az ezáltal is kiváltott hosszas hezitálása miatt) szinte semmi esély nem kínálkozott. A kötetben harmadközlésként olvasható szövegek speciális esetét jelenti a *Boglár*, amelynek „köztes” publikált változata csupán egyetlen apró módosításban tér el az öt nappal korábban publikált ős-eredetitől. Ez legfeljebb annak a permanens szöveggondozói tevékenységnek a lehetőségét veti fel vagy vetíti előre, amelyet a *Tor*, *A fecske meg a veréb*, illetve *Az istentelenségről* című írások esetében érzékletesebben követhető végig.

A korabeli olvasatok kontextusában a kötetkompozíció egységét egy olyan *otthonosságérzet* teremthette meg, amely a könnyű ráhangolódás (a ráhangolódó olvasás teljes sikerének) illúziójával bírt: a *Bajor földön* kivételével az összes történet ismert helyszíneken, hazai környezetben játszódik, másfelől betekintést enged a városi közeg számára nem annyira ismert „népies” keretek közé. A kompozíció végső formájának szempontjából kulcsfontosságúnak számít az *Otthon* középpontba helyezése, amely a címadó jelölő applikálásának (a cselekmény terében való elhelyezésének) köszönhetően metonimikus státuszba is kerül, a kötet kicsinyítő tükröként is funkcionál. A történet ráadásul éppen a *városi* és a *vidéki* dichotómiájára apellál, allegorikus értelemben pedig azt a folyamatot kíséri végig, ahogyan az idő előrehaladásának tapasztalata megrepeszteti látszik az idő mozdulatlanságának, illetve ennek tetsző körköröségének kétértelmű eseményszerűségét. A városiasodás díszletei előtt zajló események (az „idegen” asszony látogatása a hazatérő főhőshöz) azonban eleve összetett struktúrákat hoznak játékba. Ugyanis neveikben⁹ Fábriusz Áron és Faust Jánosné is az idegenség tapasztalatát hordozzák, ráadásul Fábriusz a fővárosban dolgozik, míg a nő az Alföldről (az ideáltipikus magyar közegből) származik, azaz előbbi csak az emlékeire, utóbbi pedig csak újszerű és felületes ismereteire támaszkodhat a hely(zet) megítélésében. Ráadásul

a *Bajor földön* és az *Aesculap* csak a Magyar Hírlapban, a *Tor*, *A fecske meg a veréb* és *Az istentelenségről* pedig mindkét, Lovik korai pályafutása szempontjából meghatározó lapban megjelent.

9 Terjedelmi okok miatt nem foglalkozhatok részletesebben az *Aesculap* és a *Nász hónap* azon szöveghe-lyeivel, amelyek a nevek ritmikus ismétlődését, rezonanciáját is cselekményesítik. Az előző esetében a vetélytársként felfogható férj neve a tabu pozíciójában hordozza attribútumait, utóbbi esetében pedig a név recitálásának aktusa képezi az egészen vékony kapcsolatot az ifjú házasság között (a férj részéről), miközben a kimondott név mindig máshogyan intonálódik.

az is egyértelmű, hogy a közegben több kulturális kód (németek, zsidók) egyidejű hatása érvényesül, ahogyan a két szereplő sem feleltethető meg egy-egy kitüntetett kultúra szimbolikus alakjának. A Faust név keltette játék nem szorul magyarázatra, Fábriusz nevében pedig az alakítás, munkálás, formálás jelentésű *fabrikál* gyöke fedezhető fel – a dichotómia a jelölők játékában látszik leginkább kétoszthatúnak. A történetben a nő egy színdarabban való részvételre kéri fel Fábriuszt (mint szakavatott, *kulturálódott* fővárosit), de a férfi elutasítja az invitációt. (Allegorikus értelemben Fábriusz az alakoskodásra mond nemet.) Az *Otthon* felvillantja a külső környezet, valamifajta kollektív történelem bomlásának képzetét (Fausték azt az épületet bontják le, ahol annak idején II. Vak Béla király megszállt), de az intim emlékezet fennmaradásának, hagyományának képletét rögzíti meg a levelesláda képében. A „pusztíthatatlan leveles ládákat” Fábriusz a számára konstans városkép kapcsán említi meg, az előző szövegváltozatban itt „pusztíthatatlan tölgyfák” álltak. A materializált családi archívum ismétlődő képei adják meg az *Otthon* ritmusát, zárásként a nagyszülők orvosi eszközeit tartalmazó üveges szekrénnel, de a szöveg látszólag banális (esetleg patetikus) jelenetezését olyan kereszteződések teszik játékosná, amelyek az otthonosság fogalmát is több nézőpontból engedik láttatni.

A valóságreferenciális olvasatokat megkönnyítendő a kötet egyes szövegeiből kikerült néhány olyan utalás, amelynek megértéséhez bizonyos fokú ismeretek szükségesek (művészek nevei, idegen vagy idegen hangzású szavak), de itt említhető a *Boglár* hitelesítő felvezetése is. A történet – a kötet hangnemétől merőben eltérő – fantasztikus jelenetet visz színre: az ifjú főhős anyja „gyilkosát”, a vadlovat keresi-kutatja, végül rátalál és végez vele, de a ló tetemét a délibáb mindenki számára láthatóvá teszi, utólag is megerősítve a „táltos” már-már túlviláginak tételezett erejét. A narrátor érthetően, az eldönthetetlenség jelenlétaspektusának esélyt sem hagyva reflektál a délibáb jelenségére, ám a felvezetés, amely a történetet egy megbízható adatközlőhöz köti (a szkriptori funkciókat pedig a „kiszínezésre” koncentrálja), tompítja Boglár fantasztikus aspektusait.

Az *Aesculap* jelentős változásokon esett át. Az eredeti tárcanovellában Simonfi, a járási orvos kisebb találkozót rendez lakásán, kiderül, hogy egy szerelmi csalódás miatt (kiszemeltje máshoz ment feleségül) nem gondolkodik házasságban, végül megosztja a többiekkel világfelfogásának alapelemeit (semmit sem szabad túlságosan komolyan venni). A találkozó váratlanul félbeszakad, mert Simonfit beteghez hívják. Az út közben derül ki, hogy a beteg éppen volt szerelme, aki szülni készül. A kötetben olvasható történet szerint Simonfi éppen egy kocsmai találkozót hagy ott, ahol nőkkel flörtölgetett. Hazaérve elmereng életén, elszenderül, majd felzavarják – innen kezdve a történet az eredeti narratívát követi. A változtatásoknak köszönhetően csökken a didaxis, ráadásul nem Simonfi szólamait halljuk, hanem gondolataiba kapunk betekintést. Az eredeti szövegben az *Aesculap*-mellszobrot egy megjegyzést követően szólítja meg Simonfi („Ugye így van öreg?”), míg a második szövegváltozat törli a viccelődő gesztust: a csendben szivarozó Simonfi úgy állítja be a szobában lévő lámpát, hogy a fény a mellszoborra essen. A gyógyítás istenét, Aszklepioszt ábrázoló mellszobor korai beemelése teszi lehetővé, hogy Simonfi emlékezete optikai metaforák segítségével

váljon dinamikussá. A szobor szemeiről saját, medikuskori tekintete jut eszébe, majd a kocsmai nő barna szemei, végül a valaha látott legszebb szempár. Nem véletlen, hogy az elalvást is a szereplő szemére közelítő narrátori fokalizáció előzi meg („hallgatagon, mosolyogva bámult maga elé”). Ennek a játéknak köszönhetően a szöveg két záró megoldása (Simonfi arcának „túlvilági szobrász” általi megmintázottsága, illetve a reggeli napsugár „glóriájával” felruházott mellszobor) is könnyebben képez kapcsolatot az első résszel, mint az eredeti variánsban, noha ezek a narrátori kikacsintások is kissé erőltetettnek, hatásvadász jellegűnek tűnnek.

A kötetkezdő elbeszélés több apró, de jórészt jelentéktelen változtatást mutat eredetijéhez képest, viszont A Hétben megjelent változat a Magyar Hírlapban megjelent, illetve a kötetben olvashatótól is eltér. Fő érdekessége az, hogy nem egyértelmű, milyen címen is említhető. A Magyar Hírlapban a *Halotti tor*, A Hétben a *Tor* címet viselte. Utóbbi cím olvasható paratextusként a kötetben is, de a tartalomjegyzék *A halotti tor* címváltozatot tartalmazza. Míg a három helyen is megjelent elbeszélések közül *Az istentelenségről* tűnik a legkevesebb változtatást felmutató szövegnek,¹⁰ *A fecske meg a veréb* három megjelenése mutatja fel a legnagyobb különbségeket. Olyannyira, hogy – az *ultima manus* elvének ellentmondva – A Hét változata nevezhető a „legteljesebbnek”, mivel ez enged legrészletesebb betekintést Abafi gróf (a fecske) gyermekének életébe. A házassági történet a cím által jelzett allegóriaként is felfogható: a férfi – orvosi tanácsra, hogy egészségét kímélje – egy „verebet” vesz el feleségül, de a kezdeti nyugalmi állapotot követően régi életmódjára kapcsol vissza. A nő meghal, egy gyermeket hagy maga után, aki eleinte betegeskedik, de végül erős fecskéként lép az ifjúkorba. A narrátori szólam végig váltakoztatja a referenciális és figurális jelentésszintet, de az átkapcsolásokat mindig bejelenti. A Hétben olvasható szöveg megbontja ezt a ketősséget, hiszen az ifjút „a sas erejével” ruházza fel. A jelölőszintű felhívás értelmében hiba lenne a jövődöbeli életútra akár az anyai, akár az apai meghatározottságokat ráolvasni. A történet, egy szereplője számára kiutat mutat az allegorézis keretei közül.

A *Leveles láda* összességében egy kompakt szövegegységet mutat fel. A korábban publikált szövegeket ért változtatások részben az egység megteremtésének feladatára vezethetők vissza, miközben a történetek egyszerre demonstrálják az életképszerűséget (*Tor*, *A kompnál*), a házaselethez kapcsolódó tematikát (*Nász hónap*, *A fecske meg a veréb*), illetve a megnyugtató emlékezést váratlanul kizökkentő traumatikus esemény-szerűség tapasztalatát is (*Aesculap*, *Otthon*). A kötet egészét nézve a nyelvi megformáltság szintjén, ha nem is jelentéktelennek, de csekélynek nevezhető az írásos karaktert megszólító, ezt játékba hozó aspektus, amely az intertextualitás, az intermedialitás, vagy a performatív önreflexió különböző prózapoétikai eljárásaiból, trükkjeiből hagyományozható. Bármennyire illeszkedik is mindez a *Leveles láda* előírányzott olvasási stratégiáihoz („közérthetőség”), az életmű egyes szegmensei orvosolni látszanak ezt a –

10 Ez a szöveg prezentálja a legnagyobb időbeli távlatot átívelő első személyű visszaemlékező narrátort. A történet a gyermekkorban játszódik, főszereplője a káromkodásával hozzátartozóinak és cselédjeinek komoly fejfájást okozó nagypapa, akinek váratlan betegsége utáni felgyógyulásakor mindenki boldogan nyugszik bele a további káromló szólamokba.

magyar modernség prózapoétikájának szempontjából fájó – hiányt is. Ezek a szövegek (pl. a *Pázmán tételei* vagy az *Egy orvos naplójából*) viszont terjedelmük vagy – a tárca-regényeket olvasóknál értőbb, iskolázottabb olvasót kívánó – összetettségük nyomán nem kerülhettek be a vonal alá, és így a *Leveles ládába* sem.

A továbbiakat megelőlegezendő elmondható, hogy Lovik a kötete megjelenéséig egy nagy példányszámú napilapban, valamint egy olvasott irodalmi folyóiratban is folyamatosan szerepelt, ugyanakkor egy széles körben olvasott folyóirat (Új Idők) és almanach (Mikszáth-almanach) révén is kapcsolatba került a kötetét megjelentető Singer és Wolfner Kiadóval, amely aztán laphálózatainak köszönhetően gondoskodott a kötet reklámozásáról, illetve a kötet mutatószövegeinek különböző státusú olvasók számára való eljuttatásáról is. Lovik tehát nem feltétlenül volt „rászorulva” a tárca szoros terjedelmi kereteire: miközben sűrűn publikálhatott a Magyar Hírlap különböző rovataiban, hosszabb, nem elsősorban a tömegízlésnek kedvező, illetve A Hét (és az esztétizáló modernség) szellemiségéhez jobban illeszkedő szövegeit Kiss József folyóiratában közölhette. Részben ebből következően a szerzőnek nem állt érdekében a vidéki időszaki kiadványokban való jelenlét sem: csekély számú fővároson kívüli publikációját szintén a Magyar Hírlap osztotta el.

Publikálási stratégiák 1907-ben

Az 1907-ben megjelent szövegeket négy kategóriába soroltam megjelenésük helye szerint, eszerint megkülönböztettem fővárosi időszaki kiadványban (napilapban, hetilapban, folyóiratban stb.), alkalmi kiadványban (almanachban, évkönyvben), vidéki időszaki kiadványban, illetve saját kötetekben megjelent írásokat. Szerzőnként külön rögzítettem, hogy az adott helyen hány új, és hány utánközölt szöveg jelent meg. (Ezúttal ilyennek számítottam a változatlan módon, vagy más címen megjelent írásokat is.)

Kötetek és almanachok

1907-ben jelent meg *A kertelő agár* (regény, Lovik), *A podolini kísértet* második kiadása (regény, Krúdy), a *Hét szilvafa* (elbeszéléskötet, Krúdy), a *Karácsonyest* (monológ, Krúdy), a *Mozgai Pali, a gyermekhős* (elbeszéléskötet, Cholnoky Viktor nevén, de Cholnoky László és Tonelli Sándor írásaival). Továbbá Pemberton *A fehér rémek* című regénye Cholnoky Viktor fordításában, a *Négy fal között* (verseskötet, Kosztolányi), az *Őszi rózsza* (elbeszéléskötet, Lovik), valamint a *Trilibi és egyéb történetek* (elbeszéléskötet, Szini). A kötetekben alig jelent meg új szöveg (ez megegyezett a korabeli és a mai gyakorlattal), ehhez képest érdekes, hogy a *Mozgai Pali* két Cholnoky László-szövege eredetinek látszik. A kötetek szövegei Kosztolányi és Lovik éves termését arányaiban jócskán megemelik. (A regények először folytatásos tárcaregényként jelentek meg: *A podolini kísértet* először Az Országban, *A kertelő agár* az Új Időkben.)

A kilenc kötetből három-három a Singer és Wolfner Kiadónál, illetve a Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap és Könyvkiadó Vállalatnál, kettő a Lampelnél, egy pedig a

békéscsabai Tevannál jelent meg. A Singer és Wolfnerhez és a Tevanhoz folyóiratok is tartoztak, így nem meglepő, hogy Lovik és Krúdy, illetve Kosztolányi publikált ezekben (pl. az Új Időkben vagy a Békésmegyei Függetlenségben). Ugyanakkor a Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap- és Könyvkiadó Vállalathoz tartozott a Tolnai Világlapja (ezzel magyarázható, hogy Cholnoky Viktor 1906-ben és 1907-ben megjelent fordításai első alkalommal a képes hetilap hasábjain jelentek meg folytatásokban).

Az alkalmi kiadványok lényegében két csoportra oszthatók. Az első csoportba tartozó kötetek egy-egy időszaki kiadványhoz kötődnek, mint a Pesti Hírlap Naptára (Krúdy), A Polgár Naptára (Krúdy), a Budapest-album (Cholnoky László), illetve a Pesti Napló által kiadott Petőfi-album (Krúdy). Mindez azt tanúsítja, hogy az adott szerzők az adott lappal is szoros kapcsolatban álltak, gyakorta publikáltak bennük. (Az egyetlen kivétel Krúdy, aki – legalábbis a Gedényi-bibliográfia adatai alapján – csak korai, 19. századi pályaszakaszában támaszkodott a Pesti Hírlapra, 1907-ben már egyetlen szövege sem jelent meg benne.) A másik csoportba a folyóiratoktól független kiadványok tartoznak, nevezetesen a Fehér Kereszt Országos Lelenház Naptára (Cholnoky Viktor) és a Mikszáth-almanach (Krúdy és Lovik). Utóbbi szintén a Singer és Wolfner érdekkörébe tartozott. Megérte hát szorosra fűzni a szálakat a kiadóval, hiszen ez egyszerre vezetett időszaki és alkalmi publikációkhoz, de felgyorsíthatta a kötet megjelenését is.

Fővárosi lapok

Egy adott szöveg műfaja eleve magában rejti a hozzá kapcsolódó publikációs lehetőségeket. A képzeletbeli skála egyik oldalára az újraközölhetetlen, mert alkalmi jelleggel íródott, aktualitásokra reflektáló és esetleg az adott lap politikai-ideológiai nézeteit tükröző publicisztikák és kritikák helyezhetők, középre a tárcanovellák, a másik végpontra pedig az elsősorban terjedelmi okokból adódóan könnyen újraközölhető versek. Ezenkívül az is egyértelmű, hogy a szerzők egy-egy fontos fővárosi orgánummal álltak kapcsolatban, ez a kapcsolat (az adott kiadvány profiljához mérten) pedig a műfaji skálát is előírta a szerző számára.

1907-ből a hat szerző összesen 701 szövege ismeretes 37 időszaki kiadványból. A legkeresettebb (öt szerzőnek is helyet adó) orgánumok A Hét, a Tolnai Világlapja és az Új Idők voltak. Az utóbbi a fentiek ismeretében nem igényel magyarázatot. Feltűnő, hogy a 26 szövegből 25 eredeti mellett csak egy utánközlés regisztrálható. Éppen ellenkezőleg a Tolnai Világlapjában olvasható 19 szövegből hat eredeti és 15 utánközlés. A Hétbe 171 eredeti mellé négy utánközlés jutott: az arány a lap presztízsével, a hatalmas szövegmennyiség pedig a műfaji sokrétűséggel magyarázható. Hiszen a lap befogadott verseket és novellákat, kritikákat és publicisztikákat is, sőt az *Innen-Onnan* rovat rövid híreit is a lap állandó szerzői írták. Négy szerző ezenkívül az 1903-ban indult, liberális Az Újságban is jelentetett meg szövegeket (68 eredeti mellett két utánközlést). Cholnoky Viktor A Hétnek, Szini a Pesti Naplónak, Kosztolányi pedig a Budapesti Naplónak dolgozott (szépirodalmi írások mellett kritikákkal és publicisztikai írásokkal is jelentkeztek). Krúdy legtöbb szövege Az Újságban és a Pesti Naplóban jelent meg, de a szerző az

eddigyi adatok alapján szorosan egy laphoz sem tartozott. Lovik A Hét állandó szerzője volt, de viszonylag keveset publikált (korábbi jelentős kapcsolata a Magyar Hírlappal eddigre megszakadt). Cholnoky László esete egyedülálló: az 1907–08-ban működő, Lovik- és Kosztolányi-szövegeket is tartalmazó művészeti hetilapon, A Koron kívül, amelynek munkatársa volt, még 13 lapban publikált (a legtöbbet a Független Magyarországon). Többnyire tárcanovellákat jelentetett meg, viszont 53 eredeti szövegére 44 utánközlés jut. A hatosból csak ő publikált 1907-ben a konzervatív keresztény Alkotmányban, a jelentős zsidó folyóiratban, az Egyenlőségben, a szintén konzervatív Független Magyarországon és a katolikus szellemiségű, antiszemitizmustól sem mentes Magyar Államban.

Jellemző gyakorlatként megemlíthető a különböző műfajú írások eltérő álneveken való közlésének gyakorlata. A Hét publicisztikáit Cholnoky Viktor Arne és Paganel, Lovik Syrion, Szini pedig Plume neveken jegyezte, az *Innen-Onnan* rovatba Cholnoky > jellel, Lovik pedig háromszöget formáló csillagok jelével publikált. Kosztolányi színikritikáit Lehotaiként írta alá, többször nevének monogramját jegyezte szövege alá; Szini a tárcanovelláit eredeti néven, publicisztikáit Plume álneven, színikritikáit pedig Sz. Gy. monogrammal jelentette meg.

Vidéki lapok

Az 1910-es népszámlálási adatok szerint Budapest lakossága a Magyar Királyság kevesebb, mint 5%-át tette ki, ami az olvasottsággal járó írói hírnév szempontjából kulcsfontosságúvá tette a vidéki időszak kiadványokban való jelenlétet is (már ami azt a nagyszámú olvasóközönséget jelenti, amelyik nem fizetett elő, illetve nem olvasott fővárosi lapokat).

Jelenleg a hat szerző 178 vidéki publikációja ismeretes (83 lapban), ezek közül hat eredeti közlés található, de valójában 41 műről van szó. A Cholnoky testvérek részben az automatikus utat választották: egyes írásaikat leadták Leopold Gyula valamelyik könyvatos elosztójának (az Általános Tudósítónak vagy a Munkatársnak), amelyek aztán a lapra előfizető vidéki orgánumokban bukkantak fel. Cholnoky Viktor már korábban is élt a lehetőséggel, testvére azonban ebben az évben szerződött először Leopolddal. Velük szemben Kosztolányi látszólag intímebb kapcsolatot ápolt bizonyos vidéki lapokkal, hiszen egyes szövegeit a Bácskai Hírlapban vagy a Szeged és Vidékében publikálta először. Míg Loviknak egy, Krúdynam pedig négy vidéki megjelenéséről tudunk, addig Szini elbeszélései öt vidéki lapban is visszakereshetők. Külön érdekesség, hogy az Arad és Vidékében megjelenő kilenc szöveg mindegyike Az Újságból, feltehetőleg külön megállapodás útján került ide, ugyanúgy, ahogy Cholnoky László egy szövegét az aradi napilap a Budapestből „kérte el”.

Miért állhatott érdekében egy fővárosi írónak, hogy vidéken új szöveget publikáljon? Kosztolányinál hat ilyenről tudunk. A Bácskai Hírlapban közölt szövegek, a *Lefekvés után* című vers és *A csillaghegyi remetéről* című álneves nekrológ Szabadkán születtek, így a szerző dönthetett úgy, hogy ezeket abban a lapban közli, amellyel már 1904 óta kapcsolatban áll. Valószínűleg ehhez hasonlóan „személyes ismeretségre, baráti kap-

csolatra”¹¹ gyanakodhatunk a Szeged és Vidékének átadott versek kapcsán is, ez lehet a válasz a fenti kérdésre is, bár ezek után túlzás lenne bármifajta érdeket tulajdonítani ezeknek a lépéseknek.

A vidéken újból megjelent, eredetileg fővárosi lapokban publikált szövegek státusa világosabb. Ezek vagy elosztóhálózat útján, vagy a két lap közötti szerződés értelmében jelenhettek meg kisebb példányszámú vidéki lapokban. Az Arad és Vidéke eszerint kapcsolatban állt a Budapesttel, az Egyetértéssel, Az Újsággal is. Cholnoky László, Krúdy és Szini írásai néhány napon belül feltűntek az aradi lap hasábjain. A Bajai Hírlap ugyanilyen gyors átfutási idővel vette át Kosztolányinak a Budapesti Naplóban megjelent szövegeit, valamint Szini Pesti Naplóban megjelent novelláját. Miközben a Nagyváradi Napló éppen az Arad és Vidékéből vett át Szini-szöveget, Krúdynál az az érdekes, hogy az eredeti megjelenések és a vidéki utánközlések között évek telnek el. Feltételezhető, hogy ebben az esetben maga Krúdy küldte el már megjelent írásait egy-egy vidéki lapnak.

Az egy-két héten belül tömegesen megjelent szövegek esetében országos szöveg-elosztóhálózatok közreműködésére kell gyanakodni: 1907-ben a Cholnoky testvérek éltek ezzel a lehetőséggel, és a munkáikat publikáló orgánumok ki is rajzolják a nagyobb lefedettségű Általános Tudósító, valamint a kisebb lefedettségű Munkatárs hálózatait. A 64 lapból 55 járatta a nagyobb, 7 a kisebb elosztót, kettő pedig mindkettőre előfizetett. Csak két olyan lapról tudunk, amelyben a „hivatalosan” elosztott szövegeken kívül a hatos más írásai is előfordultak. Az egyik ilyen a Nagykároly, amely valószínűleg a Népszavától vett át két Kosztolányi-verset, és valamilyen kapcsolatban állt az Általános Tudósítóval is.¹² A Tevan Adolf főszerkesztésében megjelenő, szintén az Általános Tudósítóval szerződő Békésmegyei Függetlenség pedig annak köszönhette *A híd* című Kosztolányi-vers publikálását, hogy a debütáló kötet a Tevan Kiadónál látott napvilágot.

Cholnoky Viktor *A kísértet* című szövege (érdekes módon azelőtt, hogy A Napban teljes szerzői néven megjelent volna) névtelenül keringett a Felsőmagyarországi Lapok hálózatában. Bár későbbi variánsa, *A Bertalan Lajos lelke* a Pesti Naplóban, majd a szerző második kötetében is megjelent, jelenleg nincs birtokomban az eredeti, elosztott szöveg. Így két elképzelés lehetséges: vagy egy jelenleg nem ismert fővárosi laptól vette át (illegálisan) a lap a szöveget, vagy Cholnoky egyetlen olyan 1907-es szövegével állunk szemben, amelyet nem a fővárosban, hanem vidéken publikált először.

11 NÉMETH Ferenc, *Ismeretlen Kosztolányi-közlések nyomában: Egykori bácskai és bánsági lapokban, folyóiratokban*, Híd, 76(2012)/3, 84.

12 Nagykárolyban megszegték vagy ügyesen kijátszották az elosztók fő szabályát (egy településen egy elosztót csak egy lap járathatott): 1907-ben megjelent elosztott szöveg a Nagykárolyban, az Iparosok Lapjában és a Szatmármegyei Közlönyben is.

Cholnoky László közel 200 megjelent alkotásának számottevő része tárcanovella volt, néhány publikációját álnéven az Egyenlőségben közölte. A szövegek közel felét az elosztóhálózatok terítették az országban. Cholnoky Viktor írásainak felét ellenben publikációk adták, egynegyede pedig elosztás után terjedt. Az elosztóhálózatokból kimaradók közül Kosztolányi versek, novellák, kritikák és publicisztikák mellett fordításokat is közzétett: az összes szöveg harmadát versek adják, ennél valamivel kevesebb színikritikája és recenziója jelent meg, 17 tárcanovellájáról tudunk. A szintén rengeteget publikáló Szininél több a próza, illetve teljesen hiányzik a fordítás, Loviknál és Krúdynál pedig az elbeszélés dominál úgy, hogy utóbbinál jószerivel csak kisprózáról tudunk. Cholnoky László és Krúdy nem kötődtek olyan időszaki kiadványhoz, amely tömeges publikálási lehetőséget nyújtott volna, ehelyett egyszerre több lappal álltak kapcsolatban. Míg a többi négy szerző A Hét, a Budapesti Napló, illetve a Pesti Napló révén biztosította be az állandó és tömeges megjelenést.

A hatos kereszthivatkozásaiként a *Hét szilvafát* Kosztolányi, a *Trilibit* Cholnoky Viktor méltatta A Hétben. A legtöbb írás Kosztolányi verseskötetéről született, a kötetnek A Hét, Az Újság, a Budapest, a Budapesti Napló, a Budapesti Szemle, a Független Magyarország, a Huszadik Század, a Magyar Hírlap, a Magyar Nemzet, a Népszava, a Pesti Napló, a Szeged és Vidéke, az Új Idők, a Vasárnapi Újság is szentelt recenziót. Noha az írások nem voltak egyöntetűen pozitívak, Kosztolányi szerteágazó publikációs tevékenysége azt mutatja, hogy az olvasottságot fokozó recenziók és kritikák megjelenésének előfeltétele a minél több időszaki kiadványban való permanens jelenlét volt. A felsorolt 14 lapból Kosztolányi nyolcban publikált az 1907-es év folyamán, sőt mindegyikbe küldött legalább egy új szöveget. Lovik regényéről (A Hét 1906-os írását követően) az Egyházi Közlöny, a Pesti Napló, a Pester Lloyd és az Új Idők írt kritikát, elbeszéléskötetéről az Egyházi Közlöny és az Új Idők mellett a Vasárnapi Újság adott hírt. Szini kötete A Hétben, a Népszavában, a Pesti Naplóban, a Vasárnapi Újságban ért recenziót.

Hatan a Nyugatban

Az 1907-es adatok alapján a hat szerző publikálási gyakorlata három fő irányra osztható, összefüggésben induló vagy már beindult karrierjükkel. A Cholnoky-testvérek az elosztó-hálózatok útján is terítették szövegeiket, Kosztolányi és Szini (a debütálók) számos műfajban rengeteg írásukat publikálták több időszaki kiadványban is, de mindketten egy-egy fő laphoz kötődtek, míg – a már „befutott” – Krúdy és Lovik szűkebb műfaji skálán dolgoztak (és sokadik kötetüket publikálták). A kötetekben megjelent művekkel együtt Kosztolányi volt a legtermékenyebb (286), időszaki és alkalmi kiadványokban megjelent írások esetében Szini a csúcstartó (210). Ő írta a legtöbb eredeti szöveget is (191), míg a legtöbb utánközlése Cholnoky Lászlónak volt (143). Az összesen 1026 szövegmegjelenésnek a rendelkezésre álló adatok alapján körülbelül hatvan százaléka

volt eredeti közlés, az időszaki és alkalmi kiadványokban megjelenő írásoknak pedig 67 százaléka tekinthető eredetinek. A vidéki közlések 77 százalékát a fent említett három szövegelosztó-hálózat terítette. A hat szerző írásai összesen az ország 121 időszaki kiadványába jutottak el.

A Nyugat első évfolyamába Kaffka Margit írt a *Négy fal között*ről és Fenyő Miksa a *Trilibir*ről. Ezenkívül Cholnoky Viktor hét, Cholnoky László és Kosztolányi kettő-kettő, Szini pedig nyolc szöveggel szerepelt benne (Krúdy csak 1910-ben debütált a lapban, Lovik nem publikált a folyóiratban). Nem mondható tehát, hogy az irodalmi modernség első hosszú életű, markáns fóruma különösképp felborította volna a szerzők publikációs stratégiáit, igaz, megágyazott az elkövetkezendő évek gyakorlatának, amelyben a Nyugat is egyre fontosabb szerepet töltött be. Bár példányszám tekintetében soha nem tudta felvenni a versenyt a régebbi folyóiratokkal és a napilapokkal, a publikálási hálózat komoly csomópontjává vált.

A Nyugat nem csábította el a szerzőket sem a napisajtótól, sem a fő „konkurenciától”, A Héttől, legfeljebb egy jó értelemben véve belterjes alternatívaként szolgált az új irodalmi nyelv meggyökereztetéséhez. Közvetlen kapcsolat nem feltételezhető a lap beindulása, valamint az 1908-as könyvtermés között, de ebben az évben újból regény-nyel jelentkezett Lovik (*Az arany polgár*), több kötetnyi elbeszéléssel Krúdy (*A szerelem rejtélyei*, *Kék láng* stb.), elbeszéléskötettel Kosztolányi (*Boszorkányos esték*) és Szini (*Lelki kalandok*) is. Figyelemre méltó, hogy Kosztolányi Szabadkán jelentette meg kötetét, hiszen ezzel új (könyv)olvasókhoz juttathatta el szövegeit. Cholnoky László az egyre kiterjedtebb elosztóhálózatok révén szintén növelte olvasói számát, de mint a későbbiek mutatták, ezzel, egyedülként a hat szerzőből, a prominens közegbe nem tudta nevét beégetni. Kapcsolata megszakadt a Nyugattal, közvetetten pedig ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az első világháború végéig, dacára a rengeteg fővárosi lapban elhelyezett írásnak, első kötete megjelenéséig neve is feledésbe merült.

SOLTÉSZ MÁRTON

Egy „komoly nemzeti és kulturális ügy”

Nagy Péter, a műfordító és „irodalmi ügynök”

Bárhonl vagy és bárhonl vannak a többiek, akik a magyar nyelv családjába tartoztok: ne a gyász színeit lobogtassátok felénk, hanem teljetek el a reménység erejével, melyet erről a földről a nép és a szellem az élet természetes vágyával lehel a világba.

(Tamási Áron levele Márai Sándornak)¹

Noha Tamási Áronról – 1922-es debütálása óta – számos monográfia, illetve monografikus igényű tanulmánykötet látott napvilágot,² s emellett legismertebb műve, az *Ábel a rengetegben* mind a mai napig kötelező olvasmány az általános iskolákban és az egyetemeken, a Tamási-életmű filológiájával úgyszólván senki sem foglalkozik.³ Arról például, hogy a transzilvanizmus kultikus trilógiájának fent említett első részét – valamikor az 1940-es évek első felében – egy friss diplomás Eötvös collegista, a Genfi Egyetem ösztöndíjas hallgatója, Nagy Péter irodalomtörténész (1920–2010) és egy párizsi emigráns költő, André Prudhommeaux (1902–1968) ültette át először franciára,⁴ még az író legkiválóbb hazai ismerői sem igen tudnak. Egyedüli kivételként említhetjük Sipos Lajos páratlanul adatgazdag pályarajzát, mely a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Tamási-hagyatékra hivatkozva jelzi: „1944 januárjában felmerül az *Ábel a rengetegben* svájci kiadásának gondolata. [...] A kiadás, írta [Tamási] Illés Endrének január 3-án,

* A szerző a Kertész Imre Intézet tudományos munkatársa. A tanulmány *A megosztott tudat működésének klasszikus esete: Nagy Péter és a szocialista irodalompolitika vezéregyéniségei* című készülő monográfia részlete.

1 Tamási Áron levele Márai Sándornak, h. n., 1954. ápr. 15., MTA KIK Kt. Ms 5561/139.

2 Gondolok itt Féja Géza, Izsák József, Taxner-Tóth Ernő, Z. Szalai Sándor, Salló László, Lőrincz József, Sipos Lajos és Bertha Zoltán portrékönyvei mellett az olyan gyűjteményes kötetekre, mint az *In memoriam Tamási Áron*, a *Tamási Áron Emlékkönyv*, a *Színház és ritus* vagy a *Találkozások Tamási Áronnal*.

3 Itt tartozom megköszönni barátaim, Helène Huszti és Balázs Patrik nélkülözhetetlen segítségét a francia autográfok kibogozásában.

4 Korábban csupán részletek jelenhettek meg francia nyelven az *Ábel*ből. Előbb az NRH hasábjain: *Comment Abel apprit la mort de sa mère: Extrait du roman Abel dans le forêt*, trad. François GACHOT, Paul RÓNAI, Nouvelle Revue de Hongrie, 1934/50. (Janvier–Mai), 66–71. (Katona Jenő bevezetőjével: Eugène KATONA, *Aaron Tamási, uo.*, 61–65.); majd a Hankiss–Molnos-féle antológiában: Aaron TAMASI, *Abel reste seul dans la forêt = Anthologie de la prose hongroise*, par Jean HANKISS, Léopold MOLNOS, Paris, Editions du Sagittaire, 1938, 300–305. (A fordító személyét sajnos nem tüntették föl.)

»nem annyira pénzügyi kérdés [...], mint szellemi-erkölcsi vonatkozású.«⁵ Beszédes adat, hogy a Helikon folyóirat svájci irodalommal foglalkozó, 1984/2–4-es tematikus száma is csupán említésszerűen hivatkozik a Tamási-regényre, ráadásul a francia szövegnek mindössze 1963-as – több szempontból kifogásolható – kiadását jelzi.⁶

Szerencsére a későbbi Móricz- és Szabó Dezső-monográfus „irodalmi ügynöklésével”⁷ kapcsolatos iratok sértetlenül fennmaradtak hagyatékában; s most, hogy *Levelek Piroskának* című emlékiratának⁸ sajtó alá rendezése a végéhez közeledik, eljött az idő, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában rendelkezésre álló iratanyag alapján a lehető legteljesebb mértékben rekonstruáljuk e méltatlanul elfeledett fordítás megszületésének és kiadásának szövevényes történetét.

Dosszié és emlékirat

Nagy Péter *La Guilde du Livre* feliratú fémfűzős dossziéja – melyet a kéziratári szabályzatnak megfelelően felbontottunk, s amelynek anyagát lapjaira szedve, nem kevés fejtörés árán kronológiai sorrendbe tettük – összesen 75 tételt és 83 fűliót számlál. Első darabja René Bovard, a Suisse Contemporaine című folyóirat szerkesztőjének André Prudhommeaux-hoz címzett, 1943. szeptemberi 10-ei levele,⁹ az utolsó pedig Boytha György, a Szerzői Jogvédő Hivatal munkatársának a szóban forgó francia fordítás újabb kiadásával kapcsolatos, 1965. március 3-ai levele Nagy Péternek.¹⁰ S miután nyilvánvaló volt, hogy az anyag önálló tematikus egységet alkot, ugyanakkor nem köthető egyértelműen a hagyatékképző személy egyetlen művéhez sem, úgy döntöttünk, hogy a „Működésével kapcsolatos iratok” közé osztjuk be.

Az 1986 és 1991 között született emlékirat elolvasása azután igazolta is döntésünket, amennyiben kimutatta, hogy a későbbi neves irodalomtörténész életének egy jól körülhatárolható szakaszához, s e periódus fő tevékenységi köréhez, megélhetési forrásához kötődő dokumentumegyüttessel van dolgunk:

Mint mondtam, irodalmi ügynökléssel is próbálkoztam. Török Sándor¹¹ apámnak jó barátja volt, Tamásit én tiszteltem nagyon, főleg az *Ábel*ért. Ügynöklésemmel nem sokra mentünk, amíg meg nem ismerkedtem André Prudhommeaux-val. André eléggé a feledésbe merült, s tán joggal is, bár a kor nagyon jellemző embere volt.

5 SIPOS Lajos, *Tamási Áron: Élet- és pályarajz*, Bp., Elektra Kiadóház, 2006, 136. A Petőfi Irodalmi Múzeumban, a Tamási által Illésnek írott levelek palliumában – azaz a V. 5791/20. jelzeten – nem találtuk meg az idézett levelet. Szerencsére az MTA KIK Kézirattára által őrzött Aczél György-hagyaték anyagában – az Ms 6213/258. szám alatt – fennmaradt az eredeti.

6 RADÓ György, *Magyar–svájci irodalmi kapcsolatok: Történeti vázlat*, Helikon, 30(1984), 329.

7 Nagy Péter kifejezése – lásd alább!

8 NAGY Péter, *Levelek Piroskának: Emlékeim*, kéziratban, MTA KIK Kt. Ms 2588/1.

9 MTA KIK Kt. Ms 2577/528.

10 MTA KIK Kt. Ms 2577/602.

11 Török Sándor (1904–1985) író, újságíró, műfordító. Nagy Péter *A komédiás és Április* c. darabjait, valamint *Különös éjszaka* (1940) c. regényét kérte el. Az ügy háttéréről: MTA KIK Kt. Ms 2574/453, 459, 462, 465, 467–469.

Magas, sovány, kopasz, eléggé elhanyagolt; költő, akit az élet materiális oldala nem érdekelt, s ezt nyilvánvalóan viseli is. Neki is svájci felesége volt, s tán két kislánya¹² – de jellemző, hogy ezeket szinte soha nem láttam, nem is maradt emlékem róluk. Andréval én barátkoztam össze: végtelenül vonzott a tisztasága (morális értelemben) és az embersége. Francia menekült volt felesége jogán Svájcban: elszánt pacifistaként nem volt hajlandó bevonulni az általános mozgósításkor, hanem átvonatozott családstul Svájcba. Itt-ott keresett valamit, de az a gyanúm, hogy a felesége családja tarthatta el. Annak idején – nem is olyan régen – végigcsinálta a spanyol polgárháborút; erről nem sokat szeretett mesélni. Ő tudta, miért.¹³ Ott, azt hiszem, kommunista volt; itt már bizonyosan anarchista, vagy legalábbis az anarchizmussal egyetértő pártunkívüli kommunista.¹⁴ Mindenesetre baloldali, sokszor nagyon is: igen érdekesen és hosszasan fejtegette, hogy a pénz minden baj alapja, a pénzt kell megszüntetni, s akkor az emberek boldogok lesznek. Én ugyan igen naiv voltam, de annyira nem, hogy ennek bedőltem volna: vitakoztam is vele fesz.

De az ilyen ideológiai vitáinknál jelentősebb volt, hogy megismerttettem a magyar irodalommal. Az első József Attila-fordításait velem csinálta, én veztettem rá József ízeire. (Később ezt Hubay¹⁵ átvette, s a tőle megszokott nagyúri grandezzával kisajátította magának.¹⁶ Bennem is volt annyi nagyúri grandezza, hogy ez ellen sose tiltakozzam; de, gondolom, ennek az emléke se segítette elő, hogy nagyon jóban legyünk.) S ami talán ennél is jelentősebb volt: vele fordítottam le az *Ábel a rengetegben*, ami aztán meg is jelent a lausanne-i Guilde du Livre-nél.

Ennek is megvan a maga története. Azt hiszem, hosszas rimázkodásra, Gyergyai¹⁷ adott ajánló sorokat Ramuz-höz.¹⁸ Gyergyai ugyanis igen féltékeny volt a kapcsolataira;

12 Valóban két gyermeke volt; vö. HUBAY Miklós, *Talán a lényeg: Genfi és firenzei naplók a magyar líráról*, Bp., Littera Nova, 1999 (Mesterek, 4), 7.

13 Hubay Miklós szerint: „André Prudhommeaux [...] anarchista hitvallása szerint ódkodott részt venni egy piszkos világháborúban, miután előzőleg a »próbaháborúban«, Spanyolországban, önkéntesként harcolva megtapasztalta valamennyi nagyhatalom sötét cinizmusát.” *Uo.*, 7.

14 Lásd erről: Cédric GUÉRIN, *Pensée et action des anarchistes en France: 1950–1970*, Villeneuve d’Ascq, Dactylogramme, 2000; Jocelyne BLANCHETEAU, *André Prudhommeaux, un militant anarchiste*, mémoire de maîtrise sous la direction de Jean MAITRON et René RÉMOND, Nanterre, Faculté des Lettres de Nanterre, 1972.

15 Hubay Miklós (1918–2011) drámaíró, műfordító, az 1940-es években a Nouvelle Revue de Hongrie szerkesztője, 1946-ban a svájci Magyar Tájékoztató Könyvtár igazgatója, majd egy ideig a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára.

16 „André Prudhommeaux-val csináltuk a fordítást” – nyilatkozta Hubay a Présence-ban megjelent József Attila-fordítások kapcsán egy 2009-es interjúban, vö. HUBAY Miklós, CSILLAGHY András, *Nem néma nemzet: „a magyar költészetnek különleges vonzereje van...”*, Kortárs, 53(2009)/10, 18. Későbbi kötetében pedig így írt: „Itt, a rue Daniel Colladon 2. szám alatt hamarosan rákapott a magyar költőkre, kettesben olvastuk, kettesben fordítottuk őket.” HUBAY, *Talán a lényeg...*, i. m., 7.

17 Gyergyai Albert (1893–1981) író, műfordító, irodalomtörténész, egyetemi tanár.

18 Vö.: „Monsieur et cher Maitre, / Mon professeur et ami, M. A. Gy. [értsd: Monsieur Albert Gyergyai], a bien voulu me recommander à vous par la lettre ci-jointe.” Nagy Péter levele Charles-Ferdinand Ramuz-nak, Genf, 1943. máj. 11., MTA KIK Kt. Ms 2574/397. Ramuz 1943. máj. 20-ai válasza: Ms 2574/398. Továbbá: „Gyergyai beszélt nekem Ramuz-ról s a házaról” – olvasható Nagy Péter genfi naplójában, Ms 2595/14. A levelezés folytatása: Ms 2574/402, 404.

senkit nem segített senkihez. Mindenesetre én elmentem Ramuz-höz,¹⁹ aki Lausanne-tól nem messze lakott, a szőlők között egy szép nagy házban. Nagyon kedves volt, szívesen elbeszélgetett: olyasmi feje volt, mint Schöpfung Ali bácsinak, csak ő elég erősen parasztra stilizálta magát kordbárony zakójában – bár a szobájában nagy nevek neki dedikált képei voltak, a paravánon kézzel festett kendő a művei címével – nem egészen paraszti miliő. Én hozzá azzal mentem, hogy próbáljuk meg kimenteni Gyergyait, míg nem késő; ő készséges is volt, csak a módját nem tudta; ez ügyben néhány levelet is váltottunk. Ezeken a találkozásokon beszéltem én neki Tamásiról, mert az volt a fixa ideám, hogy a székely az „hegyi magyar” nyelv lévén, ha le akarjuk fordítani, akkor a vaudi „hegyi francia” lehet az ekvivalense, s Ramuz a stilizátora.²⁰ Eleve nem zárkózott el a gondolattól; nagyobb adagokban, vagy elkészülte után teljes egészében elküldtem neki a kettőnk fordítását. Kisvártatva válaszolt is: az egész átdolgozása túl nagy munka lenne, de úgy, ahogy van, beajánlotta a *Guilde du Livre*-nek, amely azután ki is adta. Egyébként, ha nem is vállalkozott rá, a szövegbe több helyütt belenyúlt, s mindig nagyon szerencsésen.²¹

Ugyancsak Charles-Ferdinand Ramuz (1878–1947)²² volt a Nagy Péter által emlegetett Hubay Miklós fő támogatója, amikor 1944 tavaszán, a németek megszállta Magyarországgal szemben disszidenciába vonult svájci diplomatacsoport a *Nouvelle Revue de Hongrie* utolsó számának genfi kiadása miatt az ifjú redaktort kitesztította soraiból. A tamizdat nyomán Svájc legjelesebb koponyáitól érkezett üdvözlő és bátorító levelek sorában ugyanis a *René Auberjonois* szerzőjének lapja is ott ékeskedett. „Ramuz levele talán ma is megvan” – emlékezett vissza az író, mintegy négy évtized távolából, Kabdebó Lóránt mikrofonja előtt.²³

Hogy aztán Prudhommeaux-t Nagy Péter vagy a genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár későbbi igazgatója, Hubay Miklós vezette-e be a magyar irodalom berkeibe, utólag bajos volna eldöntenünk.²⁴ Egy biztos: a *Hősök nélkül* írója már 1942-ben, az elsötétített

19 Vö. MTA KIK Kt. Ms 2577/529.

20 Nagy Péter 34 főlányi genfi naplójában (Ms 2595/14.) nem esik szó sem Tamásiról és regényéről, sem a fordításról.

21 NAGY, *Levelek Piroskának...*, i. m.

22 „C.-F. Ramuz, Vaud és a francia irodalom nagy alkotója széles népszerűségnek örvendett a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején Magyarországon. Stílusa, világa, egész életlátása és ábrázolásmódja távoli rokona volt a korszak egyik legérdekesebb magyar irodalmi mozgalmának, a népi írók táborának, s az ő irodalmi törekvéseit erősítette a maga tekintélyével és művészi tökélyével; ők is portálták, ők is fordították elsősorban. Ma már Ramuz nem úgy divat, mint két évtizeddel ezelőtt; de a magyar olvasó tudatában bevonult a modern kor klasszikusai közé, amit az is bizonyít, hogy a Magvető Könyvkiadó Világkönyvtár sorozatában napvilágot látott új kiadásban a *Jéan-Luc persécuté*.” NAGY Péter, *A svájci irodalom Magyarországon* = N. P., *Tárgul világ*, Bp., Magvető, 1968 (Elvek és Utak), 428. Lásd még: GYERGYAI Albert, *Charles-Ferdinand Ramuz* = Gy. A., *Kortársak*, Bp., Szépirodalmi, 1965, 147–162; C. F. Ramuz, éd., int. Gilbert GUIGAN, Paris, Éditions Seghers, 1966 (*Poètes d’Aujourd’hui*); Doris JAKUBEC, *C.-F. Ramuz: A kifejezés módját kutató író*, Helikon, 30(1984), 238–244.

23 KABDEBÓ Lóránt, *A háborúnak vége lett*, Bp., Kozmosz Könyvek, 1983, 20.

24 Hubay szerint a fordítások bevezetőjét jegyző francia költő „rosszul emlékezik”; és ha ez így van, Nagy Péter vádja is igaztalan. A drámaíró az *Élet és Irodalom* hasábjain, majd később önálló esszéjében is nyíltan kimondta: „Itt meg kell jegyeznem, hogy Prudhommeaux is rosszul emlékszik, mert a fordí-

Genfben, a sokat látott Colladon utcai nemzetközi diákházban megismerkedhetett a költővel, míg Nagy Péter csupán egy évvel később követte ide Hubayt, s minden bizonnyal idősebb kollégáján keresztül került kapcsolatba Prudhommeaux-val is, akinek életéről – noha a magyar irodalomnak holtáig hű szerelmese és lelkes fordítója-tolmácsolója maradt – meglehetősen keveset tudunk. Szükszavúak sajnós a francia életrajzi lexikonok is – a legrészletesebb írás Freddy Gomez 2012-es tanulmánya.²⁵

André

André Jean Eugène Prudhommeaux (alias „Jean Cello” és „André Prunier”), a Calet-monográfus Jules Prudhommeaux fia²⁶ 1902. október 15-én látja meg a napvilágot az Aisne megyei Guise-ben.²⁷ Gyermekkorá – Guise mellett – Nîmes-ben, Sens-ban és Versailles-ban telik, majd a középiskola után a grignoni mezőgazdasági főiskolára iratkozik be. Nem sokkal később már a párizsi természettudományi kar hallgatója, s itt ébred föl lelkében a politika iránti vonzalom is. Hamarosan csatlakozik az Antifasiszta Fiatalkod Szövetségéhez, és lelkesen látogatja a Clarté című kommunista lap szerkesztőségi üléseit. 1926–1927 között már a Földművelésügyi Minisztérium laborasszisztense; végysz azonban sosem lesz belőle, mert politikai tevékenysége miatt (nyilván az Albert Treint-féle ellenzéki csoport²⁸ munkájában való részvételéért) elbocsátják állásából. Ekkor, hogy anyagi függetlenségét valamiként biztosítsa, könyvárusként, korrektorként és ablakmosóként dolgozik. 1928-ban azután feleségül veszi Dora Risst (becenevén „Dori”-t), s még ugyanebben az évben megnyitják könyvesboltjukat a „67 Boulevard de Belleville”-en, amely csakhamar a különböző ellenzéki kommunisták kedvelt találkahelye lesz.

1929-ben Prudhommeaux is részt vesz a francia kommunisták tanácskozásán, melynek nyomán megalakul a Dolgozók Kommunista Pártja (Groupes Ouvriers Communistes, röviden: GOC) és kiadásra kerül a Kommunista Munkás (Le Ouvrier Communiste). 1931-től a GOC-ból kivált Jean Dautryval (1910–1968) elindítják a Spartacus és a Nemzetközi Munkáslevél (Correspondance Internationale Ouvrière) című lapokat.

tást nem velem, hanem Nagy Péterrel kezdte el. Ennél a három első versnél [*Biztató, A tőkések hasznáról, Egy spanyol földműves sirverse*] Nagy Péter volt mellette a tolmács. Én csak a folyóirat megszűnése után vettem be magam ebbe a munkába.” HUBAY Miklós, *Egy fordítás története*, Élet és Irodalom, 6(1962)/49. (dec. 8.), 5; ua. = H. M., *Úton és itthon*, Bp., Gondolat, 1970, 188. Igaz: az Egység hasábjain Balabán Péter is a költő „Hubay Miklóssal együtt készített négy versfordításáról” ír. (B–N, *Folyóiratok*, Egység, 2(1946)/5–6. (máj.–jún.), 2.

25 Freddy GOMEZ, *André Prudhommeaux (1902–1968): Une biographie intellectuelle et politique*, À Contretemps, 8(2012)/42 (février).

26 Jules PRUDHOMMEAUX, *Icarie et son fondateur Etienne Cabot*, Genève, Slatkine, Megariotis Reprints, 1977. Működéséről lásd: Sandi E. COOPER, *Pacifism in France, 1889–1914: International Peace as a Human Right*, French Historical Studies, Vol. 17, No. 2 (Autumn 1991), 359–386, különösen: 364, 368, 374, 377, 385.

27 Az életrajz megírásához Jean Maitron *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier Français* c. monumentális munkájának vonatkozó szócikke szolgált alapul.

28 Albert Treint (1889–1971) a francia kommunista párt első vezetőinek egyike.

„Aknamunkájuk” eredményeképpen 1934-ben Dorit és Andrét berlini tartózkodásuk során letartóztatják és kitoloncolják Németországból. Válaszul még ugyanebben az évben megjelentetik *Spartacus et la Commune de Berlin 1918–1919* című munkájukat.²⁹ A spanyol polgárháború kitörése után Dori csupán rövid ideig marad Barcelonában, André viszont – mint említettük – végigharcolja azt, s közben sorra indítja útjára az újabb és újabb lapokat (L’Espagne Antifasciste, La Nouvelle Espagne Antifasciste, L’Espagne Nouvelle stb.).

1939-ben – amint arra Nagy Péter is utal memoárjában –, a hadüzenet vételét követően Prudhommeaux családotul Svájcba menekül; s miután a politikai tevékenységtől eltiltják, figyelme szinte kizárólag a fordítás és az irodalomkritika felé fordul. Tehetségét dicsérik Shakespeare és Michelangelo szonettjeiből készített átültetései, valamint Alexander Herzen *Oroszország és a Nyugat* című kötetének fordítása (*La Russie et l’Occident*). Illyés Gyula egy 1947-es jelentésének sorait idézve: „[Prudhommeaux] nyilván a legkitűnőbb francia versfordító, aki Shakespeare szonettjeinek formahű átültetése és kiadása után Ady³⁰ és József Attila költeményeit fordította eddig nem tapasztalt sikerrel”.³¹ Svájcban ugyanekkor számos közismert politikai aktivistával köt barátságot az emigráns költő – köztük Luigi Bertoni-val, Willy Widmann-Peñával és Jean-Paul Samsonnal. Utóbbi még Témoin (Tanúk) című lapjához is meginvitálja, s a lelkes anarchista nem mond nemet.³² Közben részt vesz a Genfi Rádió irodalmi adásaiban: angol romantikus költők (Byron, Shelley és Keats) költeményeit tolmácsolja a svájci közönségnek.

Márai Sándor *Európa elrablása* című (az író 1946–47-es európai körútját leíró) útirajzában ekképp emlékezett vissza első találkozásukra:

A Bibliothèque Hongroise (Úristen, micsoda „könyvtárát” rendeztek itt be az előző magyar kormányzatok!)³³ egyik kis szobájában délelőtt ott találok P.-t, a francia költőt, s Cz.-t,³⁴ a magyar festőt, amint Radnóti-verseket fordítanak. Cz. pipázik s lelkesen keresi a Sauvageot-ban³⁵ a „tajtékos ég” francia ellenértékét; P. szótlantul, lelkesen írja mindazt,

29 Előbb: Masses, 1934/15–16; majd: Spartacus, 1949.

30 Elképzelhető, hogy az MTA KIK Kézirattárának Nagy Péter-hagyatékában Ms 2597/85-ös számon őrzött Ady-fordítások is Prudhommeaux és Nagy Péter közös munkái.

31 ILLYÉS Gyula, *Naplőjegyzetek*, II, kiad. ILLYÉS Gyuláné, Bp., Szépirodalmi, 1987, 190.

32 Lásd erről: Charles JACQUIER, *De l’anarchiste comme chercheur hérétique: André Prudhommeaux et la revue «Témoins»*, *À Contretemps*, 8(2012)/42 (février).

33 A genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár fölállításáról, berendezéséről és megnyitásáról lásd: *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből (1945–1948)*, szerk., tan. GÖNYEI Antal, Bp., Új Magyar Központi Levéltár–Téka, 1988 (Források a Magyar Népi Demokrácia Történetéhez, 8), 424–439; illetve N. Szabó József cikkét, melynek szerzője anélkül, hogy hivatkozna a Gönyei által szerkesztett kötetre, az ott található dokumentumok tartalmát foglalja össze: N. SZABÓ József, *Svájc és a magyar kultúrdiplomácia (1945–1948)*, *Debreceni Szemle*, 19(2011)/2, 170–176.

34 A monogram és a pipa egyaránt Czöbel Bélára (1883–1976) utal; vö. CZÖBEL Béla, *Önarckép pipával*, olaj, fa, 39,5×30 cm, 1940, Dévényi Iván gyűjteményében.

35 Aurélien SAUVAGEOT, *Francia–magyar és magyar–francia nagy kézisztár*, 1–2, közrem. BALASSA József, BENEDEK Marcell, Bp., Dante, 1932, 1937, 1942, 1943.

amit Cz. sugalmaz; a francia költő sötét szeme különös, nyugtalan tűzzel ég. [...] Hangosan felolvasom neki Radnóti „Párizs” című versét, figyel a szavak zenéjére; aztán ő olvas hangosan, magyar versek francia fordítását adja elő. Ez az első pillanat útközben, hogy [úgy érzem:] az életben minden reménytelenség mellett van valami nagyszerű is.³⁶

André csupán 1946 végén költözhet vissza Franciaországba, ahol ismét Versailles-t választja lakóhelyéül. De nem hagy fel mozgalmi munkájával sem: rögvest nekilát, hogy megszervezze a Libertáriánus Diákok Körét (Cercle Libertaine des Étudiants) és lefektesse a szervezet alapszabályait. 1948 és 1958 között a CRIA (Commission de Relations Internationales Anarchistes) főtitkára, közben, 1951 és 1957 között a Preuves (Bizonyíték) című lap szerkesztője, melynek bátor hangú cikkeiért nemegyszer kemény bírálatok érik az anarchista mozgalom részéről. 1952-től az Anarchista Föderáció aktivistája, 1954-től a Monde Libertaine (Libertáriánus Világ) szerkesztője, 1956-tól pedig a megújult Fédération Anarchiste Nemzetközi Kapcsolatok Titkárságán dolgozik.

Sajnos a töretlen szellem diktálta mértéktelen igénybevételt a test nem bírja sokáig; 1960-ban jelentkeznek a Parkinson-kór első tünetei,³⁷ s nyolc évre rá, 1968. november 13-án – 66 éves korában – József Attila és Czesław Miłosz³⁸ tolmácsolója itt kell hagyja a világot, melynek szebbé és igazságosabbá tételéért annyit fáradozott.

Kéziratok hagyatékának feldolgozását kollégánk, Henk Hondius 1995-ben fejezte be; az anyagot az amszterdami International Institute of Social History archívuma őrzi.³⁹

Alexandre Márai

Hubay Miklós visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy Gilbert Trollet mellett, aki saját házában adott otthont a lapnak, André Prudhommeaux volt a genfi időkből a Nouvelle Revue de Hongrie kiadásának fő támasza (József Attila-élményéről is Trollet lapjában, a Présance-ban számolt be).⁴⁰ A drámaíró ráadásul úgy vélte: a magyar költészet át-

36 MÁRAI Sándor, *Európa elrablása*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1995 (Márai Sándor Művei), 12–13. A kötet jegyzeteinek anonim szerzője nem oldotta fel a „P.” és „Cz.” monogramokat.

37 „Párizsban jártam – írja Hubay Miklós Nagy Péternek 1965 januárjában –, és voltam Prudhommeaux-nál Versailles-ban. Megrendítően rossz állapotban van fizikailag. A Parkinson-kórtól minden ízében remeg, csakugyan mint a nyárfalevél.” Hubay Miklós levele Nagy Péternek, Nizza, 1965. jan. 19., MTA KIK Kt. Ms 2616/86.

38 A Miłosz-fordítás, melyhez Karl Jaspers, a korszak ismert pszichológus-filozófusa írt bevezetőt, először 1953-ban jelent meg. Újabb kiadása: *La Pensée captive: Essai sur les logocraties populaires*, trad. A. PRUDHOMMEAUX, Paris, Gallimard, 1988 (Folio Essais).

39 A hagyatékban, sajnálatos módon, nem maradtak fenn a genfi irodalmi működés dokumentumai. Sem Nagy Péter-levelet, sem az *Ábel*-fordítás kéziratát nem találtuk meg a fondjegyzékben, de legalább teljesebb képet nyerhettünk a költő műfordítói tevékenységéről. (A jegyzék elérhető itt: <https://search.socialhistory.org/Record/ARCH01090>)

40 André PRUDHOMMEAUX, *Présentation de Jozsef Attila* (Six poèmes de Jozsef Attila. Trad. de M[iklós] HUBAY et André PRUDHOMMEAUX), Genève, 1946 (Impr. Populaire, 8). Klny: Présence, 1946/1. Bevezetés: A. P., *Présentation de Jozsef Attila*, uo., 1–4.

ültetése egyenesen megváltást jelenthetett francia barátja számára az emigrációban rátelepedett tehetetlenség közepette.⁴¹ Valószínűleg ugyanezért fogadta örömmel a költő Nagy Péter 1943-as javaslatát is, amely magyar regények átültetésére vonatkozott. A fordítást a frissen végzett Eötvös collegista természetesen *team*-munkaként gondolta el: ő szállítja a „nyerszet”, s abból varázsol azután Prudhommeaux a francia széppróza piacán is kelendő, európai színvonalú szöveget.

De mielőtt továbbmennénk, egy rövid kitérőt szükséges tennünk. Merthogy a jelen tanulmányhoz hasonló összegzések hajlamosak a föltárt tényeket evidenciaként tálalni, holott a helyzet ennél mindig bonyolultabb, s tán nem is tanulság nélkül való. A két fiatalember együttműködésének lehetősége először Nagy Péter *Fordítások* feliratú dossziéinak fölbontásakor merült föl bennünk. A kétdoboznyi anyag ugyanis – érthetetlen módon – tele volt (egy) André Prudhommeaux (nevű férfi) munkáival. Álnév? Plágium? A közismerten pedáns szerző által elkevert, rossz helyre tett anyagok? Mindenképpen különös helyzet: egyfelől Nagy Péter-cikkek e fura hangzású francia név alatt a *Suisse Contemporaine* 1943/9. számában, másfelől részletek a közismert József Attila-fordító főművének számító *Les Jours et les Fables* című versciklusból a Marsyas 236. (1941. július–decemberi) számának kitépett hasábjain.⁴² Hogyan kerülnek ezek együvé?

Tudtuk ugyan, hogy Nagy Péter angolból, németből és franciából egyaránt fordított (tucatnyi kisebb cikk, vers és novella mellett Jacques Audiberti *Árad a gazság* című komédiáját, Fromaget-tól a *Próféta rokonát*, a Kaufmann–Hart-szerzőpáros *Vacsoravendégét*, a Robinson–Salt-duó *Manhattani alagútját*, majd Jean-Paul Sartre-tól az *Altona foglyait*),⁴³ s hogy később – a Szépirodalmi, illetve a Corvina Kiadó vezetőjeként, szerkesztőjeként és az Európa lektoraként⁴⁴ – olyan neves írókkal folytatott levelezést műveik lefordítása érdekében, mint Simone de Beauvoir, Sean O’Casey, Edmund Wilson, Jean Anouilh és C. P. Snow,⁴⁵ de azért ez a Prudhommeaux-nexus mindezek tudatában is különösnek tetszett. A választ végül (az ekkor – 2013 nyarán – őszén – még zárt, s az örökös rendelkezésére váró emlékirat vonatkozó szakaszának hiányában) egy, a már említett Guilde-dossziében talált, Márai Sándornak címzett Nagy Péter-levél adta meg:

41 KABDEBÓ, *i. m.*, 22.

42 André PRUDHOMMEAUX, *Les Jours et les Fables*, Marsyas, No. 236 (juillet–décembre 1941), 1139–1150. A Nagy-hagyatékban az Ms 2598/5. jelzetten. Kötetben: *Les Jours et les Fables*, recueil de poésie, Neufchâtel, Aigues-Vives, Victor Attinger–Marsyas, 1942.

43 Az MTA KIK Kt. Ms 2597–2598. jelzettartományának anyagában.

44 Nagy Péter lektori működésének hallatlanul gazdag anyagát lásd: MTA KIK Kt. Ms 2592/38.–2594/189.

45 Lásd őket: MTA KIK Kt. Ms 2577/408–527. A felsorolt szerzők nem egy művét végül maga Nagy Péter magyarította – így O’Casey drámáit (1977), Maugham *Esőjét* (1960), Beauvoir-tól az *Amerikai útinaplót* (1960) és az *Egy jó házból való úrileány emlékeit* (1961), valamint Updike S. (1993) és Bazin *A kilencedik napon* (1996) című regényét.

Genf, 1943. szeptember 16.

Nagys.
MÁRAI Sándor
szerkesztő úrnak
Budapest

Mélyen Tisztelt Szerkesztő Úr,

(Bocsánatot kérek e bárgyú megszólításért, de nem találtam a magyarban semmiféle kezdőformulát, amely túl konfidens vagy túl bombasztikus ne volna.)

Talán tudomása van Szerkesztő Úrnak már arról, hogy művei iránti elragadtatásomtól indítatva egy bizonyos idő óta azon fáradozom, hogy ezek közül egyet-kettőt legalább az itteni francia kiadók révén minél előbb a svájci (s adja Isten, hogy hamarosan a franciaországi) közönség elé juttassak. E megbeszélések, azt hiszem, rövidesen célra fognak vezetni – pontos részleteket talán csak az után közölnék; a technikai kérdésekről tegnap írtam a Révainak.⁴⁶ Az itteni kiadó ugyanis szeretné, ha lehetséges, az általa lekötendő mű (előreláthatólag a *Válás Budán*⁴⁷) francia fordítási jogát nem százalékosan, hanem egy összegben és véglegesen megvásárolni, így akarván elejét venni egy esetleges franciaországi konkurens kiadásnak. Azt remélem, hogy e kérés méltányolható lesz.

Másfelől egy személyes kéréssel lennék bátor Szerkesztő Úrhoz fordulni: a kiadóknál megkezdett tevékenységgel párhuzamosan a folyóiratokban és lapokban is igyekszem cikkeket elhelyezni, amelyek Szerkesztő Úr művei felé bevezetőül szolgálnának az érdeklődők számára: így a Suisse Contemporaine-ben rövidesen megjelenik egy cikk Szerkesztő Úrról A. Prudhommeaux aláírásával⁴⁸ (fiatal menekült francia költő, úgy tervezem, hogy az eljövendő esetleges fordítást is vele együtt készíteném el), a Journal de Genève-ben a magam neve alatt.⁴⁹ E törekvéseimet szeretném kiegészíteni Szerkesztő Úr kisebb írásainak fordításával, pl. éppen a Journal de Genève-ben, ahol a „Page littéraire”-ben ilyen természetű dolgoknak szívesen helyet adnának. Kezem közelében csak a Nyugatban megjelent *Bizánc* volt,⁵⁰ amit már le is fordítottam; most arra kérném Szerkesztő Urat, adja beleegyezését ilyen jellegű műveiből egy-kettőnek itteni közléséhez, s ha le-

46 MTA KIK Kt. Ms 2577/532.

47 MÁRAI Sándor, *Válás Budán*, Bp., Révai, 1935.

48 André PRUDHOMMEAUX, *Alexandre Márai*, Suisse Contemporaine, 3(1943)/9, 788–798. (MTA KIK Kt. Ms 2598/8.)

49 André PRUDHOMMEAUX, *Romanciers et conteurs hongrois*, Journal de Genève, 21–22. Août 1943. (MTA KIK Kt. Ms 2598/6.) Végül ez sem Nagy Péter neve alatt jelent meg; ráadásul a szerző valószínűleg nem kapott kefelevonatot, mert Mikszáth „Mikorath”, Justh Zsigmond „Sigismond Jasth”, Tormay Cécile „Mme Formay”, Márai pedig „Mazai” néven szerepel a szövegben. A publikációval kapcsolatban lásd még André Prudhommeaux Nagy Péternek címzett, 1943. szept. 12-ei levelét: MTA KIK Kt. Ms 2577/530.

50 Márainak *Bizánc* címmel biztosan nem jelent meg írása Nyugatban. Sőt: ilyen címmel Nagy Péter hagyatékában sem maradt fenn fordítás. Talán az alábbi szövegek valamelyikére gondolhatott a levélíró: MÁRAI Sándor, *Bizánc*, Magyar Csillag, 2(1942)/6, 321–329; ill. Uő, *Bizánc*, Magyar Hírlap (Bratislava), 2(1942)/198. (júl. 26.), 13–14. Vö. MÉSZÁROS Tibor, *Márai Sándor-bibliográfia*, Bp., Helikon–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003, 396–398.

hetséges (talán éppen Révaiék révén) juttassa el Édesapámhoz (Nagy Adorján,⁵¹ Hajós u. 1., 425–923) azt (vagy azokat) a kötetét [(köteteit)], amelyet [(amelyeket)] ilyen célra a legmegfelelőbbnek ítél. (Én a *Bolhapiacra* gondoltam.)⁵²

Bocsánatot kérek a hosszas zavarásért; remélem, hogy sikerül Szerkesztő Úr érdekei szerint eljárnom. Szerkesztő Úr beleegyező választát várva maradok
Szerkesztő Úr őszinte tisztelője:

[autográf aláírás:] NP⁵³

Márai műveiből a Nagy–Prudhommeaux páros műhelyében ugyan nem készült fordítás, a fenti levél nyomán viszont nyilvánvalóvá vált a hagyaték földolgozója számára, hogy az irodalomtörténész által egy csomagba tett anyag első pillantásra idegennek tetsző darabjait vétek volna szétválasztania vagy átcsoportosítania. (E fölismerés fényében talán nem szükséges hosszan bizonygatnunk, hogy a földolgozás éppen olyan hermeneutikai munka, mint amelyet a monográfus végez; s amennyiben a kéziratáros nem *par excellence* kutatói attitűddel nyúl anyagához, bizony könnyen lehet, hogy az általa gondozott életmű értelmezését akár döntően befolyásoló félreértésekre ad alapot – de legalábbis megnehezíti az összefüggések utólagos földerítését.)

Hogy a Márai-fordítás(ok) ügye pontosan miért akadt el, az a rendelkezésre álló iratokból nem látszik tisztán,⁵⁴ de annyi bizonyos, hogy a Révai Testvérek Irodalmi Intézet (s rajtuk keresztül az író) nem fogadta el a francia kiadó(k)nak a jogok egy összegben történő megvásárlására irányuló javaslatát.⁵⁵ Nagy Péter a Révai Testvérekhez címzett, 1943. szeptember 16-ai leveléből mindez persze még nem derül ki; az viszont igen, hogy – a föntiekén túl – milyen Márai-művek átültetése került még szóba: „két itteni kiadóval vagyok érintkezésben Márai Sándor egy regénye (*Válás Budán* vagy a

51 Nagy Adorján (1888–1956) színész, rendező, a Nemzeti Színház tagja, Nagy Péter édesapja. Főbb művei: *Az ember tragédiája és a színész* (1936); *A beszédtechnika vezérfonala* (1947); *Színpad és beszéd* (1964). Fordítása Dussane-től: *Egy demokratikus színház: A Comédie Française* (1948).

52 MÁRAI Sándor, *Bolhapiac*, Bp., Pantheon, 1934 (Márai Sándor Munkái).

53 Nagy Péter levele Márai Sándornak, Genf, 1943. szept. 16., MTA KIK Kt. Ms 2577/534.

54 Az ügy részletei (a lausanne-i Editions H. L. Mermod cég képviselőjével, Françoise Mermod asszonnyal és a Révai Testvérekkel folytatott levelezés) itt: MTA KIK Kt. Ms 2574/406, 409, 419, 420, 430, 434, 438, 443.

55 Anélkül, hogy egyenlőségjelet vonnánk a két regényfordítás megüszülése közé, csupán jelezzük *A féltékenyek* sorsa kapcsán papírra vetett Márai-értelmezést: „Svájci fordítómmal találkozom az utcán. Közös barátok sorsa után érdeklődünk. A hírek rosszak. Hat hónapja nem láttuk egymást. Kérdi, megjelent-e már regényem, *A féltékenyek*, a svájci kiadónál, aki lekötötte? Hat hónapja nem hallottam e kiadóról; a szerződést és az előleget elküldte, aztán – március 19. után – elhallgatott. Fordítóm zavart mosolyából következtetek a vélt valóságra: magyar írótl svájci kiadó nem adhat most ki könyvet. / Indexen vagyunk, néhány gyilkos, szadista és kapzsi gazember bűne miatt, az egész magyarság.” MÁRAI Sándor, *A teljes napló: 1943–1944*, Bp., Helikon, 2006, 257–258. Ezúton köszönöm meg Mészáros Tibor kollégámnak, hogy fölhívta a figyelmemet erre az idézetre. Nota bene: az idézett szakaszhoz igen hasonló szövegrészletet közölt az Egység című MNFF-híradó hasábjain Hubay Miklós is: *A MINK hírei*, Egység, 2(1946)/3. [márc.], 5.

*Vendégjáték Bolzanoban*⁵⁶), illetve a *Kassai őrzárát*⁵⁷ francia nyelvű kiadását illetőleg.”⁵⁸ S már itt szóba kerül Tamási Áron műve, az *Ábel a rengetegben* is, melynek egyszeri vagy végleges megvásárlására szintén kéri fordítónk a Révai „alternatív ajánlat”-át. Márai, egy 1943. szeptember 25-ei levelében, ekképp rögzíti álláspontját:

Budapest, 1943. szeptember 25.

I. Mikó u. 2.

Mélyen tisztelt Uram,

köszönöm szíves sorait. Intézkedtem, hogy a Révai cég juttassa el Édesapjához *Kabala*,⁵⁹ *Bolhapiac* és – most megjelenő – *Vasárnapi Krónika*⁶⁰ című könyveim, szíves továbbítás céljából. Remélem, hamarosan a könyvek birtokába jut.

Nagyon érdekelne Prudhommeaux úr cikke a „Suisse Contemporaine”-ben. Úgyszintén a J. d. G.-ben⁶¹ tervezett cikket is örömmel látnám. Lekötelezne, ha megküldené e kis tanulmányokat. A három kötetben talán lel olyasmit, aminek elhelyezése svájci lapokban lehetséges.

Arról, hogy akár a *Válás Budán*-t, akár más könyvemet egy összegért adhassam el francia kiadónak, nem lehet szó; ez teljesen gyakorlat- és jogszokásellenes. Ha a svájci kiadó francia nyelvterületre köti le francia nyelven valamelyik könyvem jogát, úgy nem érheti károsodás, amíg a szerződést, melynek feltételei a szokásosak – (előleg, százalék stb.) – betartja.

Mindenesetre hálásan köszönöm jóindulatát és fáradozásait. Jó munkát kívánok, igen tisztelt Uram

készséges híve:

Márai Sándor⁶²

A Márai-levéllal egy napon kelt s került postára a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Nagy Péternek címzett válaszevele, amely egyrészt megerősíti mindazt, amit az író lefektetett, másrészt két újabb műcímrel szolgál.

56 MÁRAI Sándor, *Vendégjáték Bolzanoban* [!], Bp., Révai, 1940 (Márai Sándor Munkái).

57 MÁRAI Sándor, *Kassai őrzárát*, Bp., Révai, 1941 (Márai Sándor Munkái).

58 Nagy Péter levele a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt.-nek, Genf, 1943. szept. 16., MTA KIK Kt. Ms 2577/532.

59 MÁRAI Sándor, *Kabala*, Bp., Révai, 1936.

60 MÁRAI Sándor, *Vasárnapi krónika*, Bp., Révai, 1943 (Márai Sándor Munkái). A kötet gerincén – tévesen – a *Vasárnapi krónikák* cím olvasható.

61 Értsd: Journal de Genève.

62 Márai Sándor levele Nagy Péternek, Bp., 1943. szept. 25., MTA KIK Kt. Ms 2577/540.

Nagyságos
dr. Nagy Péter úrnak,
Genève
9, Cheminde Chalets

Budapest, 1943. szeptember 25.

Igen tisztelt Uram!

Köszönettel vettük 1943. szeptember 16-án kelt szíves sorait. Ami Márai Sándor műveinek ügyét illeti, hangsúlyoznunk kell, hogy csupán az Ön által kért és Önnek megküldött három műre tudunk, illetve tud Márai Sándor Önnek opciót biztosítani, mégpedig *Válás Budán*, *Egy polgár vallomása*⁶³ és *A kassai polgárok*⁶⁴ című műveire. A *Vendégjáték Bolzanóban* c. regényre tehát ez az opciós jog nem vonatkozik, annál kevésbé, mert ennek a műnek idegen nyelvű jogait az író egyelőre nem hajlandó átadni.

A föltételekre vonatkozóan álláspontunk a következő: Márai Sándor semmiképpen nem mehet bele olyan tartalmú megállapodásba, amely szerint bármelyik művének jogát egy bizonyos összegért egyszer s mindenkorra átengedje. Összes külföldi szerződéseit eddig is százalékos alapon kötötte, mint ahogyan mi is más íróink szerződéseit szinte kivétel nélkül ugyanígy, százalékos részesedés alapján kötjük. Arra vonatkozóan, amit nagybecsű sorai szerint a svájci kiadók az egy összegbeni honorárium előnyben részesítésének indoklására felhoznak, szintén más véleményen vagyunk. Elismerjük, hogy a svájci francia kiadók elsősorban a francia exportra számítanak, de viszont éppen ebből a szempontból is messzemenően méltánytalan volna az egy összegbeni megállapodás, mert az, hogy ez a francia export milyen méretű lesz, előre kiszámítani nem lehet, míg a százalékos részesedés alapján az író ezután is pontosan megkapja az őt illető honoráriumot. Ami végül azokat az aggályokat illeti, hogy esetleg általuk lekötött művek konkurens kiadásban is megjelenhetnek – véleményünk szerint ezt a kérdést a megállapodásban pontosan tisztázni lehet; különben valószínűnek sem tartjuk, hogy egy Franciaországban jól terjesztett magyar regényt egy másik francia kiadó addig megjelentetne, amíg ez a könyv forgalomban van. De ismétljük, a kérdést megállapodásunkban tisztázhatjuk. Várjuk erre vonatkozóan szíves értesítését, illetve a svájci kiadó álláspontját és javaslatait.

Tamási Áron regénye a mi kiadásunkban jelent meg, s a külföldi jogokkal az íróval együttesen mi rendelkezünk. A feltételek az ő esetében is ugyanazok, mint Márainál.

Szíves válaszát várva, vagyunk

őszinte tisztelettel
[autográf aláírás és céges pecsét:]
Révai Testvérek Irodalmi Intézet⁶⁵

63 MÁRAI Sándor, *Egy polgár vallomása*, Bp., Pantheon, 1934 (Az Új Magyar Regény).

64 MÁRAI Sándor, *A kassai polgárok*, Bp., Révai, 1942.

65 Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. levele Nagy Péternek, Bp., 1943. szept. 25., MTA KIK Kt. Ms 2577/539.

A Márai-művek fordításának ügye e ponton elakadt. Mégsem szegte kedvét a kudarc Nagy Péternek, s kitartását hamarosan siker koronázta. Tamási Áron ugyanis készséggel – s a fentiekén kívül minden különösebb megkötés nélkül – bocsátotta rendelkezésére az *Ábel*-trilógia első kötetét. Alább a fordító fölkérő levelét idézzük:

Genf, 1943. szept. 18.

Nagys.
TAMÁSI Áron
szerkesztő úrnak
Budapest

Mélyen tisztelt Szerkesztő Úr,

(Bocsánatot kérek ezért az igazán lehetetlen megszólításért, azonban semmi jobb nem jut az eszembe, ami tolakodó vagy nagyképpű ne lenne.)

Hadd mondok meg előljáróban, mennyire szeretem megjelenése óta *Ábelt*, s hogy szinte állandó olvasmányom e könyv; így történt, hogy mikor egy alkalommal C.-F. Ramuz-nél jártam, lelkesen beszéltem neki róla, s azt mondtam, hogy legfőbb vágyam lenne ezt valami módon franciára átültetni, mert meg vagyok róla győződve, hogy e könyv éppen francia-Svájcban nagy visszhangra találna. Ő érdeklődést mutatott a terv iránt, s azt mondta, hogy esetleg a „Gilde Romande”-dal (egy „Könyvbarátok”-szerű intézmény, azonban sokkal altruistább: kb. könyvkiadó szövetkezet, de igazi szövetkezet), amelynek bírálóbizottságába tartozik, e kérdést közelebbről megvizsgálnák. Természetesen a nyelvi nehézségek nagy akadályt jelentenek: én azonban egy kisebb cikket írtam (A. Prudhommeaux barátom, menekült fiatal francia költő közreműködésével, akinek nevében a cikk rövidesen megjelenik a *Suisse Contemporaine*-ben),⁶⁶ s ezt a Hankiss–Molnos-antológiában megjelent részlettel⁶⁷ elvittem neki, aki mindjárt nagy érdeklődést mutatott iránta, s tőlem egy próbafordítási részletet kért. Egy percig sem titkolom magam előtt e mű lefordításának nehézségeit: sosem is vállalkoznék ilyesmire egyedül. Legyen azonban meggyőződve Szerkesztő Úr, hogy mivel igen közel fekszik szívemhez e könyv, gondosan fogok rá ügyelni – amennyiben a fordítás tényleg tető alá kerül –, hogy a lehető legtöbb kerüljön át az eredeti bájából és szelleméből a franciába. Azt remélem, hogy a fordítás végleges kisimítására sikerül megnyernem magát Ramuz-t, akinek a kezében, szent meggyőződésem, e gyönyörű könyv a legjobb helyen lenne. E levelemmel főként azt szeretném kérdezni: beleegyezik-e Szerkesztő Úr e mű lefordításába *elvileg*? (A technikai kérdések ügyében Révaiékhoz fordultam.) S volna-e kifogása Szerkesztő Úrnak aziránt, hogy e fordítást a – mondjuk – *valaisan* dialektushoz⁶⁸ közelítsük? Újra hangsúlyo-

66 André PRUDHOMMEAUX, *Aaron Tamási*, Suisse Contemporaine, 1943/9, 799–801. (MTA KIK Kt. Ms 2598/8.) A cikk gépiratos francia fordítása André Prudhommeaux saját kezű aláírásával itt: MTA KIK Kt. Ms 2598/7.

67 TAMÁSI, *Ábel reste seul dans la forêt...*, i. m.

68 Az *État du Valais* (Wallis állam) Svájc egy francia és német nyelvű (de francia többségű) kantonja. (A főszövegben a kiemelés tőlem – S. M.)

zom, hogy minden művésziatlenségre vagy az eredeti meghamisításának veszélyére éberen vigyáznék. Emellett még egy kérdés. Az eredeti illusztrációi⁶⁹ nem nyerték meg különösebben Ramuz tetszését. Jobban szeretne hat fametszetet. Szerkesztő Úr kit tartana jobbnak: Budayt-e,⁷⁰ vagy Gy. Szabó Bélát?⁷¹ S nem beszélhetne-e valamelyikkel ebben a tárgyban? Mindezt, hangsúlyozom, még teljesen mint magánember kérdezem, mivel egyelőre semmiféle bizonyossággal nem szolgálhatok, viszont feltett szándékom ez ügyben a lehető legmeszszebb elmenni, mert komoly nemzeti és kulturális ügynek érzem.

Az alkalmatlankodásért bocsánatot kérve maradok Szerkesztő Úrnak
őszinte tisztelője:

[autográf monogram:] NP

Nem sokkal a fenti sorok kézhezvétele előtt, egy szeptember 11-ei levelében Ramuz újabb találkozára hívja Nagy Pétert,⁷² aki tárgyhoz 22-én kelt válaszában már arról tudósítja svájci kollégáját, hogy „szerény tollával” megkezdte az *Ábel* fordítását, s ha munkája megtalálná a vaudi mester „szívét”, az bizonyára minden apró csorbáját kiköszörülhetné a szövegnek.⁷³ Csakhogy Ramuz – amint az a memoár idézett szakaszából is kiderül – nem vállalja a teljes mű aprólékos áttisztítását. „Egészen jó a fordítás” – dicséri meg a véleményére és segítségére apelláló genfi ösztöndíjast, majd hozzáteszi: nem lekicsinylendő a föladat – visszaadni ama melegséget, mely az eredetinek sajátja.⁷⁴ Maga az író, aki az átültetés problémái helyett inkább a „magyar szempontot” helyezi előtérbe, mindenesetre hálával és bizalommal telt levélben fordul leendő fordítójához:

Kolozsvár, 1943. X. 5.
Vasvári Pál utca 9.

Kedves Barátom!

Köszönöm kedves és figyelmes levelét. Örömet jelentene számomra, ha az *Ábel a rengetegben* megjelenne Svájcban franciául. Érdeklődése jólesik s levelének hangja bizalmat ébresztett bennem. Így elvileg nincs is semmi kifogásom az ügy ellen.

Különös öröm lenne számomra, ha maga Ramuz figyelmet fordítana könyvem ügyére: elsősorban a fordítás dolgában. Éppen az én kiadómnál (Révainál) jelent meg (úgy tudom két) könyve. Egyiket olvastam is, gyönyörű volt.*

Természetesen csak az első *Ábel*-kötetről lehetne szó s ehhez illusztráció szükségten. Ha elvileg rendben volna a fordítás dolga, akkor Révaival megállapodást kell kötnie s utána jöhetne a munka.

69 Az illusztrációk gróf Bánffy Miklós (1873–1950) munkái.

70 Buday György (1907–1990) grafikus, fametsző, díszlettervező. Nagy Péterrel folytatott levelezésük fönmaradt anyaga itt: MTA KIK Kt. Ms 2602/166–168, ill. Ms 2606/246–251.

71 Gy. Szabó Béla (1905–1985) grafikus.

72 Charles-Ferdinand Ramuz levele Nagy Péternek, Vaud, 1943. szept. 11., MTA KIK Kt. Ms 2577/529.

73 Nagy Péter levele Charles-Ferdinand Ramuz-nek, Genève, 1943. szept. 22., MTA KIK Kt. Ms 2577/538.

74 Charles-Ferdinand Ramuz levele Nagy Péternek, Vaud, 1943. szept. 26., MTA KIK Kt. Ms 2577/541.

Gondolom, magyar szempontból is hasznos volna ott a könyv.
Még egyszer köszönöm jóleső figyelmét s melegen üdvözlöm

Tamási Áron.

* *Az üldözött.*⁷⁵

Ám Tamási beleegyezése ide vagy oda: Ramuz nem változtat álláspontján. Egy október eleji levelében ismét hangsúlyozza: nincs és nem is lesz ideje átolvasni a szöveget; fiatal kollégájának pedig azt tanácsolja, bízsa a stiláris átfésülést Prudhommeaux-ra és a Guilde du Livre harmincnyolc éves igazgatójára, Albert Mermoud-ra.⁷⁶ Nagy Péter nem is győzködi tovább a voudi remetét; néhány héttel későbbi válaszában mindössze arra kéri, legalább az *ultima manus* jogán nézze át a textust, s a biztos siker érdekében vezesse be néhány szóban a regényt a svájci és francia közönségnek.⁷⁷

Közben persze a Guilde du Livre vezetőjével is fölveszi a kapcsolatot. Mermoud sem árul zsákbamacskát; beosztottján keresztül előre közli, hogy a Guilde nem kereskedelmi, „csupán” afféle *clubéditeur*; s így ha az író és a fordítók e nonprofit vállalkozás mellett döntenek, számot kell vetniük avval, hogy a könyv nem kerül kereskedelmi forgalomba. Ekkor esik szó először a honoráriumokról is: Mermoud 1200 svájci frankot ajánl föl a fordításért – a regény jogaiért a szerzői díjjal együtt tehát összesen 2400-at.⁷⁸ A fejleményekről s a kiadó ajánlatáról Nagy Péter az alábbi levélben tájékoztatja a pesti jogtulajdonost:

Révai Testvérek Irodalmi Intézet
Részvénytársaságnak
Budapest.

Genfben, 1943. dec. 8-án

Igen tisztelt Uraim,

Folyó év szept. 25-én kelt levelük (F/V) értelmében közöltem az itteni kiadókkal Márai Sándor, illetőleg Tamási Áron művei kiadásának feltételeit. Márait illetően még semmi-féle végleges választ nem kaptam; viszont Tamási *Ábel a rengetegben* c. regényét illetően a következő a helyzet:

75 Pontosabban: C.-F. RAMUZ, *Az üldözött vad*, ford. GYERGYAI Albert, Bp., Révai, 1940 (Világsikerek); Tamási Áron levele Nagy Péternek, Kolozsvár, 1943. okt. 5., MTA KIK Kt. Ms 2577/542.

76 Charles-Ferdinand Ramuz levele Nagy Péternek, Vaud, 1943. okt. 9., MTA KIK Kt. Ms 2577/543. Albert Mermoud (1905–1997) kiadóvezető, többek között C.-F. Ramuz, Charles Albert Cingria és Alice Rivaz szerkesztője, kiadója. Tevékenységéről lásd: Albert MERMOUD, *La Guilde du Livre*, Genève–Paris, Slatkine, 1987.

77 Nagy Péter levele Charles-Ferdinand Ramuz-nek, Genève, 1943. okt. 22., MTA KIK Kt. Ms 2577/544.

78 A Guilde du Livre szerkesztőségének levele Nagy Péterhez, Lausanne, 1943. dec. 6., MTA KIK Kt. Ms 2577/546.

A mű iránt a *Guilde Romande du Livre* érdeklődik (Lausanne, 1, Rue du Lion d'Or). A *Guilde* pusztán tagjai számára ad ki, könyvkereskedői forgalomba nem kerülő, a normális kereskedői árnál természetesen sokkal olcsóbb, igen szép kiállítású könyveket. Mindezek figyelembevételével f. hó 6-án kelt levelükben értesítettek, hogy az Önök f. év júl. 6-án kelt levelében meghatározott feltételeket elfogadni nem tudják, viszont a következő proposíciót tették: az *Ábel a rengetegben* egyszeri, könyvkereskedői forgalomba nem kerülő, 8.000 példányos kiadásáért felajánlanak 1.200– sfrs átalányösszeget. Levelükben hangsúlyozzák, hogy e kiadás egyáltalán nem zárja ki bármilyen más svájci vagy francia kiadóval való, akár egyidejű megállapodást, sőt ennek a lehetőségét ők is igen valószínűnek tartják („Je crois en effet tres probable la conclusion d'un contrat avec un de mes collegues français”). Ebben az esetben természetesen Önöknek teljesen szabad kezük lenne a szerzői jog összegének megállapítására.

Amidőn a fenti ajánlatot bátoriskodom a legmelegebben az Önök figyelmébe ajánlani, engedjék meg, hogy megemlítsem: a *Guilde* nem üzleti haszonra dolgozó vállalkozás, hanem könyvkiadó szövetkezet, amely normális kiadói feltételek mellett nem követhetné kiadói célját; – csak a *Guilde*-del megegyezésre jutva tudnám biztosítani C.-F. Ramuz közreműködését a fordításban, ami nélkül magam se szívesen végezném a munkát, amellyel viszont meg vagyok győződve, hogy a könyv igen komoly sikert érhetne el mind Svájcban, mind Franciaországban, lévén Ramuz ma a legelismertebb értékű „populista” francia regényíró, a hegyvidék, a hegyi lakosok kétségtelenül legnagyobb ismerője. Kérem, hogy mindezeket végleges döntésük előtt vegyék figyelembe.

Mielőbbi válaszukat várva maradok

igaz tisztelettel:

[Autográf aláírás:] NP

(Nagy Péter dr.)

Genève, 9, Chemin des Chalets; 5.48.77⁹

Az ifjú ügynök stratégiája egyszerű, ámde briliáns: mindig egy lépéssel előre járni s előre is mutatni – így ugratván be az egymástól távol élő, egymással nem (vagy csak elvétve) érintkező (ügy)feleket az újabb és újabb kompromisszumokba. Noha Nagy Péter *már ekkor* tudja, hogy Ramuz nem vállalja a szöveg aprólékos átfésülését, azt viszont *még* nem tudja (nem tudhatja), hogy vállalja-e az öregúr az előszó megírását, mégis – elébe vágván a jogi feltételekkel kapcsolatos további aggályoskodásnak – biztos érzékkel apellál a kiadói érdekre és az írói becsvágyra. S amint a példa mutatja, helyesen teszi: a Révai (rajtuk keresztül pedig az író) hamarosan elfogadja a feltételeket. „Tamási Áron – olvasható a kiadó január 8-ai levelében – méltányolja azt a szempontot, hogy itt elsősorban nem üzleti vállalkozásról van szó. Hajlandó elfogadni az ajánlatot, ha egyszeri 8.000 példányos kiadásra szól és más kiadásra vonatkozólag semmiféle ki-

79 Nagy Péter levele a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt.-nek, Genf, 1943. dec. 8., MTA KIK Kt. Ms 2577/547.

kötést nem tartalmaz. További kívánsága azonban Tamási Áronnak az, hogy a fordítás elé Ramuz írjon rövid bevezető előszót.⁸⁰

Hogy a következő lépés mi lesz, a föntiek fényében nem nehéz kitalálni. „Tamási úr – velem egyetértésben – azt szabja a kiadás föltételéül, hogy Ön is részt vegyen a fordításban” – írja az ügynök 1944 januárjában Ramuz-nek, majd, mintegy mellékesen, a bevezetőre vonatkozó kívánságot is tolmácsolja.⁸¹ De még mielőtt olvasónk minden hájjal megkent csirkefogónak gondolná e csavaros eszű fiatalembert, meg kell jegyeznünk: Nagy Péter valóban minden tőle telhetőt megtett, hogy az átültetés munkájába a lehetséges fokig bekapcsolja Ramuz-t. 1944 őszén például, amikor Prudhommeaux-tól kisebb csomagok formájában csordogálni kezd a kézirat, tüstént postára ad belőle egy adagot, kérvén a mestert, vessen reá egy pillantást; s egyúttal mindjárt (ön)kritikát is megfogalmaz, mondván: a nyelvi fordulatok talán nem eléggé rusztikusak... Tanácsát kéri ezenkívül abban is, mit kezdjenek az olyan beszélő nevekkel, mint a főhősé. Javasolja, hogy fordítsák le konzekvensen mindet az eredeti alak feltüntetése nélkül („Szakállas=Barbu”), még ha csorbul is ezáltal bizonyos mértékig a szöveg eg-zotikuma. Cserébe a mellékszereplők („Szócs=Pelletier”, „Mosolygó=Seuriant”) nevét esetleg meghagyhatnák – teszi hozzá –, ám ennek eldöntését szintén a svájci paraszt-regény mesterére bízta.⁸²

Rögös út a nyomdáig

1944. december 15-ei levelében Nagy Péter boldogan jelenti Ramuz-nek, hogy a fordítás elkészült. Egyúttal följánlja: szívesen meglátogatja őt Lausanne-ban, hogy ott együtt nézzék át a szöveget s beszéljék meg a szükséges változtatásokat. Szokott óvatossága azonban ezúttal sem hagyja el. Tüstént hozzáteszi: nem ragaszkodik a személyes találkozáshoz. Minden megoldás érdeklí; akár postán is készséggel fogadja az ősz mester javításait.⁸³ Közben (alig tíz napon belül) két levelet is ír Mermoud-nak. Egyrészt találkoztót javasol,⁸⁴ másrészt – Tamási korábbi állásfoglalása dacára – nagy adag, az erdélyi parasztság életét bemutató fényképet küld a kiadóvezetőnek, hogy a reménybeli kötet szerkesztőinek legyen miből válogatniuk. A fotókon túl illusztrációötletekkel is szolgál; ajánlja például a csíksomlyói templomot, mondván, hogy az ügyis sokszor szerepel a regényben.⁸⁵

80 Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. levele Nagy Péternek, Bp., 1944. jan. 8., MTA KIK Kt. Ms 2577/551.

81 „M. Tamási – d'accord avec moi-même – a posé comme condition »sine qua non« de l'édition française de son roman votre participation au travail de la traduction.” Nagy Péter levele Charles-Ferdinand Ramuz-nek, Genève, 1944. jan. 24., MTA KIK Kt. Ms 2577/553. Ezzel kapcsolatban írja Nagy Péter édesapjának, hogy: „ha Th. [értsd: a Révai] nem ragaszkodik Ramuz-höz, Tamási és én ragaszkodunk, mert [...] neve nyert csatát jelent”. Nagy Péter levele Nagy Adorjának, Genf, 1943. okt. 22., MTA KIK Kt. Ms 2604/9.

82 Nagy Péter levele Charles-Ferdinand Ramuz-nek, Conches, 1944. szept. 3., MTA KIK Kt. Ms 2577/559.

83 Nagy Péter levele Charles-Ferdinand Ramuz-nek, Genève, 1944. dec. 15., MTA KIK Kt. Ms 2577/562.

84 Nagy Péter levele Albert Mermoud-nak, Genève, 1944. dec. 20., MTA KIK Kt. Ms 2577/563.

85 Nagy Péter levele Albert Mermoud-nak, Genève, 1944. dec. 25., MTA KIK Kt. Ms 2577/565.

Ne feledjük azonban, hogy 1944 decemberében a világ hadban áll; s ez a tény még a „semleges” Svájc életére is reányomja bélyegét. December 29-én kelt levelében Mermoud sem üzenhet mást Nagy Péternek, mint hogy legyen türelemmel; s a növekvő katonai nyomásra való tekintettel arra kéri kollégáját, térjenek vissza a kiadvány dolgára jövő év elején.⁸⁶ S az ügynök jelentkezik is; január 13-án újabb harminc fotót küld – remélvén, hogy azok hasznára lesznek az illusztrátornak.⁸⁷

Ám igyekezete egy kissé korai, hiszen még a szöveg sincs nyomdakész állapotban – sem stiláris, sem jogi értelemben. Amint az Mermoud január 16-i leveléből kiderül, a kontrollfordítás késni fog, mert Ramuz hamarosan kisebb sebészeti beavatkozáson esik át.⁸⁸ Prudhommeaux ráadásul levelet kap Alex Julientől, a Sajtó és Rádió Osztály munkatársától, melyben fölszólítják a Tamási-regény fordítóit, hogy küldjék meg berni címükre a szöveg első részét egy „előcenzúrára”.⁸⁹ Csakhogy a Nagy–Prudhommeaux párosnak ez idő tájt épp nem áll rendelkezésére a kézirat első fele, mert az a kórházban fekvő Ramuz-nél rostokol. Kénytelenek hát Mermoud-hoz fordulni másolati példányért, aki viszont egy szerencsétlen síbalet miatt szintén kórházban fekszik, s azt üzeni: sem ideje, sem kapacitása nincs a Guilde-nek a szöveg átgépeztetésére. Szerencsére – mint írja – erre nem is igen lesz szükség, hiszen dr. Guggi, a Police Fédérale des Étrangers munkatársa, akivel már többször volt dolguk hasonló szabályozási ügyekben, nagy valószínűséggel a kézirat megküldése nélkül is el tudja gereblyézni a dolgot.⁹⁰

És Mermoud jól számít: április 6-ára az *Ábel* szövege már az utolsó korrektúra fázisában van, s időközben a cenzúra is beleegyezését adja a kiadáshoz.⁹¹ Az illusztráció dolga már korántsem ilyen egyszerű; Nagy Péter ez irányú kérdésére⁹² a kiadóigazgató bizonytalan választ kell adjon. Egyrészt papírkorlátozás van érvényben, így már az illusztrációhoz szükséges papírmennyiség beszerzése is problémás, másrészt egy grafikus foglalkoztatása igen költséges dolog, s miután a Guilde tagjai minden esetben fix összegért jutnak hozzá az újabb és újabb kiadványokhoz, az ár önkényesen nem változtatható meg.⁹³ Az ifjú ügynök, jó szokása szerint, hamar napirendre tér az illusztráció tervének meghíúsulása fölött. Mint Mermoud-nak címzett levelében olvasható: megbízik az olvasók képzelőerejében. Közli ugyanakkor a borítóval kapcsolatos elképzelését. Úgy kívánja, hogy a fedél – Ramuz *Derborence* című művéhez hasonlóan⁹⁴ – egy fiatal székely kereskedőt ábrázoljon, valami szép, erdei háttér előtt. S ekkor ismét fölmerül az előszó kérdése. Nagy Ramuz-re vagy Mermoud-ra gondol, de jelzi: ha valamiért egyikőjük sem vállalná, ő maga készséggel venne egy ilyen irányú megbízatást. Végül fölteszi

86 Albert Mermoud levele Nagy Péternek, Lausanne, 1944. dec. 29., MTA KIK Kt. Ms 2577/566.

87 Nagy Péter levele Albert Mermoud-nak, Genève, 1945. jan. 13., MTA KIK Kt. Ms 2577/567.

88 Albert Mermoud levele Nagy Péternek, Lausanne, 1945. jan. 16., MTA KIK Kt. Ms 2577/568.

89 Nagy Péter levele Albert Mermoud-nak, Genève, 1945. febr. 22., MTA KIK Kt. Ms 2577/572.

90 Albert Mermoud levele Nagy Péternek, Lausanne, 1945. febr. 13., MTA KIK Kt. Ms 2577/570.

91 Albert Mermoud levele Nagy Péternek, Lausanne, 1945. ápr. 6., MTA KIK Kt. Ms 2577/574.

92 Nagy Péter levele Albert Mermoud-nak, Genève, 1945. ápr. 3., MTA KIK Kt. Ms 2577/573.

93 Albert Mermoud levele Nagy Péternek, Lausanne, 1945. ápr. 17., MTA KIK Kt. Ms 2577/575.

94 C.-F. RAMUZ, *Derborence*, Paris, Grasset, 1936.

a kérdést: érdemes-e ragaszkodniuk az eredeti címhez, vagy rövidítsék azt egyszerűen *Ábelre*. Hiszen – mint írja – a trilógia többi kötetét Tamási úgysem kívánja francia nyelven megjelentetni.⁹⁵ Mermoud a borítóképre rábólint, a cím lerövidítésére irányuló javaslatot viszont elutasítja, s Ramuz rossz egészségi állapotára hivatkozva Nagy Pétert bízta meg a bevezető megírásával.⁹⁶

Genfből csupán egy hónappal később érkezik meg a válasz, melyben az irodalomtörténész arra kéri a kiadót, hogy *bulletin*-jében hirdesse meg a kiadványt, s ehhez tüstént mellékel is egy három flekk körüli introitust.⁹⁷ Kéri továbbá, hogy ha már kereskedelmi forgalomba nem kerül a könyv, legalább néhány tiszteletpéldányt biztosítsanak a fordítók számára.⁹⁸ Ezt Mermoud meg is ígéri (levelében 10 példányt említ).⁹⁹ Ezzel a munka fordítói és kontrollszerkesztői része tulajdonképpen le is zárul: a többi immár a kiadó feladata. A szedést és tördelést azonban Nagy Péter már nem várhatja meg. Július 3-án jelzi a Guilde felé, hogy hamarosan haza kell térnie Magyarországra, s egyúttal kéri, hogy – más keresete nem lévén – utalják el részére a fordításért járó honorárium második részletét, valamint küldjék vissza a képeket, amelyeket annak idején az illusztrációhoz küldött. Majd egy óvatos-tapogatózó félmondat formájában még hozzát teszi: reméli, sikerült kiválogatni és lemásolni azokat a képeket, amelyek a könyvhöz (esetleg a *bulletin*-cikkhez) szükségesek.¹⁰⁰

Sajnos a Guilde vezetője nem érthette meg a fenti célzást, hiszen nem is ő vette át a szerkesztőség címére érkező levelet, hanem egy megbízottja, aki készséges válaszában tudatta hősünkkel, hogy „Mermoud úr meghagyása alapján” van szerencséje kiutalni 600 frankot a fordításért, valamint visszaküldeni a fényképeket és egyéb dokumentumokat.¹⁰¹ Július 10-én kelt utolsó svájci levelében Nagy Péter már csupán nyugtázhatta mindezt, s jelezheti, hogy a fordítói példányokat utódjának, Salgó Miklósnak¹⁰² küldjék majd, aki maradék itteni ügyeiben eljárni hivatott. A könyv megjelenése már Pesten éri.¹⁰³

95 Nagy Péter levele Albert Mermoud-nak, Genève, 1945. ápr. 18., MTA KIK Kt. Ms 2577/576.

96 Albert Mermoud levele Nagy Péternek, Lausanne, 1945. ápr. 19., MTA KIK Kt. Ms 2577/577.

97 Nagy Péter levele Albert Mermoud-nak, Genève, 1945. máj. 23., MTA KIK Kt. Ms 2577/578. A mellékelt cikk: Pierre NAGY, *Aaron Tamási – ou la lutte souriante*, *Guilde du Livre Bulletin*, 1945/10. (Octobre), 154–157. Újságkivágat formájában elérhető itt: MTA KIK Kt. Ms 2581/203.

98 Albert Mermoud levele Nagy Péternek, Lausanne, 1945. máj. 23., MTA KIK Kt. Ms 2577/578.

99 Albert Mermoud levele Nagy Péternek, Lausanne, 1945. máj. 25., MTA KIK Kt. Ms 2577/579.

100 Nagy Péter levele Albert Mermoud-nak, Genève, 1945. júl. 3., MTA KIK Kt. Ms 2577/580.

101 A *Guilde du Livre* szerkesztőségének levele Nagy Péterhez, Lausanne, 1945. máj. 25., MTA KIK Kt. Ms 2577/581.

102 Salgó Miklós (1914–2005) magyar származású amerikai diplomata, műgyűjtő, üzletember. 1983 és 1986 között az Egyesült Államok magyarországi nagykövete, az 1940-es években a svájci ösztöndíjas Nagy Péter vendéglátója. Kései levelezésük az irodalomtörténész hagyatékában: MTA KIK Kt. Ms 2604/626–688, Ms 2613/295–353. és Ms 2615/374.

103 Nagy Péter levele Albert Mermoud-nak, Genève, 1945. júl. 10., MTA KIK Kt. Ms 2577/582.

1943-ban tehát, épp amikor a Kolozsvári Hadtestparancsnokság illetékes alosztálya javaslatot tesz az *Ábel a rengetegben* – mint a „nemzetnevelés szempontjából erősen kifogásolható mű” – betiltására,¹⁰⁴ Nagy Péter följánlja a regény francia nyelvre történő átültetését. 1945 októberében pedig (amikor Tamási már a Magyar–Román Művelődési Társaság fölállításán és a két nemzet összebékítésén fáradozik)¹⁰⁵ az *Abel dans la forêt sauvage* ki is jön a nyomdából.¹⁰⁶ E ténynek, függetlenül az elkészült szöveg irodalmi értékétől, az átültetés hűségétől és művészi tökélyétől, az adott történelmi pillanatban valóban – mint Nagy Péter is hangsúlyozza – „nemzeti-kulturális” jelentősége volt.

Kosztolányi Dezső hagyatékában maradt fenn Hubay Miklós 1945 novemberében kelt, „a tehetősebb svájci magyarok”-at célzó, *Magyar Írók Nyugat-európai Kiadása* című „manifestuma”,¹⁰⁷ melyben a genfi könyvtárvezető ekképp deklamált: „A német nemzetet himmleri szegyenében is védi Goethétől Thomas Mannig emberséges költőinek egész raja, – de ki fogja tudni azt, hogy magyar ember számára a Bácska nem egy újvidéki hóhért jelent, hanem egy szabadkai költőt, Kosztolányit, minden emberi részvétnek kútfejét?”¹⁰⁸ Hubay álláspontja egyértelmű: hírünket, becsületünket a világ előtt „leghivatottabban” íróink védhetik meg; ezért van szükség a címben jelzett, „M. I. N. K.” rövidítésű kiadói szervezetre, valamint a hozzá csatlakozó *Bulletin Bibliographique de Budapestre* és a MINK Barátainak Társaságára is. Svájcnak – hangsúlyozza Hubay –, mely kezdettől az antifasiszta erők felé húzott, most új szellemi centrummá kell válnia a megroggyant magyar azonosság s a besározott nemzeti hírnév érdekében.¹⁰⁹

Nagy Péter az *Ábel*-kiadás számára írt *bulletin*-cikke ugyanezt a célt lokalizálja Tamási működését méltatva:

Fenntartani az erdélyi magyarok egységét és megerősíteni a kapcsolatot a megcsonkított Magyarországgal: ez volt a célja ennek az írói tevékenységnek. Tamási hangja elér a határokon túlra is, sőt Magyarországon is van olvasóközönsége. Ez utóbbi országban is elsősorban azokhoz a fiatalokhoz kötődik, akik alapvető változásokért küzdenek, hogy lerombolják végre a feudalista rendszert és megteremtsék az igazi demokráciát.¹¹⁰

104 SIPOS, i. m., 135.

105 Részletesebben: Uo., 147.

106 AARON TAMÁSI, *Abel dans la forêt sauvage*, trad. Pierre NAGY et André PRUDHOMMEAUX, Lausanne, Guilde du Livre, 1945, 248.

107 Az idézőjelbe tett szakaszok Hubay kéziratosszövegéből származnak, amelyet Gönyei Antal gépelt be az „UMKL–XIX–I–1-e, 1945–86.278” jelzeten fennmaradt tisztázatról. – Vö. *Dokumentumok Magyarországról...*, i. m., 429.

108 MTA KIK Kt. Ms 4619/8; újraközzölve: *Dokumentumok Magyarországról...*, i. m., 424–429.

109 Lásd még ugyanerről: DEZSÉNYI Béla, *Magyarország és Svájc*, Bp., Teleki Pál Tudományos Intézet, 1946 (Hazánk és a Nagyvilág, 6).

110 „Maintenir l’unité parmi les Hongrois transylvains et renforcer la communauté avec la Hongrie mutilée: tel était le but de cette activité. La voix de Tamási s’entend au delà des frontières refermées, et a son public en Hongrie même. Là, il s’attache au groupe des jeunes qui luttent pour un changement fondamental, pour l’abolition du régime féodal, pour l’instauration d’une vraie démocratie.” Pierre

S e szép baloldali reménység korabeli vitalitását nem csupán Ábel, de Ramuz, Tamási, sőt a fiatal Nagy Péter sorsalakulása is híven tükrözi, hiszen nem vitás: a felfokozott emigrációs aktivitás mellett a negyvenes évek második fele a nagy visszatérések, a heroikus küldetés- és otthontalálások – André Tissot szép kifejezésével: a „retour à l'élémentaire”¹¹¹ – időszaka volt.

Ramuz visszatér Párizsból, Tamási és az ő Ábelje Amerikából, Nagy Péter pedig Svájcból. Nyilván mindnyájan a demokratikus otthon és a béke örök vágyával érkeznek haza. Ramuz – írja Gyergyai Albert – „Lausanne-ban s nagyapja falujában töltötte fiatalkora nagy részét, majd Párizsban tanult s főleg elmélkedett évekig, mielőtt végleg visszatért volna a Genfi-tó, az Alpok és a Jura vidékére, megtalálva írói hivatásának alapját, amely nyelvénél és témáinál fogva helyi, s amelyet, becsvágyát, magatartását és célját tekintve »univerzálissá«, akkor még így mondták, »európaivá« próbált kitágítani.”¹¹² Amikor Ramuz – olvassuk Herceg János egy elfeledett cikkében – „tizenkét esztendei párizsi tartózkodás után [...] hazatért és felfedezte szülőhazáját, azt mondhatta boldogan fellélegezve: Megtaláltam magamat.”¹¹³ Ezt vallották a transzilvánisták,¹¹⁴ ezt vallotta Tamási Áron – és ezt mondatta hőseivel, Ábelrel is. De vajon mit mondott, hazatérve, a fordító?

Mit érzett-gondolt Tamási „francia hangja”, akit az 1945-ös fordulat gyökeresen új helyzetbe hozott? Elsőrangú forrás ebből a szempontból Nagy Péter *Új csapáson* című, 1955 nyarán született szintézise. Az ábeli sors- és magatartáspéldázat, melynek terjesztését a tudós szerző 1945-ben még „komoly nemzeti és kulturális ügynek” tekinti, 1955-ből nézve már egy korszerűtlen, improduktív magatartás példajaként lepleződik le. Tamási egykori tolmácsa (Lukács György 1948-as kötetére hivatkozva¹¹⁵) már úgy látja: „az ország politikai, társadalmi helyzetével szemben” tapasztalható „viszolygás” „züllesztí Márai Sándort egyre öncélúbb és testetlenebb, a beavatottak mind szűkebb köréhez szóló pszichologizmusba, ez sodorja Kodolányi Jánost a mind ellenőrizhetetlenebb történelmi múltban játszódo, a ma számára mind kevesebbet mondó témák felé; ez Tamási Áron népi vénája fokozódó elszürkülésének, a földön járó góbéság spekulatív misztikával való felváltódásának, vagy akár Kolozsvári Grandpierre kísérletező formajátékainak alapoka.”¹¹⁶

NAGY, Aaron Tamási..., i. m., 156 (BENDA Mihály fordítása).

111 ANDRÉ TISSOT, C.-F. *Ramuz ou le drame de la poésie*, Neuchâtel, Editions de la Baconnière, 1948, 100.

112 GYERGYAI Albert, *Ramuz* = Gy. A., *A várostól a viláig*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 239.

113 HERCEG János, *Összegyűjtött esszék, tanulmányok*, kiad. PASTYIK László, Novi Sad, Buducnost, 1999, I, 478.

114 „A transzilvánisták [...] a regionalizmusnak azzal a progresszív változatával tartottak rokonságot, amelyet Charles-Ferdinand Ramuz, a Vaud-kantonbeli svájci francia író képviselt, aki a »vidéket« és a »világegyetemet« szerette volna kibékíteni, szülőföldjén keresett biztos támaszt, egyszersmind túl akarta haladni a tájirodalom szűk körét.” POMOGÁTS Béla, *A transzilvánizmus: Az Erdélyi Helikon ideológiája*, Bp., Akadémiai, 1983 (Irodalomtörténeti Füzetek, 107), 115.

115 LUKÁCS György, *Új magyar kultúráért*, Bp., Szikra, 1948, 89.

116 NAGY Péter, *Új csapáson: Regényirodalmunk a szocialista realizmus útján 1948–1954*, Bp., Magvető, 1956, 10–11.

De hogy mekkora gondolkodásmódbeli változásról beszélhetünk Nagy esetében, azt leghitelesebben barátja, Julow Viktor¹¹⁷ 1950. március 29-ei levele tükrözi:

Mikor én rád még mindig szép és mély barátsággal gondolok, az nyolc-tíz év előtti magadra vonatkozik. Nem mintha mostani magadat elvetném. Nem erről van szó. Csak arról, hogy ezt a mostanit nem ismerem és nem is ismerhetem. S talán kissé félek is megismerni. Mert egyet tudok rólad: megváltoztál. Olyan furcsa módon, hogy nem tudom megmagyarázni. Nem onnan tudom megváltozásodat, hogy magad is írod. Ez még nem teljes bizonyíték. De abból, amit élsz, következik. Nem helytelenítem. Jogodat hozzá ostobaság volna kétségbe vonni. Bűn volna téged lebeszélni olyasmiről, ami szilárdságot ad, ami a cseppfolyós világot körülötted kikristályosítja, ami egyértelművé teszi a dolgokat – persze csak akkor, ha tökéletesen önáltatás nélkül vagy most az, aki vagy. Tehát nem maga a változás ténye ellen hadakozom – ez ostobaság volna –, de hogy viszont ez a tény ne döbbsen meg engem, az számomra lehetetlen. Éppen azon az alapon, hogy milyenek ismertelek valaha, s azon az alapon, amely bennem három évi és az utána következő tapasztalás alapján biztos, rendíthetetlen tudássá ért. Nagyon sokszor eszembe jut egy tavaszi este – nagyon szeretném, ha te is vissza tudnál rá emlékezni. Hárman ültünk a (ha jól emlékszem) gesztenyefák alatt, az Avar vendéglő kertjében, s nagyon hevesen vitatkoztunk valamiről. Te és [Csatlós] János¹¹⁸ azóta szerepet cseréltetek – furcsa dolog –, ha akkor valaki megjósolta volna: kiröhögöm. A te álláspontod az volt, mint az enyém, engem azóta saját szemem, szaglásom, tapintásom és ízlésem igazolt. De itt a nagy kérdőjel; mi igazolt téged időközben? Újra mondom: ez nem felelősségre vonás, csak valami, amit nem tudok megmagyarázni, s a meg nem magyarázható dolgok még ma is rettenetesen idegessé tesznek.”¹¹⁹

Nem pusztán apróbb szemléletmódosulásról, de gyökeres változásról beszélhetünk tehát Nagy Péter esetében. Így lehet, hogy a Tamási által képviselt ügy 1955-ben már sokkal inkább ellenpélda a számára, mint nemzeti kérdés. Hiszen Tamási az új szempontrendszer szerint nem elég realista, ugyanakkor veszedelmesen individualista, értelmetlenül homályos és mitologikus, ráadásul – s talán ez a fő problémája – eszében sincs a társadalom extenzív totalításra törekvő ábrázolása. Szerencsére az egykori tolmács Saint-Just-i lelkesedése hamarost alábbhagy, s még mielőtt értékrendje az érett Nagy Pétert jellemző jeges iróniába fordulna, megszületik a beismerés, az ideológiai jóvátétel szándéka is. 1958-as, *Tamási Áron elbeszéléseiről* című cikkében immáron megengedőleg mondja ki: „Tamási Áront elsősorban nem a társadalom élete, változásai érdeklik, hanem az emberi lélek belső folyamatai, játékosan komoly, néha még tragikumában is vidám felhangú rezdülései, szökellései, változásai.”¹²⁰

117 Julow Viktor (1919–1982) író, műfordító, irodalomtörténész, egyetemi tanár, Csokonai Vitéz Mihály és Fazekas Mihály monográfusa, Alexander Pope, Henry Fielding, Tobias Smollett és Francis Bacon „magyar hangja”.

118 Csatlós János (1920–1993) műfordító, Nagy Péter egykori egyetemi évfolyamtársa.

119 Julow Viktor levele Nagy Péternek, Debrecen, 1950. márc. 29., MTA KIK Kt., Ms 2609/113.

120 Nagy Péter, *Tamási Áron elbeszéléseiről* = N. P., Rosta, Bp., Szépirodalmi, 1965, 225.

1959-ben pedig, amikor a Kiadói Főigazgatóság javaslatot kér a modern magyar irodalomból idegen nyelvre fordítandó művekre, Nagy Lajos, Oravecz Paula, Remenyik Zsigmond, Veres Péter és Zalka Máté mellett – az *Ábel a rengetegben* s egy novellaválogatás kapcsán – Tamási Áron is szerepel az irodalomtörténész listáján.¹²¹ Herczeg Ferenc, Kodolányi János, Márai Sándor ekkor már nem...

A mozgalomban

Persze közelíthetünk mindehhez másképpen is. Hiszen korántsem biztos, hogy a negyvenes évek első harmadában, amikor a keresztény középosztályból származó Nagy Pétert az első kommunista-antifasiszta eszmehatások érik, vagy akár amikor a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontnak már aktív tagjaként tevékenykedik, föltétlenül összeférhetetlen számára a Tamási és Márai nevével fémjelzett „nemzeti-kulturális ügy” és az új (ekkor ráadásul még illegalitásban fortyogó) „nemzetek feletti ideológia”. Sőt: inkább úgy tűnik, hogy Nagy Péter Julow által diagnosztizált baloldali fordulata (nem utolsósorban éppen André Prudhommeaux s a lélekérlelő emigráns közeg hatására) már az első ösztöndíjas esztendőben végbement, míg kapcsolata a kortárs magyar irodalom alkotóival még hosszú évekig problémátlan maradt. Ez utóbbi értelmezést erősíti az a tény is, hogy miközben 1945. április 28-án kelt beszámolójában semmit sem tekint olyan lényegesnek, mint „a Horthy-mítosz és az általa létrehívott és mesterségesen táplált gerinctelen, konformista kultúrgiccs-jelenségek valóságos értékének, illetőleg értéktelenségének élményszerű bemutatása”-t, mindezt még „egy új, népi magyar kultúra” érdekében tartja létfontosságúnak, s a közös ügryhöz történt saját hozzájárulását méltatva büszkén jelenti: „személyesen egy regényfordítást készítettem sajtó alá, egy magyar irodalmi antológiát készítek elő, és a *Schweizer Lexikon* magyar irodalmi részét¹²² dolgozom ki Tarr Lászlóval¹²³ karöltve”¹²⁴

121 A szerzők sorrendben a következők voltak: Móra Ferenc, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Németh László, Oravecz Paula, Palotai Boris, Pap Károly, Remenyik Zsigmond, Sándor Kálmán, Szabó Magda, Szabó Pál, Szász Imre, Szép Ernő, Szomory Dezső, Tamási Áron, Tersánszky Józsi Jenő, Tömörkény István, Török Gyula, Thury Zoltán, Veres Péter, Vas István, Zalka Máté. Vö. Nagy Péter, *Javaslat a modern magyar irodalomból fordítandó művekre*, gépirat, 1959, MTA KIK Kt. Ms 2592/68.

122 *Schweizer Lexikon in sieben Bänden*, Zürich, Encyclopos, 1945, VII.

123 Tarr László (1907–1996) újságíró, műfordító, a Központi Híradó Rt. és az MTI svájci tudósítója, az MNFF munkatársa, az Egység főszerkesztője. Tevékenységéről lásd: GECSÉNYI Lajos, *Iratok a magyar emigráció történetéhez: Bartók László bécsi követ és Szegedy-Maszák Aladár washingtoni követ levéltársa (1947–1948)*, Levéltári Közlemények, 2014/1–2., 136.

124 „A kulturális munka a közönség két rétegéhez szólhat a helyi adottságoknak megfelelően: egyfelől az itteni magyar kolóniához, másfelől pedig a külföldi, ill. bennszülött svájci közönséghez. A két réteg érdeklődési köre, a hozzáférés lehetőségei mások és mások; míg a magyarok felé talán fontosabb a *Közleményekben* és a magyar egyleti előadásokon a múlt bűneit, hibáit, hiányait feltárni, fontosabb a Horthy-mítosz és az általa létrehívott és mesterségesen táplált gerinctelen, konformista kultúrgiccs-jelenségek valóságos értékének, illetőleg értéktelenségének élményszerű bemutatása, amelynek konzekvens végig vitele teremtheti talán meg azt a szükséges »tabula rasa«-t, amelyen egy új, népi magyar kultúra nagyra nőhet, – addig az idegen közönség számára munkánknak ez az oldala jelen-

Ekkor az irodalom még különben sem a Szovjetunió totális diktatúrájának propagandaeszköze (még emigráns és illegális kommunista körökben sem), sokkal inkább a faszizmus elleni harc, illetve a magyar (s a többi európai) nemzeti kultúra életben tartásának záloga. Ne feledjük: 1943-ban még hősünk édesapja, a mélyen vallásos Nagy Adorján közvetít fia és a pesti írók/kiadók között. Bizony: a kitűnő színművész veszi fel a kapcsolatot a Novával Vaszary Gábor *Ketten Párizsban*, Zilahy Lajossal a *Csendes élet*, valamint a Révai Testvérekkel Komáromi János *Régi szerető* és *Zúg a fenyves* című műveinek lefordítása érdekében.¹²⁵ De ugyanebben az évben vált lelkes és meleg hangú levelet Nagy Péter a szintén Eötvös collegista Laczkó Gézával, a Dante szerkesztőjével is, aki a köztudottan baloldali körökhöz csapódott fiatallembertől magyarra fordítható kortárs francia regényekre kér javaslatot.¹²⁶ Folytatván a sort: 1943 júniusában a *Journal de Genève*-ből (bizonyos „A. P.” révén) arról értesülünk, hogy egy Nagy Péter nevű budapesti kritikus és esszéista nagy sikerű előadást tartott a magyar irodalomról a genfi *Circle Littéraire*-ben.¹²⁷ A hírt a *La Suisse* is átveszi, megtoldván annyival, hogy az előadást Miss Robert Gris felolvasásai színesítették.¹²⁸ Júliusban „P. N.” monogrammal *court article* jelenik meg a *Gazette de Lausanne* hasábjain, melyben a titokzatos szerző Flaubert, Martin du Gard és Proust fordítóját, Gyergyai Albertet, valamint a *Trésor de la littérature française* szerkesztőjét,¹²⁹ Giono és Duhamel magyar hangját, Illyés Gyulát mutatja be, s a felfedezésre váró magyar–francia irodalmi kapcsolatokra hívja fel a svájci olvasók figyelmét.¹³⁰ 1944 februárjában Dr. Leiszen László, a „Harmónia” Film- és Színművek Ügynökségétől levélben fordul Nagy Péterhez, tájékoztatását kér-

téktelenebb kell legyen az eleven magyar kultúrártékek őszinte megismertetése mellett.” NAGY Péter, *Beszámoló a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front kulturális tevékenységéről*, 1945. január–április, gépirat, Genf, 1945. ápr. 28., MTA KIK Kt. Ms 2581/196.

- 125 A Nova Irodalmi Intézet levele Nagy Adorjának, Bp., 1943. jún. 5., MTA KIK Kt. Ms 2574/399; a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. levele Nagy Adorjának, Bp., 1943. jún. 7., MTA KIK Kt. Ms 2574/400. (A *Régi szeretőt* megküldik, de már a *Zúg a fenyvest* nem küldhetik: elfogyott.) Zilahy Lajos levele Nagy Adorjának (a *Híd* folyóirat fejleces papírján), Bp., 1943. jún. 7., MTA KIK Kt. Ms 2574/401. (Nagyék eredetileg a *Csendes életet* kérték, de az ekkor már le van fordítva franciára; Zilahy ajánlja cserébe 1932-es regényét.)
- 126 Nagy Péter levele Laczkó Gézának, Genf, 1943. jún. 22., MTA KIK Kt. Ms 2574/405. (Az ügynök Guy de Portales *La Pêche miraculeuse*-ét ajánlja, s egyben jelzi: szívesen elvégezné a fordítást is.)
- 127 A[ndré]. P[RUDHOMMEAU], *La littérature hongroise au Circle littéraire*, *Journal de Genève*, Juin 1943, MTA KIK Kt. Ms 2581/179. Valószínű, hogy ennek az előadásnak a szövege maradt fenn *La prose hongroise moderne* címmel Nagy Péter hagyatékában: MTA KIK Kt. Ms 2590/46. A nagy ívű kitekintés Petőfitől s Adytól Babbitson, Illyésen, Krúdyn, Márain, Molnár Ferencen, Móriczon, Szabó Dezsőn és Tormay Cécile-en át Tamásiig mutatja be a 19–20. század magyar irodalmát.
- 128 *Les Conférences: La littérature hongroise au Circle littéraire*, *La Suisse*, Juin 1943, MTA KIK Kt. Ms 2581/180. Hogy a „gondosan megválasztott idézetek” mely magyar szerzők műveiből származtak, erről hallgat a cikk. De valószínű, hogy a tervezett Tamási-fordításból is elhangzottak részletek. Ez utóbbit bizonyítja: André Prudhommeaux levele Nagy Péternek, Grindelwald, 1943. aug. 31., MTA KIK Kt. Ms 2574/421.
- 129 *A magyar irodalom kincsháza*, vál., szerk., bev. ILLYÉS Gyula, Bp., Athenaeum, 1942 (Az Európai Irodalom Kincsháza).
- 130 N[AGY]. P[ierre], *Œuvres françaises, public hongrois*, *Gazette de Lausanne*, Juillet 1943, MTA KIK Kt. Ms 2581/178; a cikk datálatlan, autográf fogalmazványa: Ms 2590/57.

vén, miképpen kívánja Tamási Áron színdarabjait Svájcban műsorra tűzteni.¹³¹ S végül, de nem utolsósorban: 1944 augusztusában a magyar irodalom elkötelezett ügynöke *Genie et journalisme* címmel cikket ír Karinthy Frigyesről – a humor nagymesterének *Így írtok ti* és *Cirkusz* című remekművei kapcsán Kosztolányi és más nyugatosok prózáját is bemutatva.¹³²

A cél tehát ekkor – az 1945. áprilisi beszámolóban megfogalmazott programhoz híven – még valóban „az eleven magyar kultúrártékek őszinte megismertetése” volt. És erre, az *Egység Black-out de la culture en Hongrie* című cikkének a honi irodalmi viszonyokra vonatkozó híradásait,¹³³ valamint a későbbi irodalomtörténész 1945. októberi Svájc-képét tekintve, bizony szükség is volt. *Svájc a viharban* című írásában ekképp jellemezte Nagy Péter a „semleges” állam szellemiségét: „minden kommunista- és szovjetellenes mozgalom erkölcsi és főleg anyagi támogatása, a kereszténység fasizmusmal kacérkodó védelme, a müncheni politika lelkes megsegítése.”¹³⁴ Nyilván épp e zavaros világpolitikai helyzet kényszerítette Nagy Pétert ama kétfrontos, *homme d'action* harcmódorra is, amely egyébként oly távol állt alkatától; ez bírhatta rá, hogy miközben cikkek tucatjaival látja el az MNFF Közleményeit és franciáról magyarra, magyarról franciára fordít, a Fonds Européen de Secours aux Étudiants megbízásából vöröskeresztes élelmiszer-küldemények Magyarországra juttatásában segítkezzék.¹³⁵

131 Dr. Leiszen László levele Nagy Péternek, Bp., 1944. febr. 7., MTA KIK Kt. Ms 2574/454. A szóban forgó darabok ügyében egy Julow Viktornak küldött Nagy Péter-levél igazít el: „Légy oly jó, kérd meg Apámat, hogy ugyanezen az úton juttasson el számomra magyar *avantgarde* darabokat, ami[ke]t ő egy itteni kísérleti színpad számára érdekesnek tart. Én Török [Sándor] *Április* és *Komédiására*, Tamási [Áron] *Tündöklő Jeromos* és *Csalóka szívárványára* gondoltam. De ő lássa.” Nagy Péter levele Julow Viktornak, Genf, 1943. szept. 14., MTA KIK Kt. Ms 2603/328. A *Csalóka szívárvány* későbbi pesti bemutatójáról lásd: Nagy Péter, *Csalóka szívárvány* = N. P., *Zsölyyére ítélve: Színkritikák*, Bp., Gondolat, 1981, 273–276.

132 Nagy Péter, *Genie et journalisme: Karinthy mis au pilon*, gépirat, 1944. aug., MTA KIK Kt. Ms 2581/191. (Megjelenéséről nem tudunk.)

133 P. S., *Black-out de la culture en Hongrie*, Traits, 4(1944)/8 (Août), 3. A cikkíró a Sztójay-rendszer elnyomó irodalompolitikáját – a korban szokásos elfogultsággal és elnagyoltsággal – mutatja be.

134 Nagy Péter, *Svájc a viharban*, gépirat, 1945. okt. 1., MTA KIK Kt. Ms 2581/200. (Megjelenéséről nem tudunk.) Decemberben még ennél is keményebben fogalmaz: „Ma már világos, miért hagyta meg Németország semlegesnek Svájcot [...]: szüksége volt a német hadiipar számára zavartalanul dolgozó gyárrakra, a német tökével befolyásolható »semleges« ipari és fináncvállalkozásokra, amelyek a kapitalizmus szabályai szerint érvényesítették politikai súlyukat sokfelé, de különösen az amerikai kontinensen.” Nagy Péter, *A boldog Svájc – kritikus szemmel: Politika és nagytőke*, Új Magyarország, 1945. dec. 22., 8. (A cikk gépiratváltozata és az újságkivágat: MTA KIK Kt. Ms 2581/206–207. – Kiemelések az eredetiben.)

135 *Egység*, 1(1945)/28. (szept. 30.), 2 [Szerző nélkül], *Magyar élet Svájcban*. Idézem: „Nagy Péter dr., / a svájci MNFF végrehajtó-bizottságának tagja július 28-án Budapestre utazott, ahová a Vöröskereszt személyszállító konvojával augusztus 8-án érkezett meg. Nagy Péter a genfi Fonds Européen de Secours aux Étudiants-tól kapott megbízást arra, hogy azt az élelmiszerküldeményt, amelyet a FESE a Vöröskereszt teherautóin juttatott el a magyar diákságnak, adja át az illetékes magyar szervezeteknek és hatóságoknak. / Nagy Péter dr. szeptember 7-én keltezett levelet küldött a FESE vezértitkárnak a küldemény fogadtatásáról és missziója eredményéről. Leírja levelében a magyar egyetemek s a magyar diákság helyzetét és részletes jelentést helyez kilátásba. / Lehet, hogy mire e sorok megjelennek, Nagy Péter ismét Svájcban lesz, hogy először is beszámoljon s hogy folytassa sikerrel megkezdett munkásságát a hazai diákság érdekében.” (Tarr László „Zürich, Breitingerstr. 16.” címre küldött példánya alapján.)

A genfi magyar ügynök tevékenységéről teljes képet persze csak az MNFF történetének ismeretében alkothatnánk, amelyet azonban az írott források szűkössége miatt mindmáig nem írt meg senki.¹³⁶ Nem véletlen, hogy Markovits Györgyi (a Nagy Péter szerkesztette Irodalomtörténet folyóirat hasábjain megjelent) 1972-es tanulmánya, amely elsőként vállalkozott a szervezet múltjának fölvázolására, a genfi csoport tevékenységét ismertetve szinte kizárólag a kortársak és (ami majdnem ugyanaz) a Rajk-per túlélőinek szóbeli emlékeire támaszkodott. Épp az imént említett Tarr László mondta el például, hogy „A genfi csoport zömét ösztöndíjas diákok alkották, akik a Hungária nevű egyesületben, a zürichiek példája nyomán helyezkedtek szembe a hazai politikával, s folytattak ellene agitációt. Ennek úttörője [pedig] az ösztöndíjas Nagy Péter volt.”¹³⁷

Az a Nagy Péter – tehetnénk hozzá – aki *Levelek Piroskának* című emlékirata szerint a Rajk-pertől való félelmében (egy-egy kivételtől – köztük a Guilde-dossziétól eltekintve) egész addigi levelezését eltűzelte...¹³⁸

Két kiadás

Az *Abel* tehát 1945 szeptemberében kijött a lausanne-i nyomdából.¹³⁹ Amikor hosszas keresés után (Nagy Péter örököse, a Párizsban működő kitűnő medievista, Nagy Piroška jóvoltából) végre hozzájutottunk a kiadvány fordítói tiszteletpéldányához, meglepve tapasztaltuk, hogy szinte semmi sem valósult meg mindabból, amiről 1943 ősze óta oly élénk diskurzus folyt. Színes-képes klubkiadvány helyett egy bézs textilborítású, keménytablás kötetet vehettünk kézbe – a *couverture*-ön aranyozott dombornyomással. Nyoma sem volt a *Derborence*-t idéző külső föliának, miként a belső illusztrációknak sem. A legkülönösebb azonban, hogy elő- vagy utószót, a regény írójáról, eredeti megjelenésének körülményeiről tudósító kísérszöveget sem találtunk sehol.

136 Egy ilyen szintézis megalkotására egyébként már a mozgalom életének első szakaszában történtek kísérletek. Lásd: NAGY Péter, *Magyarok Svájcban*, gépirat, 1945. szept., MTA KIK Kt. Ms 2581/199. Továbbá: *Nachrichten aus Ungarn: Aufbau des Demokratischen Ungarns 5. Dez. 1944 – 15. Februar 1945*, Hrsg. von Schweizer Organisation der Ungarischen Nationalen Unabhängigkeitsfront (M. N. F. F.), Mitte Februar 1945. Ez utóbbi kötetben az MNFF munkatársainak névsora is megjelenik: Balabán Péter, Csabai László, Eisenberg Stefan, Ferenczi Edmond, Garab Stefan, Haas Thomas, Hámori László, Hoffmann Tibor, Kerényi Károly, Nagy Péter („középiskolai tanár”), Radó Julius, Solti György, Szilassi Wilhelm, von Vépy-Vogronics Imre, Tarr László.

137 Idézi: MARKOVITS Györgyi, *A svájci Magyar Nemzeti Függetlenségi Front Közleményeiről*, It, 54(1972), 464. A svájci politikai viszonyok háttéréről lásd: NAGY Péter, *Politica Helvetica*, gépirat, é. n., MTA KIK Kt. Ms 2590/59.

138 NAGY Péter, *Levelek Piroskának: Emlékeim*, gépirat, 1986–1991, MTA KIK Kt. Ms 2588/1, 122.

139 „Achévé d’imprimer le quinze septembre mil neuf cent quarante-cinq sur les presses des Imprimeries Populaires à Genève. La composition a été faite en caractères Baskerville corps douze el l’impression réalisée sur papier bouffant sans pâte de bois. La reliure est due aux soins de la maison Mayer et Soutter, à Lausanne.” TAMÁSI, *Abel dans la forêt...*, i. m., 248.

Magát a fordítást, annak hűségét, szuggesztív erejét megítélni természetesen nem a mi feladatunk. Megtették ezt rajtunk kívül amúgy is számosan. Toma Vanda például, *Rengeteg ou forêt sauvage, gains et perts, la traductibilité du roman d'Áron Tamási* címmel teljes szakdolgozatot szentelt a témának az 1990-es évek végén.¹⁴⁰ E kéziratban maradt elemzés helyett azonban hadd idézzük inkább Járfás Ágneszt, aki 2009-ben maga is lefordította a regényt:

Ez az 1945-ös szöveg, mai szemmel, egy francia nyersfordítás javított változataként „értékelhető”. A kor igényeit követte, amikor a fordító igyekezett megkönnyíteni az olvasó dolgát magyarázatok beépítésével, a ritka vagy ismeretlen szavak „közérthetőre” cserélésével és a magyar keresztnevek franciásításával. Ez a „pedagógus-módszer” egy tipikusan jellegtelen szöveget eredményezett. Kiiktatta a humort, és [...] sivár lábjegyzetté fokozta le azt. Másutt a bizalmas hangú párbeszédet „szalonképessé” alakította, megfosztotta a szöveget tájjellegétől.¹⁴¹

A regény kétségkívül zseniális Járfás-féle fordítását a 2009-es Budapesti Könyvhét keretében vehettük kézbe,¹⁴² ám legnagyobb meglepetésünkre ismét vitázó vélemények sorával szembesülhettünk a sajtóban és a világhálón. A kötet előszavát¹⁴³ jegyző Thierry Sartoretti szerint az új változat – szemben a háború végi káoszban elveszett Nagy-Prudhommeaux-féle átültetéssel – „friss”, „ízese”, és mint ilyen, természetesen, hiánypótló munka.¹⁴⁴ Egy „Zsuzsa” felhasználónevű kommentező szerint viszont Járfás *Ábelje* unalmasra sikerült („paraît sans saveur”): hiányolja belőle a zeneiséget, de főként azt az „eredeti hang”-ot, amely annak idején úgy megnevettette.¹⁴⁵

140 TOMA Vanda, *Rengeteg ou forêt sauvage, gains et perts, la traductibilité du roman d'Áron Tamási*, szakdolgozat (kézirat), PPKE BTK, 2000.

141 JÁRFÁS Ágnes, *Tamási Áron franciául*, Hitel, 29(2016)/6, 127.

142 TAMÁSI Áron, *Ábel dans la forêt profonde*, trad. Ágnès JÁRFÁS, Genève, Héros Limite, 2009.

143 Uo., 9–12.

144 „Une première traduction francophone du roman vit le jour en 1944 en Suisse, alors que Budapest guettait l'arrivée des chars soviétiques. Publié à Lausanne par la Guilde du livre *Ábel dans la forêt sauvage* fut traduit par un étrange duo réuni quelques semaines durant à Genève par les circonstances de la guerre. Jeune boursier de Budapest et futur grand oeil du Parti sur les lettres hongroises, Péter Nagy s'était lié avec l'anarchiste français en exil André Prudhommeaux. Savoureuse, mais éloignée du texte original par ses nombreuses corrections, cette première traduction s'est perdue dans le chaos de la fin de la guerre. Il a ainsi fallu attendre plus de soixante ans, pour que ce récit extraordinaire ressurgisse des forêts de la Hargita dans une nouvelle traduction plus fidèle au texte originel.” Thierry SARTORETTI, *Ábel apprend la vie en Transylvanie*: <http://mardishongrois.blogspot.hu/2009/06/abel-dans-la-foret-profonde-de-aron.html>

145 „Et pourtant, comme cette nouvelle traduction paraît sans saveur quand on a lu la traduction Nagy-Prudhommeaux! (Disponible à la bibliothèque de la Riponne à Lausanne et probablement dans bien d'autres bibliothèques.) Alourdie de mots incompréhensibles, jamais entendus de nos jours, le ton original, qui nous fait si souvent éclater de rire, est totalement perdu. On a le texte, manque la musique...” – „Zsuzsanna” 2009. okt. 9-i hozzászólása itt: <http://mardishongrois.blogspot.hu/2009/06/abel-dans-la-foret-profonde-de-aron.html>

Mindezek alapján nem kétséges: igaza volt Bertha Zoltánnak, amikor egy 1987-es írásában Ábel személyiségének tükréként a főhős nyelvét és tudatműködését jelölte meg. „Ez a bensőségesség, egyenesség és nyíltszívűség ütközik elő minden fantáziabő csalafintaság, csavaros beszédfordulat, rejtett utalás, gondolatváltó jelképes példálózás, szemléletes célzás, képies kifejezés és humoros asszociáció, szikrázó tréfa, mókás ötlet mögül.”¹⁴⁶ Nyilvánvaló: a fordítási nehézségek mélyén pontosan ennek a szocio-kulturálisan beágyazott nyelvi magatartásnak a tolmácsolhatatlansága rejlik.

És igaza volt Nagy Péternek is, amikor a magyar irodalom szövegtengeréből éppen Tamási regényét választotta ki a francia nyelvű közönség számára. A *Gilde du Livre* 1945. december 26-ai leveléből ugyanis kiderül, hogy a könyvnek Svájcban komoly sikere van: nem sokkal a megjelenés után már egy másik kiadó érdeklődik a jogok iránt.

1945. december 26.

Révai Kiadó
Budapest

Uraim!

Miután nem kaptunk Önöktől híreket, van szerencsénk tudatni Önökkel, hogy rendelkezésükre áll 1200 svájci frank Tamási Áron *Ábel a rengetegben* című munkája francia nyelvű kiadásának jogaiért.

A szerző rendelkezésére áll ugyanakkor az öt megillető 10 ingyenes tiszteletpéldány a fordításból.

Nagyon hálásak volnánk, ha értesítenének a következőkről:

- 1.) a szerző címéről, hogy elküldhessük neki küldeményünket;
- 2.) arról, milyen módon juttassuk el Önökhöz a kérdéses összeget.

Másrészt fölhasználjuk az alkalmat, hogy tudassuk Önökkel december 4-i, légipostán küldött levelünk tartalmát, melyben egy sürgönyünk szövegét közöltük Önökkel, ám amelyet a posta nem fogadott el, miután akkor a postaforgalom még nem állt helyre az Önök országa és a miénk között.

Ezennel tehát felajánlunk Önöknek az *Abel dans la forêt sauvage* című könyv kizárólagos franciaországi kiadási jogáért 2500 svájci frankot. Ezen első kiadást 5000 példányban kívánjuk kihozni. További kiadásokat a papírbeszerzési lehetőségek javulása és a francia behozatali engedélyek körüli enyhülés esetén tudjuk foganatosítani.

Nagyon leköteleznének, ha erre vonatkozólag mielőbb válaszolnának. Ami a francia fordítást illeti, minden garanciát megadhatunk Önöknek – úgy az eredeti szöveg fordításának hűségére, mint a formai részre vonatkozólag. Két fordítót alkalmaztunk, az egyik, P. Nagy magyar állampolgár, ő fordította a könyv szövegét, a másik Prudhommeaux, ő francia állampolgár, és a fordítás francia stílusát korrigálta. Ezt a változatot azután – még a sajtó alá rendezés előtt – gondosan átvizsgálta nagy nemzeti írónk, C.-F. Ramuz is.

146 BERTHA Zoltán, *Székely Homérosz: Tanulmányok Tamási Áronról*, Bp., Kairosz, 2012, 84–85.

Az érdeklődés, melyet egyik francia kiadó kollégám tanúsít e könyv iránt, ékesen bizonyítja a fordítás kvalitásait. Reméljük, hogy ezt az értesítést megkapják, s rövidesen válaszolnak is.

Boldog, termékeny Újesztendőt kívánva maradunk

kiváló tisztelettel,

A Guilde du Livre igazgatója:

[autográf aláírás: Albert Mermoud]¹⁴⁷

Tamási Áron válasza csupán fogalmazvány formájában, datálatlanul maradt ránk (illetve egy szintén datálatlan francia fordításban):

Uraim!

A Révai Irodalmi Intézet közölte velem az Önök levelének tartalmát, melyet 1945. december 26-án írtak. A Révai Intézet a velem való megbeszélés után egyidejűleg válaszol Önöknek erre a levélre.

A magam részéről, ebben az első levelemben, örömemet kívánom kifejezni, hogy Önökkel fölvehettem a kiadói kapcsolatot. Különösképpen köszönöm, hogy nagy írójuk, C.-F. Ramuz szíves volt könyvem fordítását átvizsgálni.

Ajánlatukat úgy a svájci, mint a franciaországi kiadásra vonatkozólag elfogadom. Kiegészítésképpen csupán azt kérem, ismertessék részletesebben, hogy a felajánlott és rendelkezésemre álló 1,200.– és 2,500.–, tehát összesen 3,700.– svájci frank a részemről biztosított svájci és franciaországi francia nyelvű kizárólagos jog keretén belül mekkora példányszámra vonatkozik.

Egyúttal értesitem Önöket, hogy az Önöknél rendelkezésemre álló teljes összeg tekintetében jelen levelem átadója fog nevemben és részemre belátása szerint rendelkezni. Kérem Önöket, hogy ebben legyenek segítségére.

Még egyszer köszönöm gondosságukat, és abban a reményben, hogy megkezdett közös munkánk a jövőben is kellemes és eredményes lesz, teljes tisztelettel üdvözlöm Önöket.¹⁴⁸

Tamási beleegyező sorait a Révai Testvérek 1946. február 25-én kelt levelében hivatalosan is megerősítette, s az író aláírásával hitelesítve elküldte a kiadónak.¹⁴⁹ Mégis több mint egy évtized telt el ezt követően anélkül, hogy az új kiadásról bármilyen hír érkezett volna. Ekkor vetette papírra Tamási Áron az alábbi – immáron közvetlenül Mermoud úrnak címzett – sorokat:

147 Albert Mermoud levele Nagy Péternek, Lausanne, 1945. dec. 26., MTA KIK Kt. Ms 2577/583. A levélnek egy – a fent közölt saját változattal több ponton megegyező – fordítása megtalálható a hagyatékban: Ms 2577/584.

148 Tamási Áron levele a Guilde du Livre-nek, Bp., é. n., MTA KIK Kt. Ms 2577/585. A francia fordítás jelzete: Ms 2577/586.

149 A Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. levele a Guilde du Livre-nek, Bp., 1946. febr. 25., MTA KIK Kt. Ms 2577/587–588.

Hivatkozom arra a levélre, amellyel Ön hozzájárulásommal kötelezettséget vállalt arra, hogy *Ábel a rengetegben* című regényemet 5.000 példányban újból kiadja Franciaországban. Ezen megállapodás kelte óta kb. 11 év telt el. –

Nekem nagy örömömmre szolgál az Önökkel létesített kapcsolat és szívesen állok az Önök rendelkezésére továbbra is. De beláthatják, hogy ilyen hosszú időnek kiadás foganatosítása nélkül történő lefolyása az én szempontomból föltöbb hátrányos. Szerzői morális jogaimat is érinti, hogy francia nyelven ezzel a regénnyel Önök sem jönnek ki, de én sem tudok kijönni. –

Ezért nagyon kérem Önöket, szíveskedjenek a francia nyelvű kiadás tárgyában olyképpen intézkedni, hogy szerződésünk alapján a szóban forgó művet f. évi augusztus hó végéig a szerződésben megjelölt példányszámban és módon kiadják. –

Abban az esetben, ha Önök ezzel a joggal az általam ezúttal megjelölt határidőben sem élnének, őszinte sajnálattal kellene bejelentenem, hogy más kiadóhoz kell fordulnom a mű francia nyelvű kiadása érdekében. Természetesen ebben az esetben a már kifizetett szerzői jogdíj az Önök terhére, javamra elvész. –

Fogadják Uraim stb.¹⁵⁰

S hogy Tamási Áron levele mögött nem a pénzre és sikerre éhes író önzése, de valódi döntés- és kényszerhelyzet állt, azt legtisztábban dr. Boytha György (1929–2010, jogász, diplomata, egyetemi tanár, a szerzői jog világhírű szakértője) 1965. március elsejei jogi összefoglalója tanúsítja. A dokumentum szerint Nagy Péter már 1957 áprilisában érdeklődött a *Guilde du Livre*-nél a franciaországi megjelenés időpontjáról, a *Corvina* Kiadó ugyanis bejelentette: szívesen kihozná a regény francia változatát. Válaszában a *Guilde* vezetősége azzal tagadta meg hozzájárulását, hogy a párizsi Laffont cég érdeklődik a szöveg iránt.¹⁵¹ Az ambivalens fejleményekről Nagy Péter kézírásos levelezőlapon tájékoztatta az ekkor épp Balatonalmádiban üdülő író:

Kedves Áron Bátyám!

A svájciktól a közelmúltban választ kaptam – nem túl szimpátikus. Nagyon szeretném Veled megbeszélni, mielőtt további lépéseket tennék. Kérlek, értesíts, ha feljössz Pestre – ha még hosszabb ideig lent maradsz, írd egy lapot, akkor megpróbáljuk levélben elintézni.

Üdvözet, kézcsók

Péter.¹⁵²

Bár nem tartozik szorosan ide, a regény iránti megnövekedett érdeklődést érzékelteendő fel kell idézzük Nagy Péter 1960-as párizsi útjának egy tragikomikus epizódját. Amint az „Borisz” (hősrünk állambiztonsági alteregójának) munkadossziájából kiderül: Gara László (1904–1966) 1956-os emigráns író-műfordítónk, Illyés Gyula és Kassák La-

150 Tamási Áron levele a *Guilde du Livre*-nek, h. n., é. n., MTA KIK Kt. Ms 2577/589.

151 MTA KIK Kt. Ms 2577/601. (Ügyiratszám: Kf 87–7732/2.)

152 Nagy Péter levele Tamási Áronnak, Bp., [1957.] jún. 17., PIM Kt. V. 5791/268.

jos életművének hű tolmácsolója épp „Tamási *Ábeljét* kezdte fordítani a Calman Lévy Kiadó számára”. Nagy Péter maliciózus kommentárja szerint: „Igen kellemetlenül érintette ekkor az a közlésem, hogy az *Ábel a rengetegben* már 1945-ben megjelent a magam és Prudhommeaux fordításában, Svájcban. Azt mondotta, akkor ezzel fel is hagy, s inkább a *Bölcső és bagoly*”¹⁵³ fordításához kezd.”¹⁵⁴

Visszatérve a Mermoud-féle kiadásra: az úgy akkor vett váratlan fordulatot, amikor – 1964 szeptemberében – az Európa Kiadó lektoraként is működő irodalomtörténész a *Gilde du Livre* bulletinjében ráakadt a regény vadonatúj zsebkönyvkiadására. Tüstént géphez ült és magyarázatot kért Mermoud-tól: milyen alapon hozta ki 1964 januárjában az ifjúsági változatot a fordítók megkérdezése és díjazása nélkül. Mermoud szeptember 15-ei válaszában azzal védekezett, hogy a kiadványt a Franciaországban tervezett rendes kiadás *helyett* hozta ki, s így (a korábban elutalt 2500 frankon túl) újabb honoráriumot nem áll módjában kifizetni. 1965. március 1-jén dr. Boytha György az alábbiakban összegezte a kialakult helyzetet:

1. Kétségtelen, hogy a G. L.-nek csupán egy 5000 példányig terjedő franciaországi rendes kiadásra lett volna joga. Saját zsebkönyvkiadásra új megállapodást kellett volna létesítenie, vagy legalábbis szerződés módosítást kellett volna kérnie. Miután azonban a zsebkönyvkiadásért nyilvánvalóan kevesebb jogdíjat fizetett volna, mint a rendes kiadásért fizetett 2500.– sfr, a kialakult tényállásra tekintettel Tamási Áron szempontjából előnyös azt a megoldást választani, hogy a zsebkönyvkiadást az 1945. évi szerződés keretei közt autorizálják. Tudomásul vesszük, hogy rendes kiadás helyett a G. L. saját zsebkönyvkiadást hozott, leszögezzük, hogy ezzel a G. L. jogai kimerültek, és a francia nyelvű kiadás jogai területi korlátozás nélkül Tamási Áronra visszaszálltak.
2. Az 1. [pont] alatt javasolt megoldás a fordítóra nézve is előnyös, a zsebkönyvkiadás miatt külön fordítói díj a G. L. 1943. december 6-i levele értelmében nem követelhető. A G. L. az általános nyugati kiadói szokásnak megfelelően a fordításért fizetett általánosan fejében a fordítást sajátjának tekinti, és fordítói részesedést csak a más kiadótól bevételezett fordítói díjakból helyezett kilátásba. Ha viszont a rendes kiadás jogát a szerzőre visszaszállottnak tekintjük, akkor a szerző megállapodhat a Corvinával a francia nyelvű kiadásban, fölhasználhatja a meglévő fordítást, s a fordítási díjból kétharmad rész Nagy Péterre (illetőleg Prudhommeaux-ra) esik, egyharmad részre a G. L.-nek van igénye.¹⁵⁵

Nem tudjuk, Tamási Áron végül hozzájárult-e a fenti megállapodáshoz, hiszen a *Gilde du Livre* című dosszié Boytha György 1965. március 3-ai levelével véget ér, s abban az író fölkérdezését még csupán tervként említi a tudós kolléga.¹⁵⁶ Egy biztos: Nagy Péter 1965. február 26-án – telefonon keresztül – jóváhagyta a javaslattervezetet.¹⁵⁷

153 TAMÁSI ÁRON, *Bölcső és bagoly: Regényes életrajz*, Bp., Szépirodalmi, 1963.

154 „Borisz” feljegyzése 1960. jan. 26. és febr. 29. közötti párizsi útjáról, ÁBTL, M-18523, 129. fólió.

155 MTA KIK Kt. Ms 2577/601.

156 Dr. Boytha György levele Nagy Péternek, Bp., 1965. márc. 3., MTA KIK Kt. Ms 2577/602.

157 MTA KIK Kt. Ms 2577/601.

Ami igazán érdekes, az a *Guilde du Livre* 1964-es zsebkönyvkiadása, melyről senki nem tud, s amelyet Nagy Péteren és Mermoud úron kívül – akik leveleikben bőszén hivatkoznak reá – soha senki nem is látott. Sem franciaországi, sem svájci kapcsolatainkon keresztül nem sikerült információt szereznünk e kiadvány létezéséről. (Igaz: az 1945-ös kiadást is külföldről kellett behozatnunk, mert az se az OSZK-ban, se az MTA Könyvtárában, se az OIK-ban nem volt föllelhető – miként az ország egyetlen közgyűjteményében sem.)

Megjelent viszont 1963-ban a Verdonnet kiadásában egy különös kötet, amely címe alapján (*Abel dans la forêt sauvage*) az eredeti Nagy–Prudhommeaux-változatot ígéri, s ha fölnyitjuk a narancs-fekete keményfedelet, valóban a költő és a kritikus 1943–44-es szövegét leljük benne.¹⁵⁸ Akárhogy forgatjuk azonban a külsőre csinos kiadványt, sehol sem találjuk a fordítók nevét – mintha csak „echte” francia szerző kortárs könyvét tartanánk a kezünkben. Bár ez a kötet nyilván nem azonos a *Guilde* vitát kavart zsebkönyvével, még sincs szó róla sem Nagy Péter, sem Tamási hagyatékában (nota bene: ez utóbbiban egyáltalán nincs francia szerződés a kiadói iratok között).¹⁵⁹

És mégis: a kötet a Verdonnet *Demain* című sorozatában jelent meg, amelyben a kiadói mottó szerint ifjúsági zsebkönyvek („Le livre de poche pour la jeunesse”) látnak napvilágot. Kolofonja alapján a könyv belívjét 1963. december 16-án, Lausanne-ban imprimálták,¹⁶⁰ a borítót pedig – szintén a szerző és a fordítók megkérdezése nélkül – Marek Rudnicki tervezte.¹⁶¹ Hogy azonban a kiadvány elkészültében mégis lehetett némi szerepe Mermoud-nak, azt éppen a Mayer & Soutter kötetészetéből kikerült könyv borítója bizonyítja, lévén e „frontispice”, mely Ábelt kutyájával, macská-jával és kecskéjével együtt egy erdőszéli montázs keretében ábrázolja, kísértetiesen egybevág Nagy Péter hajdani elképzelésével. A grafikai megoldás persze nem érdemi bizonyíték, hiszen a 2009-es új fordítás¹⁶² grafikusa, Marfa Indoukeva is hasonló fedelet tervezett – mindössze annyi különbséggel, hogy a hős négy lábú segítőit gazdájuk nélkül mintázta meg.¹⁶³

158 TAMÁSI Aaron, *Abel dans la forêt sauvage*, [trad. Pierre NAGY et André PRUDHOMMEAUX], Lausanne, Verdonnet, 1963 (*Demain*).

159 PIM Kt. V. 5791/618. Tamási Áron könyvszerződései (1928–1965) – 41 db (49 fol. + 5 fol. melléklet).

160 „Achevé d'imprimer sur les presses des Imprimeries Populaires à Lausanne, le 16 décembre 1963. La reliure a été exécutée par la Mison Mayer & Soutter à Lausanne.”

161 „Couverture et frontispice de Marek Rudnicki”. Valószínűleg a könyv 4 fekete-fehér grafikája is Rudnicki kezétől származik.

162 „*Abel dans la forêt profonde* a été d'imprimer en mars 2009 à l'Imprimerie Floch à Mayenne et à l'atelier typographique de La Queue du Tigre Gaia Biaggi et Georges Mishuga, Genève.”

163 Le dessin de couverture, *33 bêtes sauvages*, est de Marfa Indoukeva.

Túllépve immár a szűken vett kiadástörténeti kérdéseken, joggal merülhet föl olvasónkban: vajon miért fordította az 1940-es években már javában a Szőnyi-csoporthoz tartozó, távolról – az MNFF Közleményein keresztül – voltaképpen nekik dolgozó Nagy Péter éppen a székely Homéroszként tisztelt Tamásit s a polgárság sikerírójának számitó Márait? A válasz nagy valószínűséggel nem más, mint hogy „jobb híján”. Hiszen a korabeli svájci és francia regénypiacon csakis e „polgári csökevények” átültetésével rúghatott labdába a megélhetés után áhítózó fiatalember.¹⁶⁴ Sőt mint édesapjának írott, 1943. július 5-ei leveléből kiderül, még a későbbi nagy ellenpélda, Herczeg Ferenc 1920-as, Bakócz Tamás esztergomi érsek alakját idéző történelmi regénye is szóba került: „A könyveket hiány nélkül megkaptam – de azt ne higgyétek most már, hogy a svájci kiadók mind magyar írókkal foglalkoznak. Talán egy Márait sikerül majd elsütnöm (azért kértem azt erősen), s esetleg Tamási *Ábeljét*, vagy Herczeg *Élet kapuját*;¹⁶⁵ több nagyon valószínűtlen, ez is optimista számítás.”¹⁶⁶

Márai lett volna tehát az aduász – ha hátat nem fordít előbb Nagy Péternek, majd emigrációját követően mindenkinek, aki a kiépülő kommunista rendszerrel bármilyen szinten-módon megalkudott. Sok igazság van így nézve az 1945 utáni Márait méltató (szelíden megrovó) Nagy Péter soraiban: „Márai Sándor *Sértődöttek*je¹⁶⁷ már az író stílárís önparódiájának hat, és társadalmi sértődöttségét a társadalomnak való teljes hátat fordítással fejezi ki”.¹⁶⁸ Hasonló a helyzet Herczeg Ferencel – akit a „kortárs” magyar literatúrával ügynöklő ösztöndíjas még *François Herczeg* címmel ismertet a francia nyelvű közönségnek,¹⁶⁹ ám akit az 1950-es évek budapesti kritikusa már a „konzervatív, álrealista, apologetikus irodalom”¹⁷⁰ reprezentánsaként értékél, s számúz a Kiadói Főigazgatóság programjából.¹⁷¹ Külön érdekesség, hogy Nagy éppen Herczeg 1919-es

164 Vallomásának sorait idézve: „Ha ösztönösen – majd mindinkább tudatosan is – elfordult tőle, nem tagadhatta, hogy az olvasók nagy része számára még mindig Herczeg Ferenc a regényíró, s a modernség Földi Mihály olcsó pszichologizmusában valósul meg.” NAGY Péter, *A harmincas évek – nemzedéktávtlatból* = N. P., *Határkő: Tanulmányok*, Bp., Argumentum, 1996, 296.

165 HERCZEG Ferenc, *Az élet kapuja*, Bp., Singer és Wolfner, 1920.

166 Nagy Péter levele Nagy Adorjának, Genf, 1943. júl. 5., MTA KIK Kt., Ms 2604/3.

167 MÁRAI Sándor, *Sértődöttek*, Bp., Révai, 1947–1948, I–III.

168 NAGY, *Új csapáson*, i. m., 16.

169 NAGY Péter, *François Herczeg*, MTA KIK Kt. Ms 2590/43. (A cikk szerzője a Bakócz-regényt is elemzi. A szöveg megjelenéséről nincs tudomásunk.)

170 NAGY, *Új csapáson*, i. m., 13.

171 NAGY Péter, *Vélemény Herczeg Ferenc történeti regényeiről*, gépirat, 1954, MTA KIK Kt. Ms 2592/51. Az *élet kapuja* című regényről a következőket olvashatjuk: „A négy [Fogyó hold, Pogányok, Az élet kapuja, Pro Libertate] közül kétségtelenül H[erczeg] legjobban sikerült, legnagyobb és legsikeresebb irodalmi ambícióval megalkotott regénye. Mind között a legszerencsésebben találkozik ebben a dekoratív pompa korszakfestő leírása, a romantikus, izgalmas történet és már-már a jellemábrázolás. De éppen itt van a bökkenő: a jellemek mozgatója egyfelől a vak fátum, amely a sorsot meghatározza, az ember beavatkozásától függetlenül (de az emberi beavatkozást is kihasználva), másfelől a *faji meghatározottság*, amely minden felett uralkodik: a nemzet sorsa felett éppúgy, mint az egyén sorsának alakulása felett is. Ez a fajiság az, ami véleményem szerint alkalmatlanná teszi a regényt újra való kiadásra: közvetve,

művét, *Az élet kapuját* szemeli ki, azt a kisregényt, amelyet – mint Barta Jánostól tudjuk – 1925-ben Nobel-díjra jelölt a Magyar Tudományos Akadémia, ám amelyet a felterjesztéshez szükséges német fordítást követően azzal utasított vissza egy berlini kiadó, hogy szerkesztői „semmi irodalmi értéket nem találnak benne”.¹⁷²

Nem titkolhatjuk véleményünket: az 1940-es évek genfi levélírójának (ön)ironikus őszintesége egyszerre megkapó és viszolyogtató – még akkor is, ha egy idillien bensőséges apa-fiú viszony keretei közt íratnak le a svájci ösztöndíj idejéből ránk maradt sorok. Kíméletlen világossággal bontakozik ki ugyanis belőlük Nagy Péter saját értékrendje – mely körmondfont, udvariaskodó levelei mögött mindvégig ott kísért –, valamint az általa fordításra kért művek értékét illető őszinte véleménye, s ügynöki buzgólkodásának valós indítékai. Édesapjának írja 1943 októberében: „Máraitól levelet kaptam, amiben értesít, hogy számodra könyveket küldött. Ha lehet, a *Bolhapiacot* kivéve juttasd ki őket, kérlek. Tamási nem válaszolt, holott *jobb ügyhöz méltó buzgalommal foglalkozom vele*. Ramuz a teljes átírásra nem vállalkozik, de azt hiszem, a végső simításokat megadná: ez pedig nekem a jogot, hogy az ő nevével büszkélkedjem.”¹⁷³

Tovább olvasva e leveleket, egy egész nemzedék eszmélkedésének, ekkor még képlékeny, később aztán mozdíthatatlanná dermedő viszonyrendszerének mélyére tekinthetünk. A Magyar Ház közössége kapcsán olvashatjuk például a következőket: „Magyarokkal a lehető legritkábban találkozom, a Magyar Háznak alig-alig nézek feléje, Hubay Miklóssal is nagyon elhidegedtünk egymás iránt. Nem tudom, mi az oka; tán nincs is oka. Mindketten azt hisszük, hogy a másik féltékeny; de lehet, hogy csak annyiról van szó, hogy ő budai Szentimrész volt, én meg Eötvös Collegista.”¹⁷⁴ Tovább árnyalja a képet Nagy Péter legjobb (sőt, talán egyetlen) barátjához, Julow Viktorhoz írott levele ugyanebből az időszakból: „észrevettem, hogy egyesek számára, akikhez őszinte vonzalom kezdett fűzni (Hubay Miklósról van szó), mily keveset jelentek, s mennyire nem is veszik észre a hiányomat. A konzekvenciát levontam. Mind jobban bezárkózom: kezdek elég lenni magamnak, illetve kezdem rászorítani magam, hogy a körülöttem levő embereket ne játszótársként, hanem mint hasznos és veszedelmes fegyvereket és eszközöket tekintsem. Persze, ebben rettentő veszedelem rejlik: lehet, hogy teljesen el fogom veszteni játszó-képességemet.”¹⁷⁵

A fentiek fényében tán nem alaptalanul föltételezzük, hogy a Nagy Péter-i személyiség mélyén (apja balkezes származása, a délibábként tovatűnő írói ambíciók s az emberi viszonylatok kiüresedése nyomán) mind jobban fölerősödő ironikus látásmód, a gyermekien hívő-rajongó attitűdöt felváltó pikírt, kétkedő diszpozíció, majd a sze-

s meglehetősen hatékony irodalmi módszerekkel olyan ideológiai aberráció felelevenítéséhez járulhat ez hozzá, amely (különösen az értelmiségünkben) elég mély gyökerekkel rendelkezik, s teljesen kiirtottnak távolról sem mondható.”

172 BARTA János, *Herczeg Ferenc – mai szemmel* = B. J., *Költők és írók: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1966, 246.

173 Nagy Péter levele Nagy Adorjának, Genf, 1943. okt. 13., MTA KIK Kt., Ms 2604/7. (Kiemelés tőlem – S. M.)

174 Nagy Péter levele Nagy Adorjának, Genf, 1943. szept. 13., MTA KIK Kt. Ms 2604/6.

175 Nagy Péter levele Julow Viktornak, Genf, 1943. júl. 26., Debreceni Déri Múzeum, feldolgozás alatt. (A levél megküldéséért debreceni kollégáimat, Bíró Évát és Lakner Lajost illeti köszönet.)

mélyiség végleges eltorzulásához, a tudat megosztásának én-védő mechanizmusához vezető szociális csömör mögött e genfi időszak tapasztalatai állnak.

Mindez azonban már valóban csak föltételezés; kétes „bizonyítékaink” a múlt kódébe vésznek. Amit bizton állíthatunk, mindössze annyi: 1945, a „felszabadulás éve” Nagy Péter személyes sorsa szempontjából is fordulópontot jelent – egy hosszú és izgalmas időszak, az ifjú útkeresés lázas másfél-két évtizede zárul le ekkor hősrünk életében.

Ma már, a korszak kultúrtörténetét tárgyaló munkákat forgatva szelíd mosollyal szemléljük e tettvágytól izzó fiatalember genfi életszakaszának nyomait, s a tényt, hogy félsikerű vállalkozásai révén mégiscsak történelmet írt. Hiszen – hogy most működésének mindössze egyetlen vonatkozását emeljük ki – Dezsényi Béla könyvén keresztül André Prudhommeaux tanulmányaiként vonultak be Svájc és a magyar irodalom történetébe Nagy Péter cikkei, melyeket a Suisse Contemporaine a francia kolléga neve alatt közölt az 1940-es évek első harmadában.¹⁷⁶ Dezsényinek, úgy tűnik, eszébe sem jutott, honnét tud egyáltalán ez a párizsi emigráns költő magyarul; ha pedig nem olvas Márai és Tamási nyelvén, vajon honnét szedte a cikkeiben testet öltő mélyreható esztétikai benyomásokat?

De talán éppen az ilyen és hasonló „félreértéseken” múltott mindig is Nagy Péter szerencséje. Olyan, első pillantásra jelentéktelennek látszó apróságokon, mint hogy *történetesen* nem a saját neve szerepelt a Márait s Tamásit hirdető-dicsőítő cikkek fölött. Könnyen elképzelhető, hogy – a Csornoky-ügyben játszott szerepén túl – e huszonévesen hozott döntésének köszönhette, hogy a Rajk-per idején (érdemben legalábbis) nem vették elő, s hogy 1945 után, kortársainak egy részével ellentétben kibontakoztathatott egy egészen más értelmű és szemléletű irodalomtörténész karriert a Révai József nevével fémjelzett kultúrpolitika játéktérében.

176 „A mai magyar irodalom és általában a magyar szellemi élet iránti érdeklődést bizonyítja Márai Sándor *Kalandjának* és Herczeg Ferenc *Kék rókájának* svájci színpadi sikere. A Suisse Contemporaine folyóiratban André Prudhommeaux hosszabb tanulmányt közölt Márairól és Tamási Áronról. Márai egyéniségét két regényen keresztül taglalja: *Válás Budán* és *Vendégjáték Bolzanóban*. Prudhommeaux szerint Márai ezekben a műveiben egészen új regényformát teremt, s eddig a regényben soha nem alkalmazott módszerrel dolgozik. Elhagyja a klasszikus regény legfontosabb alkotóelemét, az időt. Hőseinek sorsát nem folyamatos fejlődésben vagy elmúlásban ábrázolja, hanem a klasszikus tragédiákra emlékeztető módon – egy adott pillanatba sűrített belső drámában összpontosítja. Ebben a drámai pillanatban az álarcot, amit Márai szerint minden ember visel, áttöri lényük belső igazsága. Ez egyben a legnyugtalanítóbb élmény, ami egy másik embert egyáltalán érhet. Márai regényeinek emberei és helyzetei számára csak belső megoldás van: az igazság felismerése egy sorsszerű találkozás, egymásra robbanás folytán.” DEZSÉNYI Béla, *Magyarország és Svájc*, Bp., Teleki Pál Tudományos Intézet, 1946 (Hazánk és a Nagyvilág, 6), 217–218. Herczeg Ferenc színpadi műveinek sikeréről – köztük a *Kék róka*-éről – lásd: NAGY Péter, *Drámai arcélek: Tanulmányok a huszadik századi magyar drámairodalom köréből*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 41–83.

KOVÁCS ESZTER

A Törökországi levelek kiselbeszéléseinek forrásai

Hét új forrás ismertetése

A *Törökországi levelek* forrásainak azonosítása a Mikes-kutatás fontos feladata, melyet Király György, Zolnai Béla és Madácsy László után Hopp Lajos folytatott a kritikai kiadás munkálatai és Mikes fordítói tevékenységének kutatása során. Mintegy húsz kiselbeszélés – valószínűleg fordításbetétek, esetleg olvasmányemlékek – forrása azonban ismeretlen maradt. Új források azonosítását Tüskés Gábor szorgalmazta a 2011. évi Mikes-émlékév előkészítő munkálatai során. Kezdeményezésének hatása nemzetközi szinten is jelentős volt, nevéhez fűződik a probléma teljes körű vizsgálata (műfaj-, motívum- és témátörténeti szempontból, illetve a Mikes-életmű belső összefüggései és jelenlegi feldolgozottsága alapján), az azonosítatlan forrású betéttörténetek összegyűjtése, elemzése, a meghatározási lehetőségek módszertani áttekintése, valamint nemzetközi közreműködés indítása is. Új eredményekről számolhatott be 2012-ben megjelent összegző tanulmányában.¹

Annak érdekében, hogy jelen írásban a fő hangsúly az újonnan felfedezett források ismertetésére kerüljön, nem térek ki az előzetes kutatásokra, melyeket Tüskés Gábor behatóan ismertet idézett tanulmányában. Új források azonosításának a *Leveleskönyv* és a Mikes-életmű kutatásán kívül is szerepe lehet: egyes eredmények ugyanis igazolják azt a feltételezést, hogy a Rákóczi-emigrációhoz a fejedelem haláláig eljutottak francia nyelvű könyvújdonságok. Az eredmények továbbá Rákóczi könyvtárának rekonstruált katalógusával is összevethetők,² hiszen kevésbé valószínű, hogy ritka, drága, többkötetes kiadások Mikes személyes tulajdonában lettek volna.

A szövegrészletek közlése és vizsgálata előtt egyetlen módszertani kitérőt érzek szükségesnek. A hét, újonnan azonosított forrást kivétel nélkül on-line elérhető, digitalizált szövegek vizsgálata révén találtam meg, és munkám során minden esetben éltem az elektronikus keresőrendszerek kínálta lehetőségekkel. Mégis téves lenne azt állítani, hogy az eljárás pusztán internetes „keresgélés” vagy „böngészgetés” lett volna. Két előzetes munkafolyamatot kellett ugyanis elvégezni. Az egyik a lehetséges források körének szűkítése volt, amit Mikessel kapcsolatos korábbi vizsgálódásaim tet-

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Magyar–francia felvilágosodás kutatócsoportjának munkatársa.

1 Tüskés Gábor, *A Törökországi levelek elbeszéléseinek forrásaihoz*, ItK, 116(2012), 483–507. Az azonosítatlan források összegző táblázata: 494. A kérdésről lásd még: Hans-Jörg UTHER, *Mikes Kelemen Törökországi leveleinek tárgy- és motívumtörténeti vonatkozásai a 192. levél tükrében = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LENGYEL Réka, Bp., reciti, 2015, 239–253.

2 KNAPP Éva, Tüskés Gábor, *A rodostói Rákóczi-könyvtár új rekonstrukciós kísérlete*, Bp., 2014 (kézirat).

tek lehetővé. A betéttörténet jellege szerint közismert történeti munkák, útleírások, emlékiratok, a jezsuita misszionáriusok levelei, levélírók és levélírók gyűjteményei jöhettek szóba, illetve bizonyos korabeli folyóiratok gyűjteményes kiadásai. Egy-egy tematikus szempont szerint választottam vizsgálendő szövegeket – például a jezsuiták missziós leveleit a lovas misszionárius példája esetén, Jean Chardin híres útleírását a ramadán eredete kapcsán, Gabriel Daniel jezsuita atya Franciaország történetét Klodvig frank király említésénél. Ezek után Mikes magyar szövegrészletét elemezve próbáltam olyan francia kulcsszavakat, mondatrészeket, állandósult kifejezéseket meghatározni, melyeket ő a saját fordítói munkája során franciául maga előtt láthatott vagy (olvasmányemlék esetén) felidézett. Az eljárás fő nehézsége éppen Mikes szabad adaptációhoz közelítő fordítói tevékenysége, a forrás rövidítése, bővítése vagy módosítása, a történet átformálása, kiszínezése. Nem csupán a Mikes-szöveg „visszafordításáról” van szó az úgynevezett 17–18. századi klasszikus franciára: azt kellett elképzelnem, hogy milyen forrásszöveget ültetett át saját fordítói gyakorlata szerint, melyek lehettek ennek francia kulcsszavai, szófordulatai, kifejezései, szövegtöredékei. Érdekes példa, hogy az egyik forrás azonosításához a régies, ma már nem használt *basterne* (ökrös szekér) szóra kellett rábukkannom.

Ez az eljárás – minden buktatója, intuitív volta és módszertani bizonytalansága ellenére – egyes esetekben eredményes volt. A találatot minden esetben további vizsgálat alá vettem: szerzője, első megjelenési éve, a megjelenés helye, illetve a mű jellege, tartalma alapján Rákóczi könyvei, Mikes olvasmányai közé tartozhatott-e? A hét új eredmény közül egyetlen esetben sem találtam olyan okot, amely kizárná vagy valószínűtlenné tenné, hogy Mikes forrásáról van szó, akkor sem, ha nem közvetlen vagy nem az egyetlen lehetséges forrásnak kell tekintenünk.

A közleményben a vonatkozó Mikes-levél részletét a francia forrás betűhív átirata és annak mai, szövegű fordítása követi néhány rövid kommentár kíséretében. Két esetben csak a történet összefoglalása tűnt szükségesnek, Mikes egy alkalommal a többoldalas résznek csak egyetlen elemét említi (80. levél), egy másik esetben pedig egy bekezdésben meséli el az eredetileg többoldalas történetet (66. levél). A források ismertetése Mikes leveleinek sorrendjét követi.

55. levél (Rodostó, 1724. augusztus 18.)

A minap Zsuzsival beszélgettünk, hogy mint lett a házassága, és hogy ennek előtte másfél esztendővel nem gondolta volna, hogy grófné legyen belőle (noha jó erkölcsűért megérdemlette). Elég a', hogy a beszélgetés közben elébeszéltem neki, hogy micsoda csúfos és szerencsés házassága lett egy asszonynak; kédnek is elébeszélem, hadd teljék az idő.

Franciaországban egy városi gazdag bírónak az íródeákja megszeretvén egy leányt, megkéri, és a lakadalomra napot rendelnek. Ott pediglen közönségesen az a szokás vagyon, hogy a lakadalom napján az ebéd és a tánc estig tart, és estve mennek a templomban az esketésre, és onnét az ágyban. Elég a', hogy az íródeák vígan volt ebéd felett,

és ebéd után táncban viszi a mátkáját, aki is a tánc közben, örömben vagy miképpen, egy kis szelet talált bocsátani. Az írődeák azt meghallván, elszégyenli magát, és az a kis szél úgy meghidegítte benne a szeretetet, hogy a táncot elhagyja, és megizeni a mátkájának, hogy ellene mond a véle való házasságnak, és férhez mehet, akihez neki tetszik. Elítélheti kéd, hogy micsoda szomorúsággal fogadja a leány ezt a követséget; mások pedig neveték a deák együgyűségét. Elég a', hogy a bíró másnap megtudván, hogy miben múlt el a házasság, hivatja az írődeákját, mindenképpen eleiben adja oktatlan cselekedetét, hogy egy olyan csekély dologért, amelyet csak nevetni kellett volna, a házasságot félbenhadda. A bíró látván, hogy nem akarna magában szállni és a leányt elvenni, mondá néki, hogy mivel a leánynak ellene mondottál, énnekem gondom léssen reá, hanem menj el a házamtól. Azután a bíró megmondja a leánynak, hogy ő elveszi, ha hozzája mégyen. A leány azt nagy szerencséjének tartván, reá áll. A bíró csakhamar a lakadalmat megcsinálja, de öreg lévén csak keveset lakhaték a feleségivel, és sok pénzt, jószágát a feleségének hagyja. Aki is azután Párizsban ment, és ott úriasszony módra kezde élni. Minthogy szép volt, egy öreg gazdag generális megszereti, és elveszi. De eztet is csakhamar kiszóltják a világból, és ez is mindenit a feleségének hagyja. No már nagy úri és gazdag asszony lett belőle csakhamar. De még a szerencse feljebb vitte, mert Casimirus király letévén a lengyelországi királyságot, Párizsban ment lakni, és ott meglátván a mi szerencsés asszonyunkot, megszereti és elveszi, de mindazonáltal úgy, hogy csak titkos felesége legyen. Az asszony nem törődve azzal, ha királynénak nem hitták is, mert valóságosan az volt, ha titkon is.³

Forrás: *Lettres historiques et galantes de Mme du Noyer* (1707), tome I, Lettre XIX

A l'égard de l'histoire que vous me demandez, je vous dirai, pour satisfaire votre curiosité, que la Maréchale de l'Hôpital est fille d'une Lingere de Grenoble : que le Secrétaire d'un vieux Conseiller de ce Parlement-là en devint amoureux, et qu'après une longue recherche ce Secrétaire se détermina à l'épouser ; mais il arriva un accident qui fit rompre l'affaire, et c'est la plus plaisante chose du monde que le sujet de cette rupture. Les Amans étoient accordés : on n'étoit occupé que des réjouissances de la nôce qui devoit se faire le lendemain, lorsqu'en dansant la Fiancée eut le malheur de lâcher un de ces soupirs qui choquent le nez et l'oreille. Son futur Epoux en rougit pour elle, et eut tant de confusion, qu'il ne voulut point achever son mariage. Il falloit que son ardeur ne fût pas bien fort, puisqu'un si foible vent fut capable de l'éteindre. Quoi qu'il en soit, comme la chose étoit risible, on en rit beaucoup dans la Ville, et le vieux Conseiller eut la curiosité de voir cette Amante délaissée. Il la vit et la trouva fort à son gré. Il blâma la folie de son Secrétaire, et en fit une bien plus grande, car il épousa lui-même cette petite *grisette*, qui, des qu'elle se vit Madame la Conseillere, prit des manieres convenables à son rang,

3 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, kiad. HOPP Lajos, I, Bp., Akadémiai, 1966 (Mikes Kelemen Összes Művei, I; a továbbiakban: ÖM I), 90–91. A szöveg a Hopp Lajos által modernizált átiratot követi az alábbi kiadás alapján: *Törökországi levelek* = MIKES Kelemen *Művei*, kiad. HOPP Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1978 (Magyar Remekírók).

et travailla à acquérir à force de soins, ce que sa naissance et l'éducation des ses parens n'avoient pas pû lui donner. Elle eut toute sorte de Maîtres, elle apprit toutes les sciences, et elle employa à se former l'esprit tout le temps qu'elle fut auprès de son vieux mari. Comme elle avait sçu le bien ménager, il lui donna en mourant tout son bien qui étoit fort considérable. Dès qu'elle se vit haute et puissante Dame, elle ne voulut plus rester dans un Pays où son origine étoit connuë : Elle vint à Paris avec plusieurs centaines de mille livres, et le nom de Veuve d'un Conseiller de Parlement. Comme elle étoit fort bien faite de corps et d'esprit et elle avoit de quoi faire une belle dépense, elle trouva bientôt le secret de se faire remarquer. On ne parloit ici que de cette charmante Veuve, et le Maréchal de l'Hôpital, dont les affaires étoient fort décousuës, crut qu'il pourroit les accommoder en l'épousant. Il se mit sur les rangs, et le rang qu'il tenoit lui-même obligea la Dame à le préférer à tous les autres Prétendans. Le Maréchal de l'Hôpital, au lieu de raccomoder ses affaires, gâta celles de sa femme, et mourut après lui avoir mangé tout son bien. Il est vrai que l'honneur d'être veuve d'un maréchal de France la dédommageoit un peu de la perte de son bien. Elle avoit encore le secours de ses attraits pour en acquérir, et ils lui valurent la conquête de Casimir Roi de Pologne, qui après avoir abdiqué la couronne, vint comme vous sçavez sans doute, se retirer ici, où le Roi lui donna l'Abbaye de Saint-Germain des Prés. Ce roi dépouillé, charmé des agrémens de la Maréchale, se donna à Elle, et quoiqu'il se fût fait d'Église, comme il n'est point des lois dont les souverains ne prétendent pouvoir se dispenser, il l'épousa secrètement, mais non pas assez secrètement pour que la Dame n'ait pû le faire sçavoir: il lui a même fait tout le bien qu'il a pû en mourant. Elle n'est pourtant pas si riche qu'elle étoit après la mort de son vieux Conseiller ; mais aussi elle est veuve d'un roi, et c'est monter bien haut pour sortir d'un endroit si bas. Je ne sçai si ce que je vous dis-là se trouvera conforme à ce qu'on vous a conté à Toulouse. C'est pourtant ici la véritable histoire de la Maréchale de l'Hôpital. J'étois chez Mademoiselle d'Aleirac avec elle, et je remarquai qu'en parlant du Roi Casimir, elle dit toujours le Roi mon Seigneur, pour faire voir par-là qu'il étoit son époux. Elle est bien-aise que personne ne l'ignore : mais il ne lui est pas permis de prendre la qualité de Reine, qu'elle ne pourroit pas non-plus soutenir.⁴

[A történetet illetően, melyről kérdezett, elmondom, hogy kíváncsiságának eleget tegyek: Hôpital marsallné⁵ egy grenoble-i mosónő lánya, az ottani bíróság egy öreg Tanácsosának titkára belélsruetett, és hosszú udvarlás után megkérte a kezét, de egy szerencsétlen eset e nász útjába állt, s a szakítás okánál nincs is e világon mulatságosabb. A szerelmesek már egymásnak rendeltettek, és csak a lakodalom másnap eljövendő mulatságaira készülődtek, amikor tánc közben a Menyasszony szerencsétlenségére egy oly sóhajtt tett, mely a fülnek is kellemetlen, s az orrot is facsarja. Leendő hitvese helyette

4 *Lettres historiques et galantes de Mme du Noyer, Contenant différentes Histoires, Aventures, Anecdotes curieuses et singulieres*, tome I, Cologne, Pierre Marteau, 1707. Az első kiadás kevés helyen fellelhető. Az általam használt kiadás: *Lettres historiques et galantes de Mme du Noyer*, Londres, 1757, I, 263–266.

5 *A maréchal de France* a legmagasabb katonai rang volt. François de L'Hospital (1583–1660) 1643-tól haláláig töltötte be ezt a tiszteletet. A marsallné, lánykori nevén Françoise Mignot, valóban grenoble-i származású volt.

szégyellte magát, s annyira zavarba jött, hogy nem is akarta kimondani az igent. Szenvedélyének lángja nem lehetett túl erős, ha ily kis szelecske kioltotta azt. Akárhogy is legyen, mivel nevetséges volt, ami történt, sokat nevettek rajta városszerte, és az öreg Tanácsos kíváncsi lett az elhagyott szeretőre. Megnézte, s igencsak kedvére valónak találta. Nem nézte jó szemmel titkára ostobaságát, és ő maga még nagyobbat követett el: elvette feleségül a póri sorsból származó lányt, aki, amint Tanácsosné Asszonyoság lett, rangjának megfelelő modort öltött, s gondja volt rá, hogy megszerezze, amit születése és neveltetése nem adhatott meg neki. Mindenféle mestertől tanult mindenféle tudományt, szellemét szüntelen csiszolgatta, amíg öreg férje mellett éldegélt. Mivel a háztartás minden csínját-bínját ismerte, férje halála előtt minden javát ráhagyta, ez pedig nem csekély vagyon volt. Amint rangos és befolyásos Hölgy lett, nem akart többé olyan vidéken élni, ahol ismerték származását. Több százezer fontnyi vagyonnal érkezett Párizsba, egy bírósi Tanácsos özvegyeként. Mivel igencsak mutatós alakja volt, s szelleme sem utolsó, sőt, volt miből költekeznie, gyorsan módját találta, hogy észrevettesse magát. Másról sem beszéltek, mint a bájos özvegyről, és Hôpital marsall, aki igencsak hadilábon állt ügyével, azt gondolta, rendezheti ezeket, ha feleségül veszi az özvegyet. Támadásba lendült hát, és rangja arra készítette a Hölgyet, hogy őt válassza más udvarló helyett. Hôpital marsall nemhogy nem hozta helyre vagyoni helyzetét, még felesége vagyonát is elherdálta, és meghalt, miután minden javának nyakára hágott. Bár igaz, hogy a megtiszteltetés, hogy Franciaország marsalljának özvegye lehetett, némiképp kárpótolta a Hölgyet vagyona elvesztéséért. Még számíthatott vonzerejére, hogy újra vagyonra tegyen szert, és bájai Kázmér lengyel királyt hódították meg, aki, miután lemondott a trónról, mint bizonyára tudja azt, ide vonult vissza, s a király a Saint-Germain des Prés apátságot adományozta neki. A trónfosztott király, akit elbűvöltek a marsallné kellemei, neki adá magát; bár papi hivatásra tért, mivel nincs olyan törvény, mely alól a királyok ne remélhetnének kivonni magukat, titokban tette hitvesévé, de annyira azért nem titokban, hogy a Hölgy ne engedje e titkot kitudódni, s halála előtt Kázmér mindent megtett érte, amit csak tehetett.⁶ Annyira azért nem gazdag most, mint öreg Tanácsosának halála után, de mégiscsak egy király özvegye, s ez nem csekély dolog, ha oly alacsony sorba született. Nem tudom, hogy mindez egyezik-e azzal, amit Ön Toulouse-ban hallott. Ám ez Hôpital marsallné igaz története. Találkoztam vele Mademoiselle Aleirac-nál, és észrevettem, hogy mindig úgy beszél Kázmér királyról, „a király az én Uram”, csak hogy tudassa, hogy hitvese volt. Gondja van arra, hogy erről mindenki értesüljön, ám nem veheti fel a királyné címet, melyet meg sem tarthatna.]

A szerző Anne-Marguerite du Noyer (vagy Dunoyer, született Anne-Marguerite Petit, 1663–1719). Kalandos élete, mely során többször menekülnie kellett Dél-Franciaországból, összefügg hugenotta származásával, és a nantes-i ediktum visszavonása (1685) után kialakult helyzettel. Írásai először folyóiratokban jelentek meg, Hágában a *Quintessence des Nouvelles* című folyóiratot szerkesztette. Levélgyűjteményén kívül, melyet 1707-től kezdve folytatásos részletekben publikált, emlékiratai (*Mémoires*,

6 II. János Kázmér néhány héttel halála előtt vette el titokban Françoise Mignot-t.

1710–1711) tették ismertté. Nem tartják történelmileg megbízható forrásnak, ám saját korában divatos olvasmánynak számított, többek között éppen az elbeszélte történetek pikáns, helyenként provokatív részletei miatt.⁷ Népszerűségére jellemző, hogy a fiatal Voltaire személyesen is felkereste 1713-as hágai útja alkalmával, kisebbik lányával állítólag viszonyt is folytatott. Mme du Noyer egyes vélekedések szerint megélhetési okokból kezdett szatirikus, leleplező hangvételű írásokat, röpiratokat publikálni, ám később komoly elismertségre tett szert. Egy másik, jelentősen rövidített fordításbetét – esetleg olvasmányemlék – forrását is a mű első kötetében sikerült megtalálnom.

66. levél (Rodostó, 1725. október 29.)

De hogy teljességgel a szomorúságon ne végezzem el, egy kis históriával végzem el, amely valósággal megtörtént. Egy úri embernek ifjú és szép felesége lévén, gyanakodott reája, noha semmi bizonyost nem tudhatott felőlle. De hogy jól megtudhassa, egy pohár vizet viszen a feleségének, mondván, hogy azt meg kell inni. A szegény asszony reszketve innya kezdi, amikor félig megitta volna, az ura elveszi a szájától, és maga megissza a többi, mondván: énnekem is utánad kell menni. Az asszony azt meghallván, mindjárt megijed azon, hogy étetőt ivott, és az ijedség olyan nagy volt, hogy mindjárt beteggé kezd lenni és hánni. Azonnal papért küld, és az atyjafiait is esszegyűjteti. Amidőn mindezek az ágya körül volnának, az asszony mindenek hallottára a papnak gyónást tészon, és amidőn elvégezi, mondja hogy azért tette azt a gyónását, hogy halála után is az ura ne gyanakodhassék felőlle, és megtudhassa ártatlanságát. Az ura az ágyhoz megyen, és megöleli a feleségét, és felszóval mondja néki, hogy ne féljen, mert a vízben semmi étető nem volt, és hogy csak a gyanóságot akarta megtudni, ha igazán való-é vagy sem. Akik a házban voltak, és a beteg halálán siránkoztanak, ezt meghallván a szemeket megtörlik, és örülni kezdenek. A szegény asszony is semmi valójában való betegséget nem érezvén magában, el kezdi magával hitetni, hogy nincsen megéetve, és a félelem is lassanként kimenvén az elméjéből, az ágyból felkél, és jól érzi magát. A többi ezt látván, a szomorúság örömmre fordul, vacsorához ülnek, és virrattig isznak.

Forrás: Mme du Noyer, *Lettres historiques et galantes*, tome I, Lettre XIII⁸

A történet forrása, jóval hosszabb formában, szintén Mme du Noyer egyik levele, amely a féltékenység tragikus, helyenként tragikomikus eseteit veszi számba. Mikes e történetek közül egyet választ, de azt is rövidíti, átformálja: az eredeti elbeszélés hatoldalas, míg Mikes egy bekezdésben írja át. A terjedelmi különbségek miatt a szövegszerű összevetés nem látszik indokoltnak, így csak az eredeti történet fő elemeit foglaljuk össze:

7 A szerzőről bővebben lásd Alain NABARRA, *Anne Marguerite Petit Dunoyer (1663–1719) = Dictionnaire des journalistes 1600–1789*, ed. Jean SGARD, <http://dictionnaire-journalistes.gazettes18e.fr/journaliste/274-anne-marguerite-petit-dunoyer>

8 *I. m.*, 149–155.

A férj Guissac márkí, szép és fiatal feleségének, akit egy évvel azelőtt vett el, számos hódolója akad, köztük a jóképű és fiatal Daumelas báró. A féltékeny férj felfedezi a felesége és a báró között folyó levelezést, melyben a márkiné szobalánya működik közre: a kis levélke alapján, amelyet a férj a szobalánytól fenyegetéssel szerez meg, nem tud meg biztosat. A történet szerint a fiatal feleség valójában ártalmatlan érzelmi kalandba keveredett a báróval, az illemszabályokra sem vetett ügyet, és nyíltan fogadta udvarlását, de valójában nem követett el házasságtörést. A férj pisztollyal fenyegeti meg hazaérkező feleségét, hogy igya meg a limonádét, a feleség maga kéri, hogy küldessenek gyóntatójáért, amikor azt hiszi, hogy férje mérge lenyelésére kényszerítette. Még a feleség szülei is megérkeznek. A feleség a háznép és családja jelenlétében gyonja meg vétkes gondolatait, ám elkövetett vétkekről nem beszélhet. Így a férj, amikor megtudja, hogy nem történt tényleges házasságtörés, leleplezi a csínyt. A márkiné az eredeti történet szerint is kezdi átélni a végső percek fájdalmait, sőt, férje is az ágyban fekve színlel rosszulletet (hiszen a limonádéból ő is ivott), amikor a háznép összeszalad, és a szülők is megérkeznek. A feleség tünetei enyhülnek, amikor megtudja, hogy nem ivott mérget. Mikes a konklúziót már nem veszi át: a történet vége szerint ugyanis a fiatal feleség a próbatétel után felhagy többé-kevésbé ártatlan flörtjeivel, és példás viselkedésű hitves válik belőle.

Az átvételt nem tekinthetjük fordításnak, hiszen a szövegek között alig akad közeli egyezés. Mikes szabadon foglalja össze a történet egyes elemeit: a férj csínyét, a házban támadt riadalmat és a feleség képzelt agóniáját emeli ki. Érdekes módon nem szerepelteti saját verziójában az eredeti eset egy fontos elemét: a feleség nem csalta meg ugyan férjét, de saját magát tette gyanússá azzal, hogy udvarlójával sétákba, bizalmas beszélgetésbe, sőt levelezésbe keveredett.

A történet egyébként nemcsak Mikes figyelmét keltette fel. Szerepel a *Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour* című munkában.⁹ Megtalálható továbbá az *Illustrations of the Passion of Love* című 19. századi kötetben.¹⁰ Az angol szöveg a francia többé-kevésbé pontos fordítása, és a végén szereplő kommentárból tudjuk meg, hogy az eredetileg Nîmes-ben történt eset 1709 táján szórakoztatta a párizsi köröket. Azonban – mivel minden csoda három napig tart – nem valószínű, hogy Mikes 1713-ban Párizsban hallott volna róla. Biztosabbnak tűnik, hogy Mme du Noyer-nál olvasta. Az eset Sade márkít is megihlette, és feldolgozta *L'heureuse feinte* című korai elbeszélésben.

69. levél (Rodostó, 1725. december 7.)

Hát egyszer egy szegény jezsuita, szokása szerint faluról falura járván, hogy valakit megteríthetne, egy nagy erdőből kimenvén, egy falura talál. A vademberek látván egy nagy embert feketében, nagy kalap a fején, és hogy négy lábon jár, mind elszaladnak tőle, mert hogy soha lovat nem láttak volt, azt gondolták, hogy a ló és az ember mind egy. A jezsuita azt látván, leszállott a lováról, és lassanként a vademberek is visszatértenek hozzája.¹¹

9 *Dictionnaire contenant les anecdotes historiques de l'amour*, Troyes, chez Gobelet, 1811, III, 159–162.

10 *Illustrations of the Passion of Love*, London, Hunt and Clarke, 1827, I–II, 266–270.

11 ÖM I, 122.

Nous entrâmes dans le pays de ces pauvres barbares, sans armes et sans soldats, accompagnés seulement de quelques Chrétiens Indiens, qui nous servaient de guides et d'interprètes. Dieu voulut que notre expédition fût plus heureuse qu'on n'eût osé l'espérer, car plus de douze cens hommes sortirent bientôt des forêts pour venir avec nous jeter les fondemens de notre nouvelle peuplade. Comme jamais ils n'avaient vu ni chevaux, ni hommes qui nous ressemblassent pour la couleur et pour l'habillement, l'étonnement qu'ils firent paraître à notre première rencontre, fut pour nous un spectacle bien divertissant. Nous voyions l'arc et les flèches leur tomber des mains de la crainte qui les saisissait ; ils étaient hors d'eux-mêmes ne sachant que dire, et ne pouvant deviner d'où de tels monstres avaient pu venir dans leurs forêts. Car ils pensaient, comme ils nous l'ont avoué depuis, que l'homme, son chapeau, ses habits et le cheval sur lequel il était monté, n'était qu'un animal composé de tout cela, par un prodige extraordinaire ; et la vue d'une nature si monstrueuse les tenait dans une espèce de saisissement, qui les rendait comme immobiles.

Un de nos Interprètes les rassura, leur expliquant qui nous étions, et les raisons de notre voyage ; que nous venions de l'autre extrémité du monde seulement pour leur apprendre à connaître et à servir le vrai Dieu.¹²

[Fegyvertelenül és katonai kíséret nélkül léptünk e szegény barbárok földjére, csupán néhány keresztény hitre tért indián kísért bennünket, akik vezetőink és tolmácsaink voltak. Isten úgy akarta, hogy felfedezőutunk szerencsésebb legyen, mint remélni mertük volna, mert hamarosan több mint ezerkétszáz ember gyűlt össze az erdőből, hogy velünk együtt tegyék le új nemzetségünk alapjait. Mivel még soha nem láttak lovat, sem olyan embert, akinek bőrszíne vagy öltözképe a miénkre hasonlított volna, meglepetésük, melynek első találkozásunk során jelét adták, igencsak mulattató látvány volt számunkra. Láttuk, amint az őket megragadó félelem hatására kihullik kezükből az íj és a nyílveszők, magukon kívül voltak, szólni sem tudtak, nem tudták kitalálni, hogy efféle szörnyek honnan kerülhettek erdeikbe. Mert azt hitték, mint ahogy azóta bevallották nekünk, hogy – rendkívüli csoda folytán – az ember, a kalapja, a ruhái, a ló, melyen ül, egyetlen, ilyen részekből álló állat, és ily szörnyű természet látványára mintegy földre gyökerezett a lábuk, s mozdulni sem tudtak.

Egyik tolmácsunk megnyugtatta őket, elmagyarázta nekik, kik vagyunk, és mi utunk célja: hogy csupán azért jöttünk el hozzájuk a világ másik végéről, hogy megismertessük velük az igaz Istent, és szolgálatára tanítsuk őket.]

12 *Lettre du Père Stanislas Arlet, de la Compagnie de Jésus, au Révérend Père Général de la même Compagnie, traduite du latin, sur une nouvelle Mission du Pérou = Lettres édifiantes et curieuses écrites des Missions étrangères*, tome VIII, *Mémoires d'Amérique* (1709). Az általam használt újrakiadás : Toulouse, Chez Noël-Étienne Sens, 1810, 30–31.

A jezsuita missziós levelek kötetei 1702 és 1776 között jelentek meg, az első nyolc kötet 1702 és 1709 között, évenként, Charles le Gobien atya gondozásában. Mikes jelentősen átalakítja a jezsuita misszionárius által lejegyzett esetet. Nem zárható ki közvetítő forrás, hiszen a jezsuita missziós leveleket a 18. századi francia szerzők nagy része használta, forgatta, sőt a jezsuita irányítás alatt álló oktatás idejében már iskolai tanulmányaik során is találkoztak vele, gyakran antik szerzők fordítása utáni rekreációs olvasmányként.

80. levél (Rodostó, 1727. május 7.)

Egy francia király, Clovis, mikor elvette a feleségét, Szent Batildot, négyökrű szekéren vitette haza, és csak húszezer forintot adtak véle.¹³

Forrás: Gabriel Daniel, *Histoire de France depuis l'Établissement de la Monarchie Française dans les Gaules* (1713)

Daniel atya részletesen tárgyalja a frank király házasságának történetét. Klodvig Chilperic lányát, Gondebaud burgundiai herceg unokahúgát, Klotildot kéri feleségül. Gondebaud nem akarja neki adni, de el szeretné kerülni a háborút a frankok királyával, ezért végül rááll az alkura. Klotild valójában veszélyben van nagybátyja udvarában, mert Gondebaud ölte meg apját, Chilpericet. A forrás nem említ összeget, csak azt, hogy Gondebaud nagyobb összeget ad Klotilddal más hozománnyal együtt, és ökrös szekéren küldi a frankokhoz. Az ökrös szekérre használt, már a 18. században is régies *basterne* szót Daniel atya külön lapszéli jegyzetben magyarázza meg. Klotild azonban leszáll az ökrösszekérről, és lóra ül, hogy gyorsabban a frankokhoz érjen, mert tudja, hogy sietnie kell: Gondebaud-hoz visszatért ugyanis Aredius nevű híve, a Chilperic-ág ellensége, aki ráveszi, hogy hozassa vissza Klotildot, de katonái már csak az ökrösszekeret érik utol, és azt foszthatják ki.¹⁴

Mikes a történet egyetlen elemét idézi fel: a francia (frank) király (a korban gyakran a *françois* szót használják a frankokra is) feleségét még ökrös szekéren viszik, és nem hintón. Klodvig nevét francia alakban (Clovis) használja, Clothilde királyné nevét viszont Szent Batildra cseréli. Bathilde azonban II. Klodvig felesége volt, mintegy százötven évvel később. A csere arra utal, hogy olvasmányemlékről van szó, bár mindkét királynét szentté avatták.

Gabriel atya történeti munkáját megjelenése után azonnal bírálat érte azért, hogy Klodvigot tette a Francia Monarchia első királyává, és nem vitte vissza időben messzebbre a királyság eredetét. Háromkötetes műve azonban rövid időn belül több kiadást is megélt.

13 ÖM I, 148.

14 Gabriel DANIEL, *Histoire de France depuis l'Etablissement de la Monarchie Française dans les Gaules* (1713), Amsterdam, 1720, tome I, 10–12.

94. levél (1731. április 15.)

Úgy tetszett már, hogy a pennámban is nem ténta, hanem vér volt. De lehetetlen, hogy még egy véres históriát ne írjak kérdnek, és többet nem. Ez is arról jut eszemben, hogy azt írja kérd, micsoda bosszúállók az oroszok.

Olaszországban volt egy úrnak valamely vadaskertje, sok őz, sok szarvas volt benne. Az úr megmondotta volt a cselédinek, hogy ha valamelyike egy vadat meg találna ölni a vadaskertjében, hogy annak meg nem kegyelmezne. Úgy történék egyszer, hogy egyik a cselédi közül a vadaskertben ment puskával madarakot lőni. Amint egy madárhoz akart lőni a földön, szerencsétlenségire egy szarvast lő meg, aki is ott egy bokorban fekütt, de nem láthatta. A szolga mihent azt észreveszi, azonnal elsökik. Az ura nem tudván okát elsökésének, csak úgy hagyja. Hanem egynehány napok múlva, a vadaskertben hogy ment volna sétálni, reá akad a döglött szarvasra. Azt is meglátja, hogy lövés vagyon rajta. Arról mindjárt észreveszi, hogy a szolgálja lőtte volna meg. Ő arra ír mindenféle levelet, hogyha nem láttak-é valahol ilyen-ilyen legényt. Sok idő múlva hírré adják néki, hogy valamiképpen az ő szolgáljaféle rabbá esett, és a tengeri tolvajok Afrikában vitték. Az orosz úr jó summa pénzt ígér a papoknak, kik odajárnak rabok váltására, csak váltásák ki a szolgálját, és hogy mindent megfizet érte. A papok kiváltják, és örömmel az urának küldik. A szegény rab legény is nem tartott már semmitől; egynehány esztendő már eltölt volt. Az orosz pedig, hogy meglátja a legént, firtatni kezdi, hogy miért lőtte volna meg a szarvasát. A legény menteni kezdi magát, de az orosz azon meg nem elégedvén, egy étszaka megöleté a szegény legényt. E' valóságos orosz természet.¹⁵

Forrás: *Mémoires du Comte de Forbin* (1729-es dátummal, tényleges megjelenése 1730)

Cet assassinat, commis de sang froid, me rappelle une histoire que le Cardinal de Janson me raconta un jour que nous allions ensemble de Paris à Beauvais, la voici comme je la tiens de lui.

Un Seigneur Romain, qui avoit un fort beau Parc où il entretenoit plusieurs Cerfs, avoit défendu à ces Domestiques d'en tuer. Un d'eux eut le malheur de contrevenir à cet ordre, et tirant à quelqu'autre pièce de Gibier quil manqua, tua par mégard un de ces Cerfs qui étoit caché dans des broussailles. Ce pauvre Garçon appréhenda la colere de son Maître et s'enfuit à Genes, où s'étant embarqué, il fut pris par les Algeriens.

Le Seigneur Italien ayant pris quelque tems après, que son Domestique étoit esclave à Alger, fut trouver le Cardinal de Janson, et le pria instamment d'écrire au consul François de racheter ce malheureux ; quoique dut coûter la rançon. Le Cardinal touché de cette generosité ne put s'empêcher de la louer ; il écrivit au Consul, qui rachetta en effet l'Esclave, et le renvoya à Rome. Le Gentil-Homme vint remercier son Eminence, rembourssa l'argent de la rançon, et quelques jours après fit assassiner ce pauvre Valet qu'il n'avoit voulu ravoir que pour se vanger de sa désobéissance, quelque involontaire qu'elle fut.¹⁶

15 ÖM I, 171–172.

16 Claude de FORBIN, *Memoires du Comte de Forbin, chef d'escadre, Chevalier de l'Ordre militaire de Saint Louis*,

[Ez a hidegvérrel elkövetett gyilkosság {egy olasz kisebb nézeteltérés miatt ölte meg fivérét} egy történetet juttatott eszembe, melyet Janson bíboros¹⁷ mesélt egyszer, amikor együtt mentünk Párizsból Beauvais-be, íme, ahogy tőle hallottam.

Egy római úr, akinek igen szép parkja volt, ahol több szarvast is tartott, megtiltotta szolgáinak, hogy egyetlen egyet is elejtsenek belőlük. Egyikük szerencsétlenségére megsértette ezt az utasítást: amikor más apróvadra lőtt, melyet elvétett, véletlenül meglőtt egy szarvast, amely a bokrokban feküdt. A szegény fiú félt gazdája haragjától, így Genovába menekült, ahol hajóra szállt, és az algériaiak fogságába esett.

Az olasz úr némi idő elteltével megtudta, hogy szolgája Algírban rabszolga, elment hát Janson bíboroshoz, és arra kérte, haladéktalanul írjon a francia konzulnak, hogy vásárolja vissza ezt a szerencsétlent, bármennyi legyen is a váltságdíj. A bíborost meghatotta ez a nagylelkűség, melyet nem győzött dicsérni, írt konzulnak, aki valóban visszavásárolta a rabszolgát, és visszaküldte Rómába. A nemes úr megköszönte ezt Öméltóságának, kifizette neki a váltságdíjat, és néhány napra rá megölette ezt a szegény inast, akit csak azért akart viszontlátni, hogy megbosszulja engedetlenségét, még ha az akaratlanul történt is.]

Claude de Forbin, Forbin-Gardanne grófja (1656–1733), királyi tengerésztiszt, több évtizedes katonai pályája során számos tengeri ütközetben és expedícióban vett részt. *Emlékiratai*, más forrásokkal összevetve, történelmi dokumentumként is használhatók. Ez a forrás igazolja, hogy a Rákóczi-emigráció a fejedelem haláláig hozzájutott francia nyelvű könyvtárgyűjteményekhez, és köztük katonai, hadászati jellegű művek is szerepeltek.

104. levél (Rodostó, 1734. április 12.)

Azt mondom, néném, hogy a minapi levelemben fogyatkozást találtál. A' bizonyos, hogy a fogyatkozást mind meg tudod üsmérni, mind aztot megigazítani. De talám nem főbenjáró dolog, talám csak abban vétettem, hogy elfelejtettem egy i felében punctumot tenni. Éppen most jut eszembe, hogy egynehány ifjú képíróknak ajándékot tettek fel, hogy a' nyerje el, amelyik közüllök legszebb képet ír. Az egyike legszebbet írt, annak is kellett volna az ajándékot elnyerni. Aki is a Krisztus utolsó vacsoráját leírván, szerencsétlenségre meg találta igen szépen spékelní a húsvéti bárányt, mely az apostolok előtt volt, a zsidók pedig nem ették meg a szalonnát, és így másnak adták az ajándékot.¹⁸

Forrás: *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savants de l'Europe* (1730), article XI

Ayant traité de la Licence des peintres en general, et ayant examiné ce que ces nobles Arts ont de commun, aussi bien que les avantages qu'ils semblent avoir, l'un sur l'autre ;

Amsterdam, chez François Girardi, 1729, tome II, 142.

17 Toussaint de Janson-Forbin, Beauvais püspöke, majd érsek, Forbin admirális rokona. Királyi kiküldöttként mintegy tíz évet töltött Rómában, 1691 és 1700 között.

18 ÖM I, 193–194.

je vai maintenant continuer suivant mon plan et marquer quelques-unes de leurs plus hardies et plus inexcusables Libertez... Mais peut-être, Monsieur, me demanderez-vous CUI BONO ? Quels avantages la Société retirera-t-elle de ces découvertes ? Je réponds de très-grands et de tous côtés, car elle serviront à corriger la hardiesse et la témérité des Peintres qui font de fausses représentations de l'Histoire Sainte... [...]

Sur le Tableau de la Cène

J. C. et les Apôtres ne devraient point être représentés assis à la mode, et l'Agneau pascal ne devrait pas être lardé, comme quelques-uns l'ont représenté, vu que le lard étoit en abomination aux Juifs.¹⁹

[Miután általánosságban beszéltünk arról, hogy mit kell tudniuk a festőknek, és megvizsgáltuk, hogy-e nemes művészetekben²⁰ mi a közös, és melyiknek mi lehet az előnye a másikkal szemben, most a felvázolt sorrendben folytatom, és a festők legmerészebb és legkevésbé megbocsátható szabadságainak némelyikéről fogok szólni... De talán, Uram, azt fogja kérdezni tőlem, *cui bono*? Mi előnye származhat a társadalomnak ilyen felfedezésekből? Azt válaszolom, hogy nagyon nagy, és minden téren, mert arra szolgálnak majd, hogy kijavítsuk az olyan festők merészségét és vakmerőségét, akik tévesen ábrázolják a Szentírás történeteit... [...]

Az utolsó vacsora képén

Jézus Krisztust és az Apostolokat nem szabadna mai mintára asztal köré ülve ábrázolni, a húsvéti bárányt pedig nem szabadna szalonnával spékelve megfesteni, mint ahogy némelyek tették, lévén a zsidók számára tiltott étel volt a disznóhús.]

A *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savants de l'Europe* évente háromszor jelent meg Amszterdamban 1728 és 1753 között, francia nyelven. Könyvismertetések, összefoglalókat, kritikákat is tartalmazott. Mikes lehetséges forrása, ám nem esik benne szó festők versenyéről vagy nyereményről. A „fogyadkozás” és megbocsáthatatlan „szabadság”, vagyis a műfaj követelményei elleni vétség említése mind a forrásban, mind Mikesnél azonban valószínűsíti, hogy Mikes egyik vagy közvetett forrása lehetett.

Az eredeti angol műben, melyről a francia szöveg beszámol – Charles Lamotte, *An Essay on Poetry and Painting* (1730) – nem szerepel a festő neve, bár az igen, hogy francia festő képéről van szó. Egyébként sem valószínű, hogy Mikes az angol eredetét olvasta volna. Annyit tudunk meg, hogy a kép abban a teremben látható, amelyben a király a külföldi nagyköveteket fogadja. Festők versenyéről és díjról nem esik szó, de Charles Lamotte kiemeli, hogy nevetséges műfaji vétségről van szó.²¹

19 *An Essay on Poetry and Painting with Relation to Sacred and Profane History*, by Charles LAMOTTE, London, 1730 = *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savants de l'Europe*, Octobre, Novemb. et Decemb. 1730, tome V, Amsterdam, Chez les Wetsteins & Smith, 1730, 399–402.

20 A festészet különböző műfajai miatt szerepel többes számban az *arts* szó.

21 Charles LAMOTTE, *An Essay upon Poetry and Painting with Relation to the Sacred and Profane History* (1730), London, 1742, 13–14. A vonatkozó részt egy későbbi kiadásban tudtam megnézni, mint az eredeti, melyről a francia gyűjtemény beszámol.

A perzsák micsoda nevetségre való dolgot tartanak ezen böjt iránt. Azt tartják, hogy Mahumet az Istennek akarván tetszeni, és hogy az övéit gondviselése alá vegye, az Istenhez felment, és azt ígérte, hogy az ő vallásán lévőek ötven napig fognak böjtölni. Isten ő szent Felsége elfogadta az ígéretet. Mikor pedig Mahumet leszállott volna, a harmadik égben találta a Krisztust, aki is kérdezte tőlle, hogy honnét jőne? Mahumet felelé, hogy az Istentől jőne, és hogy azt ígérte az Istennek, hogy az övéi ötven napot fognak böjtölni. A Krisztus mondá néki, hogy sokat ígért volna ötven napot. Mahumet arra felmene az Istenhez, és megjelenté, hogy sokat ígért volna, hanem hadd lenne negyven napig. Isten ő Felsége arra is reá álla. Mahumet leszállván, a Krisztus kérdé ismét tőlle, hogy mit végezett. Felelé, hogy negyven napot ígért volna. A Krisztus mondá néki: látod-é, hogy én az enyimeknek negyven napot rendeltem, és hogy micsoda rosszul viszik végben. Mahumet ismét felmene a harmadik alkura, és kéré az Istent, hogy a böjt hadd lenne csak harminc napig. Az Isten azt is jóváhagyá. A Krisztus pedig miért nem mehet feljebb a harmadik égnél, mert a köntösinek az ujjában egy gombostő találkozik, a mennyekbe pedig semmi földi dolog nem mehet. Én is elvégezem a leveletem ezen a nem okos tartáson.²²

Forrás : *Voyages de Monsieur le Chevalier de Chardin en Perse et aux autres lieux de l'Orient* (első kötete 1686, teljes kiadás 1711)

Ils content que *Mahammed* étant prêt de commencer sa Mission, fut élevé au Paradis sur un Animal ailé, ressemblant, aux ailes près, à un Centaure : Dieu lui mit en main la *Loi Mahometane*, et lui en recommanda la promulgation : le Prophete lui promit de la faire recevoir, et garder de tout son pouvoir ; comme il descendoit du Paradis, il s'arrêta au quatrième ciel à parler à Jésus, et lui fit le recit de ce qui s'étoit passé entre Dieu et lui, lui disant entre les autres particularitez, qu'il s'étoit engagé à faire *jeûner* les hommes dix mois de l'année. Jesus lui repondit qu'il n'en viendroit jamais à bout, et lui conseilla de retourner vers Dieu, pour lui demander de la diminution à ce *Jeûne* si long, et presque perpetuel : Mahammad le crut, il remonta au Paradis, et obtint deux mois de diminution : il fit savoir ce succès à Jesus, qui lui conseilla d'en aller demander bien davantage, ce que Mahammad fit, et obtint encore deux mois de rabais, et enfin à plusieurs reprises toutes faites sur les Conseils de Jesus-Christ, il fit relâcher le *Jeûne* à un mois. Le conte assure que Jesus pressa *Mahammed* de retourner vers Dieu afin qu'il lui plût de le réduire à une semaine, ou de ne le faire que de neuf heures par jour : il lui représenta que la fragilité humaine étoit inconcevable, que lui-même quoi qu'il eût donné une Loi si douce, et si facile, avoit vû les hommes se rebeller contre ses Statuts, particulièrement dans ce point du *Jeûne*, que pas un Chrétien ne vouloit garder jusqu'au coucher du Soleil ; *Mahammed* lui repondit qu'il n'osoit plus aller importuner la Miséricorde de Dieu, et que si son *Carême* étoit difficile à garder, ce seroit aussi le seul *jeûne* qu'il ordonneroit.²³

²² ÖM I, 283.

²³ Jean CHARDIN, *Voyages de Monsieur le Chevalier de Chardin en Perse et aux autres lieux de l'Orient*, Amsterdam, chez Jean Louis de Lorme, 1711, tome VII, chapitre VII, *Contenant la Description de la Religion des Persans, Du Septième Article du Symbole des Persans, Du Jeune*, 347–348.

[Azt mesélik, hogy amikor Mohamed készen állt arra, hogy küldetését megkezdje, egy szárnyas állaton a Mennybe emelkedett, amely – szárnyait kivéve – egy kentaurra hasonlított. Isten kezébe adta a mohamedánok Törvényét, és azt tanácsolta neki, hogy hirdesse ki; a próféta megígérte, hogy elfogadtatja a törvényt, és megőrzi annak minden hatalmát. Amint alászállt a Mennyből, megállt a negyedik égben, hogy Jézussal beszéljen, és elmesélte neki, mi történt Isten és közöttük, s elmondta neki a többi különös dolog mellett, hogy szavát adta arra, hogy az embereknek évi tíz hónap böjtölést ír elő. Jézus azt válaszolta neki, hogy ezt soha nem fogja elérni, és azt tanácsolta, térjen vissza Istenhez, kérje meg, hogy csökkentse ezt a hosszú és majdnem folytonos böjtöt. Mohamed hitt neki, visszaszállt a Mennybe, és elért két hónap engedményt; elmesélte ezt a sikert Jézusnak, aki azt mondta neki, hogy kérjen további engedményt, amit Mohamed meg is tett, és elérte, hogy még vegyenek le ebből két hónapot, és végül, miután több alkalommal visszatért, mindannyiszor Jézus Krisztus tanácsára, lealkudta a böjtöt egy hónapra. A mese szerint Jézus sürgette Mohamedet, hogy újra térjen vissza Istenhez, azért, hogy csak egyetlen hetet kelljen böjtölni vagy csupán kilenc órát egy nap: felhívta figyelmét arra, hogy az emberek gyengeségét fel sem foghatjuk, hogy ő maga, aki oly enyhe törvényt írt elő, és oly könnyen betarthatót, azt látta, hogy az emberek láznak rendeletei ellen, és főképp a böjtölés kérdésében, melyet egyetlen keresztény sem tartana be naplementéig, ám Mohamed azt válaszolta neki, hogy többet nem merné Isten könyörületességét kísértetni, és ha az ő Nagyböjtjét nehéz betartani, akkor nem is fog másik böjtöt elrendelni.]

Jean Chardin (1643–1713) útleírása sokáig nagy népszerűségnek örvendett. A 18. század második felében azonban már kevésbé fogadták el referenciaként, a vele szembeni fenntartások egyik oka éppen az volt, hogy ékszerkereskedőként utazott. Jean-Baptiste Tavernier (1605–1689) mellett a mesés Keletet lefestő, de leírásaiban, adataiban nem megbízható kereskedő-utazók sorába került. Olvasói közé tartozott azonban Montesquieu is, aki nem keveset merít útleírásából a *Perzsa levelek*ben.

Mikes eltér a forrástól a böjt idejének hosszúságát illetően, a történet humoros előadása azonban arra utal, hogy Chardin-tól merítette, esetleg közvetítő forráson keresztül. Mindkét változatban a böjtről való alkudozásra kerül a hangsúly, illetve arra, hogy Mohamed Jézus tanácsára változtat tervein. A történet, amelyről Chardin azt állítja, hogy a perzsa „doktorok” és „prédikátorok” mesélik, a forrásban más célt szolgál: azt támasztaná alá, hogy Mohamed eredeti tanításai – például harminc imát kell naponta elmondani, az év nagy részében böjtölni kell – a legtöbb ember számára nem lettek volna betarthatók, ezért kellett enyhíteni rajtuk magának a prófétának.

A hét új forrás azonosítása és ismertetése reményeim szerint újra felhívja a figyelmet Mikes egyéni, sőt eredeti alkotásmódjára. A hangsúly ugyanis aligha arra a tényre kerül, hogy e történeteket merítette valahonnan – hiszen száműzetésben eltöltött, elszigetelt élete során a tapasztalatot és élményt szükségszerűen az olvasmányok jelentették –, hanem arra, ahogyan felhasználja e betéttörténeteket. A kitalált (vagy napjainkig nem azonosított) levelezőtársnőnek nem csupán beszámol az érdekességekről, hanem gyakran valamilyen ironikus megvilágításba helyezi az elbeszélte különös esetet. A sors furcsa, váratlan fordulatait, a szereplők meghökkentő viselkedését, az érzelmek, indulatok emberi sorsokat formáló szerepét nézve a történeteket bevezető és követő rövid kommentárokban mindig ott rezeg valamiféle jóindulatú csúfondórosság: lám, mik történtek-történnek a világban, az emberek között. Ez a jelenség nem csupán az újonnan felfedezett források esetén figyelhető meg: Mikes a legtöbb esetben így lehel életet *Leveleskönyvébe*, hiszen kezdeti reménykedését az egyhangú napok, a hazatérés reménytelensége gyorsan kioltaná. Az ironikus – olykor önironikus – szemlélődés újfajta irodalmiságot kölcsönöz az átvételeknek, és új köntösbe öltöztetve emeli át a francia irodalomból merített vendégszövegeket saját (akár mai) olvasója számára.

KABDEBŐ LÓRÁNT

„egy Költő Agya”

21. századi kísérlet a 20. századi líra olvasására

A második világháború végére Szabó Lőrinc elkészült *Összes versei* és műfordításai definitív gyűjteményével,¹ felvázolta prózakötete tartalomjegyzékét,² és megújította ifjúkori Baudelaire-fordításait *A Romlás Virágaiban*,³ valamint összeállította Villon Nagy *testámentumának* fordítását.⁴ Az irodalomtörténet az 1932-es *Te meg a világ* kötetben⁵ megtalálni vélte az életmű csúcsteljesítményét, újságíró társa és ekkori barátja, Féja Géza irodalomtörténete pedig *Harc az ünnepért* című utolsó kötetét⁶ már a leszálló ágbán látja, s „Harc az ihletért” ironikus jellemzéssel illeti.⁷ Verseinek összegezését alkalmul véve két barátja szinte nekrológ értékkel méltatja életművét a Magyar Csillagban.⁸ Bár Szabó Lőrinc az ostrom utáni üldöztetések keservei közepette komolyan fontolgatja az öngyilkosságot, ám a benne élő fékek és ellenpontok hatására kinyilatkoztatja: „Csak az a rendetlenség mögöttem! Még nem vagyok kész; halálom: meghamisít!”⁹ Tehát minden látszólagos lezárás ellenére az önvizsgáló rálátás úgy értékelteti pályáját, hogy az még nem érkezett el a lezárt állapotába. Az idő alakulását követő monografikus pályaképem¹⁰ szintén Szabó Lőrinc költészetének megújulását mutatja fel, éppen barátja fanyalgó kritikáját kiegészítő jóslatos értelmezését ([Harc] „a bujdosó

* A szerző a Miskolci Egyetem emeritus professzora. A tanulmány az OTKA K 60204. és K 108417. sz. projektje által támogatott, az MTA Könyvtár és Információs Központ és a Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelyének Szabó Lőrinc-honlapjával (<http://krk.szabolorinc.hu>) összhangban készült a költő halálának 60. évfordulójára.

1 SZABÓ LŐRINC *Összes versei*, Bp., Singer és Wolfner, 1943; *Örök Barátaink: SZABÓ LŐRINC kisebb műfordításai*, Bp., Singer és Wolfner, 1941.

2 Szabó Lőrinc, *Próza-kötet vázlata*, 1942 feliratú címlap és ezt követő címösszeírás a Petőfi Irodalmi Múzeum Szabó Lőrinc-letételeiben, Horányi Károly feldolgozásában File 19. 72, 87–91.

3 Charles BAUDELAIRE, *A Romlás Virágai*, ford. BABITS Mihály, SZABÓ LŐRINC, TÓTH ÁRPÁD, s. a. r., jegyz. SZABÓ LŐRINC, Bp., Révai, 1943.

4 François VILLON *Nagy testámentuma*, ford. SZABÓ LŐRINC, Bp., Singer és Wolfner, 1940.

5 SZABÓ LŐRINC, *Te meg a világ*, Bp., Pantheon, 1932.

6 SZABÓ LŐRINC, *Harc az ünnepért*, Bp., Bartha Miklós Társaság, Bp., 1938.

7 FÉJA Géza, *Szabó Lőrinc*, Híd, 1(1943), jún. 15., 14. = F. G., *Nagy vállalkozások kora: A magyar irodalom története 1867-től napjainkig*, Bp., Magyar Élet, 1943, 371.

8 SZEGI Pál, *Szabó Lőrinc*, Magyar Csillag, 3(1943)/2, 57–65; SZENTKUTHY Miklós, *Szabó Lőrinc*, Magyar Csillag, 3(1943)/2, 66–77.

9 SZABÓ LŐRINC, *Vallomások: Naplók, beszélgetések, levelek*, s. a. r., jegyz. HORÁNYI Károly, KABDEBŐ Lóránt, Bp., Osiris, 2008, 329.

10 KABDEBŐ Lóránt, *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*, Bp., Szépirodalmi, 1970, <http://mek.oszk.hu/05200/05231> (2017. 01. 01); Uő, *Útkeresés és különbség*, Bp., Szépirodalmi, 1974, <http://mek.oszk.hu/05200/05232> (2017. 01. 01); Uő, *Az összegezés ideje*, Bp., Szépirodalmi, 1980, <http://mek.niif.hu/05500/05590/> (2017. 01. 01).

patak diadalmas feltöréséért”) is beteljesítő,¹¹ a *Harc az ünnepért* kötetben alakuló versmodell kiteljesedésében látva a későbbi változás alapozását. A *Tücsökgzene*,¹² *A huszonhatodik év*,¹³ a *Valami szép*¹⁴ és a *Káprázat*¹⁵ ciklus, sőt az *Örök Barátaink* 1948-as második kötete,¹⁶ benne Yeats-, Eliot- Rilke- és Milton-fordításokkal, valamint a teljesen felújított Shakespeare-szonettek¹⁷ ugyanennek a modellnek az eredményességét bizonyítják. Annak ellenére, hogy a közvetlen életrajz éppen az ellenkező hangoltságot válthatná ki, inkább a *Te meg a világ* kétségbeesett személyiséglátomását, mint ezt az emlékező jellegű, az élet értelmes kiteljesedését is számba vevő jelenetezését az emberi életrajznak.¹⁸ Nem az életrajztól, hanem a poétikai pályaképtől függően alakítva – ha kellett, narrációjában az életrajz átfarmázódását vágva, mint *A huszonhatodik év* esetében – az éppen aktuálissá váló modellt.

Az időrendet követő monografikus pályakép egyfajta *egymásutániságot*, a két csúcsteljesítményt, a *Te meg a világ* és a *Tücsökgzene* személyiséglátomásának különböző voltát, tematikai elkülönbözését írta le az irodalomtörténettel. Az első *dialogikus paradigmaként* vezetem az irodalomtörténeti tudatba, az utóbbit (Szabó Lőrinc jellemzőként használt kifejezésével élve) *spirituális életmeditációnak*¹⁹ nevezem. Ugyanakkor a pálya teljessége a világirodalmi rangú Szabó Lőrinc-i költészet 1927–1928-tól eredeztethető *egyidejű összetettséget* is jelentheti. Ennek bizonyítása jelen dolgozatom feladata, megjegyezve: a költő tudatában volt a dominánssal ellenkező modell rejtőzködésének. Gyakorlatában kifejezetten didaktikusan, önmaga számára is tudatosította az ellentéteket,

11 FÉJA, i. m., 371.

12 SZABÓ Lőrinc, *Tücsökgzene: Rajzok egy élet tájairól*, Bp., Magyar Élet, 1947 [első változat; megírásának ideje: 1945 nyarától 1947 tavaszáig].

13 SZABÓ Lőrinc, *A huszonhatodik év: Lírai rekviem százhusz szonettben*, Bp., Magvető, 1957 [törzsanyagának megírás ideje: 1950, 1951 hűsvétjéig; *Utóhang* az ezt követő évek során].

14 SZABÓ Lőrinc *Válogatott versei*, bev. ILLYÉS Gyula, Bp., Magvető, 1956 [új versei *Valami szép* cikluscím alatt, válogatás az 1944 és 1956 közötti verseiből].

15 Szabó Lőrinc 1953-ban keletkezett, majd 1956-ban befejezett versciklusa. Történetét és poétikáját lásd: KABDEBÓ Lóránt, *Titkok egy élet/műben: Szabó Lőrinc utolsó versciklusának poétikai és filológiai szembesítése*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Szabó Lőrinc Kutatóhely, 2010 (Szabó Lőrinc Füzetek, 11); <http://krk.szabolorinc.hu/pdf/szlf11.pdf> (2017. 01. 01).

16 SZABÓ Lőrinc, *Örök Barátaink***: *Kisebb lírai versfordítások második gyűjteménye*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1948.

17 SHAKESPEARE *szonettjei*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., Franklin, 1948. [Új, átdolgozott kiadás.]

18 „Borzasztóan gyötörnek ezek az igazoltatási kínok. És mégis dolgoztam! Feleségem szerint szörnyeteg vagyok, érthetetlen ember. Én sem értem, hogy sikerült újabb *Tücsköket* írnom, már 39 darab van! Testem vacak, szívem egészen hitvány, alig reszket, lelkem gyenge és ájult; a szellemem azonban, vagy annak is valami kis központi része, magva, pusztíthatatlan: ez tartott, ez fogott, ez irányít! *Ez írta a verseimet is*, a mostaniakat – háznagyságú kínoktól dagadó fejemmel teljesen más természetű, hangulatú, gondolati tartalmú, semmiképpen nem aktuális témákat dolgozott fel, mintha semmi se volna velem! Csakugyan ijesztő tulajdonképpen. Vagy örült vagyok, gyerek vagyok?” – fogalmazza alkotói pozícióját 1945-ös *Naplójában*. SZABÓ, *Vallomások*, i. m., 452–453.

19 „[N]agyon sok elképesztően meglepő lesz, s oly fokon viszi a spiritualizmust a lírában, mint ameddig én eddig sose tudtam.” *Harminchat év: Szabó Lőrinc és felesége levelezése, 1945–1957*, szerk., jegyz. KABDEBÓ Lóránt, Bp., Magvető, 1993, 34; <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000199&secId=0000018326> (2017. 01. 01). Monográfiám harmadik kötetében lírai életmeditációként említem: KABDEBÓ, *Az összegezés ideje*, i. m., 128–129.

bárha csúcsteljesítményeiből ezt a didaktikát olyannyira kizárta, hogy még saját maga számára sem nyitotta meg az ellenkező értelmezés lehetőségét. Legszebb példája ennek az önmaga által is legismertebbnek tartott,²⁰ a fentiek miatt legvitatottabb költeménye, a *Semmiért Egészen*.²¹

A pályakezdést jelentő „lázadó évtized” minden, a magyar irodalomtörténetben értéket jelentő volta után a világirodalmi rangot is elérő lényegi váltás valójában már 1928–1929-től megjelenik Szabó Lőrinc költészetében.

Ezt a határvonalat a monográfiáim előtt nem tekintették korszakhatárnak: 1926-ot senki nem értelmezte Szabó Lőrinc első pályaszakasza zárlatának. Sem Illyés,²² sem Rába,²³ sem Steinert Ágota²⁴ nem ezzel a választóvonallal, hanem a *Te meg a világgal* zárják az összefüggőnek láttatott korai pályaszakaszt. Én voltam az első, aki a korai, egymást követő négy kötettel zárulónak fogtam fel Szabó Lőrinc első pályaszakaszát. Egyik találkozásunkkor Komlós Aladár kérte is, hogy indokoljam meg. Végül elfogadta érveimet: eddig kötetenként egységes csomagokba gyűjtve éves-kétéves ciklusokban épül a pálya, majd utána hat év kötetbeli hallgatás következik (tisztulás és poétikai zavarodottság egyszerre, mint utóbb belefogalmazta visszatekintve: „vak voltam már és dermedt zürzavar”),²⁵ és csak ennek zárultával készül el egy, 1932-re kötetté érett alkotói megszólalás. 1930 és 1932 között alakul ki a legmagasabb poétikai igényeknek megfelelő versbeszéde, amelyet a költő a Goethe-fordításokkal²⁶ párhuzamosan önmagában is tudatosít. Erre figyel fel elsőként Halász Gábor, még Szabó Lőrinc legkorábbi Villon-fordításkötetéről²⁷ írva,²⁸ majd ezt igazolja vissza Németh László²⁹ a Szabó Lőrinc-től megkapott kötegnyi vers alapján.³⁰ Ekkor döbben rá a költő, hogy az 1927-től írott ver-

20 „Azt hiszem, a legismertebb versem.” SZABÓ, *Vers és valóság*, i. m., 61.

21 SZABÓ Lőrinc, *Semmiért Egészen*, Pesti Napló, 82(1931), máj. 24., 35. = Sz. L., *Te meg a világ*, i. m., 104–105.

22 ILLYÉS Gyula, *Szabó Lőrinc*, vagy: *boncoljuk-e magunkat elevenen?*, Alföld, 7(1956)/2, 55–72, uer: SZABÓ Lőrinc *Válogatott versei*, Bp., 1956, 5–48; ill. I. Gy., *Ingyen lakoma*, Bp., Szépirodalmi, 1964, II, 190–238.

23 RÁBA György, *Szabó Lőrinc*, Bp., Akadémiai, 1972 (Kortársaink), http://dia.pool.pim.hu/xhtml/raba_gyorgy/Raba_Gyorgy-Szabo_Lorinc.xhtml?_ga=1.85223184.866975204.1339940691 (2017. 01. 01).

24 STEINERT Ágota, *Küzdelem a harmóniáért: Szabó Lőrinc költői világa*, Bp., ELTE, 1971 (Bölcsészdoktori Értekezések).

25 SZABÓ Lőrinc, *Harc az ünnepért*, Az Est, 29(1938), ápr. 17., 8; az idézet a *Falba léptem s ajtót nyitott a fal c.*, 1928-as vers átdolgozásából.

26 *Az ifjú Goethe: 1749–1776. Antológia a költő ifjúkorának műveiből*, ford. SZABÓ Lőrinc, TURÓCZI-TROSTLER József, Gyoma, Kner Izidor, 1932; *A férfi Goethe: 1777–1800. Antológia a költő férfikorának műveiből*, ford. SZABÓ Lőrinc, TURÓCZI-TROSTLER József, Gyoma, Kner Izidor, 1932; *Az öreg Goethe: 1801–1832. Antológia a költő öregkorának műveiből*, ford. SZABÓ Lőrinc, TURÓCZI-TROSTLER József, Gyoma, Kner Izidor, 1932.

27 *A szegény Villon tíz balladája és A szép fegyverkovácsné panasza*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., Bisztrai Farkas Ferencz, 1931.

28 HALÁSZ Gábor, *Szabó Lőrinc Villon-fordításai*, Protestáns Szemle, 31(1932)/3, 203–204, uer: H. G., *Tiltakozó nemzedék*, Bp., Magvető, 1981, 1081–1082.

29 NÉMETH László, *Szabó Lőrinc*, Nyugat, 24(1931)/2, 236–240, uer: N. L., *Készülődés: A Tanu előtt*, Bp., Magyar Élet, 1941, 214–221; Uő, *Két nemzedék*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1970, 326–333; Uő, *Utolsó széttekintés: Életrajzi írások, esszék, drámák, műhelyvallomások*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1980, 374–383.

30 „Igaz, közben végigolvastam 1926-tól való teljes versanyagomat, elrendeztem az egészet, dátumok szerint, kb. 100 verset, és írtam egy hosszú levelet melléjük Németh Lászlónak. Az 1927-es és 28-as részben még elég sokat kell majd változtatni, a többen úgyis szólván semmit. Ma reggel aztán expressz-ajánlva

sekből egy korszerű poétikai megjelenítésű (a személyiség védelmét és ugyanakkor megszűnésének veszélyeit egyként feltüntető) személyiséglátomást formálhat köteté.³¹ Elhagyja ugyanakkor ez évek termésének második felét, amely majd csak az évtized végére, a *Harc az ünnepért* (1938) és az *Összes versei* (1943) idejére kezdi meg-megmutatni aktualitását. Ezt megelőzően ugyanis a „kettős látásnak” csak az egyik poétikai kiteljesedése valósulhatott meg a remekmű szintjén, mert annak kidolgozását választotta a *Te meg a világ* versssé szervezésében, s ezt a kötetét tartja a szakma a költői pálya legértékesebb poétikai formációjának. A személyiség testi és szellemi szenvedéseinek és mindenoldalú kiszolgáltatottságának a materiális idő- és térbeli történetiségét bemutató költészetet. E dialógus az önmegszólító versforma egy sajátos válfaját hozza létre,³² melyben a költő egyenlő eséllyel hagyja szóhoz jutni az önmegvalósításra törekvő és az ennek lehetetlenségét konstatáló szólamot. A két szólam ugyanakkor nem zárja ki egymást, nem poláris ellentétükben ragadja meg őket: feladataikat két, egymást nem metsző síkban oldják meg. Az egyik cselekvő jellegű: a vágyak síkján jelentkezik, és kiteljesíti önmagát, szerepeket vesz fel, és lázad a külvilág nyomása ellen. A másik szemlélődő jellegű: a külvilág öröknek látott szövevényének tudomásulvételében, a tehetetlenségben teljesül ki, szkeptikusan beletörődik a változtathatatlanba. Nevezzük az egyik szólamot az *aktorénak*, a másikat a *nézőének*, mindkettő azonos eséllyel van jelen e versekben, a tudatban lezajló „tükörszínjáték”³³ egyformán szükséges szereplői ők. E kettő feszültségéből adódó „tükörszínjáték” versbeli megjelenési formája Szabó Lőrinc első személyiséglátomása.

Monográfiáimban azt a folyamatot írtam le, amelyik Szabó Lőrinc költészetében az 1930-as évek elejére a dialogikus poétikai hagyomány erősödéséhez vezet. Ennek elméleti vázlataként lásd az 1990-es első pécsi konferenciánkon elhangzott előadásomat,³⁴ majd pedig filológiaiilag teljesebb kifejtését *A magyar költészet az én nyelvemen beszél* című poétikai monográfiám első fejezetében.³⁵ Ennek az első személyiséglátomásának létrejöttét a „rettenetes” jelzővel jellemzett két idézet keretezi időben és tárgyban:

feladtam az egész óriás-vastag levelet. Kíváncsi vagyok, milyennek látja majd ezt a 2 kötetnyi anyagot N. L.” – írja nyaraló feleségének a költő Budapestről 1931. aug. 3-án. Vö. *Huszonöt év: Szabó Lőrinc és Vékessé Korzátí Erzsébet levelezése*, s. a. r. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Magvető, 2000, 633. Ebbe a kötetbe, a jegyzetek közé osztottam be Szabó Lőrinc és felesége időközben előkerült leveleit is.

31 Ezt írtam meg önálló tanulmányban: *Szabó Lőrinc személyiség-látomása az 1929–32-es versekben*, ItK, 75(1971), 443–465; s ez lett monográfiásorozatom második kötetének kiindulása: *Útkeresés és különbeke...*, i. m., 59–104.

32 E verstípust elemző alapvető tanulmányában Németh G. Béla is utal Szabó Lőrinc e típusú verseire – N. G. B., *Mű és személyiség*, Bp., Magvető, 1970, 621–670 –, anélkül, hogy említést tenne Szabó Lőrinc e verseinek a típuson belül elfoglalt speciális helyéről.

33 SZABÓ Lőrinc, *Embertelen*, Magyarország, 38(1931), dec. 25., 13 = Sz. L., *Te meg a világ*, i. m., 110.

34 KABDEBŐ Lóránt, *Költészetbeli paradigmaváltás a húszas évek második felében* = „...de nem felelnek, úgy felelnek...”: *A magyar líra a húszas–harmincas évek fordulóján*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ Ernő, Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1992 (JPTE Irodalomtörténeti Füzetek), 53–82; <http://mek.oszk.hu/05800/05846/pdf/nemfelelnek03.pdf> (2017. 01. 01).

35 KABDEBŐ Lóránt, *Költészetbeli paradigmaváltás a húszas évek második felében* = K. L., „A magyar költészet az én nyelvemen beszél”: *A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében*, Bp., Argumentum, 1996² (Irodalomtörténeti Füzetek), 7–35; <http://mek.oszk.hu/05400/05488/> (2017. 01. 01).

A: Rettenetes. De ne törődj vele, mert mindezen nem lehet változtatni.

B: Nem lehet változtatni? Hisz ez még rettenetesebb!³⁶

És a *Semmiért Egészen* című, a *Te meg a világ* kötet egyik korai versének kezdete felütésében erre a mottó-dialógusra rímelve zárja: „Hogy rettenetes, elhiszem, de így igaz”.

Az ezzel az ijesztő jelzővel jellemzett személyiséglátomás formálisan egy dramatizált költői világot revelál, amelyben az *aktor* szólama magában foglalja az előző évtized lázadó egyénét (a szociológiai szemlélettel, a pragmatikus-pedagógiai indítatással és a pszichológiai igazságkereséssel), és ezt ellenpontoszza a *néző*, aki a világ változtathatatlan törvényeit látta. Az a kettősség születne meg ezáltal, amelyről már Schiller is beszél?

Ameddig az ember, első fizikai állapotában, az érzéki világot csak szenvedően magába fogadja, csak érzékkel, addig még teljesen egy is vele, s éppen, mert maga is világ csupán, azért számára még nincsen világ. Csak amikor esztétikai állapotában azt magán kívül helyezi, vagyis *szemléli*, különül el tőle személyisége s jelenik meg előtte egy világ, mert megszűnt egyet alkotni vele.³⁷

Szabó Lőrinc esetében nem a *te meg a világ* szétválása teremti az esztétikai megformálhatóság esélyét, hanem az *Én*ben egyszerre benne élő, de ki is váltódó, poétikai minőségben is dialógusba kezdő *te meg a világ* polifon megszólalása. Ahol a létező rákérdez önnön létezésére.

Költészetének mindegyik, a pályakezdése évtizedét jellemző meghatározó elve megmarad, csak számára való jelentésében változik. Válsága (metaforájával: a fal) abból következett, hogy mindezt egy lineárisan célratörő, homogén verstestté szándékozott egyesíteni, s amely szövegrésznél ez nem sikerült, kiselejtezte. Mivel pedig ekkori verseinek többsége e mérték szerint nem volt sikerültnek mondható, 1928 végén még egy újabb kötet lehetőségéről is lemondott.³⁸ Időbe tellett, míg felfedezte: éppen a torzónak látszó versek adják az új lehetőséget (metaforájával: „s ajtót nyitott a fal”). Ez pedig a homogén verstest ideáljának feladása, a dialógus megerősítése. A költő a környezete börtönletében akcióba lépő ember harcát éli át önmaga meghatározásáért. A történelem helyett a történeteket figyeli a maguk materiális valóságában, amelyben a létező önmaga viszonyait tudatosítja, beteljesítve önmaga megvalósításával önmaga puszt-

36 SZABÓ Lőrinc, *Tízezer magyar gyermek*, Pesti Napló, 78(1927), ápr. 17., 66. = Sz. L. *Összes versei*, s. a. r. KABDEBŐ Lóránt, LENGYEL TÓTH Krisztina, Bp., Osiris, 2000. [Második javított kiadás: 2003], II, 620; <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000001053&secId=0000102628> (2017. 01. 01).

37 J. Chr. F. SCHILLER, *Levelek az ember esztétikai neveléséről*, ford. SZEMERE Samu = J. Chr. F. S. *Válogatott esztétikai írásai*, szerk. VÁJDA György Mihály, Bp., Magyar Helikon, 1960, 257.

38 „Most karácsonyra esedékes volna egy jó nagy könyvem az Athenaeumnál. Hogy megjelenik-e, nem tudom. Heltai Jenővel kellene beszélnem, aki már megbeszélte a megfelelő pénzemberekkel, hogy nem marad-e el karácsonyról. De tíz napja, hogy nem mehetek át hozzá a redakcióból a válaszáért. S nem is nagyon érdekel, igazat szólva, az egész. Össze sem állítottam, de megvan az anyag, újság-kéziratban, csak cím kell hozzá.” – Várkonyi Nándorhoz írt levelében említi ezt a tervet 1928. okt. 13. éjszakáján. Vö. SZABÓ Lőrinc, *Napló, levelek, cikkek*, vál., s. a. r., jegyz. KABDEBŐ Lóránt, Szépirodalmi, Bp., 1974, 186.

tulását. A történet két nemlét közötti idő, amelyben az ember megszüli „gyermekét, a halált”.³⁹

A „csoda” pedig, amit saját költői fejlődésében Szabó Lőrinc gyakorlatilag megtalál 1927–1928-tól, a poétikában arra a filozófiai rendszerre emlékeztet, amelyet épp ekkor publikál Heidegger a *Sein und Zeißen*. Ha a Szabó Lőrinc-vers formát teremtő belső szemléleti alakulását le akarom írni, legpontosabban Heidegger idézhetem:

A lét kérdésének kidolgozása ezek szerint ezt jelenti: áttekinthetővé tenni létében egy létezőt, a kérdezőt. [...] A jelenvalólétéhez hozzátartozó létmegértés egyforma eredendősséggel jelenti tehát, hogy megértünk olyasvalamit, mint „világ”, és megértjük a létezőnek a létét, amely a világban válik megközelíthetővé. [...] A jelenvalólétnek alapvető sajátossága, hogy a léte felől előzetesen *kikérdezendő* létezőként kell szerepelnie. [...] A jelenvalólétre [...] az jellemző, hogy legsajátabb létét *abból* a létezőből érti meg, amelyhez lényege szerint állandóan és mindenekelőtt viszonyul, vagyis a „világból”. Magában a jelenvalólétben, így annak saját létmegértésében rejlik az, amit úgy fogunk felmutatni, mint a világmegértés ontológikus „visszasugárzását” a jelenvalólét-értelmezésére.⁴⁰

Absztrakt formájában: az *aktor* szabadon ténykedik, s ezt a *néző* mint leendő hóhér kíséri figyelmével.⁴¹

Az ostrom utáni időszakban azután ezzel szemben egy spirituális életmeditáció modelljének dominanciája következett. Szabó Lőrinc életrajzi meditációja, második személyiség-látomásának modellje, az 1947-es *Tücsökzene*⁴² az életrajz és a metafizikai spekulációk tudatos összeszövéséből ered.⁴³ A második kiadásban *Az elképzelt halál* címet nyerő

39 Szabó Lőrinc, *Gyermekünk, a halál*, Pesti Napló, 82(1931), jún. 7., 41. = Sz. L., *Te meg a világ, i. m.*, 104–105.

40 Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály, ANGALOSI Gergely, BACSÓ Béla, KARDOS András, OROSZ István, Bp., Gondolat, 1989. Az idézeteket e fordítás alapján közlöm: 94, 102, 104, 106.

41 „várni, míg hóhérom, / az isten, kivégez”. Szabó Lőrinc, *Lemondás*, Pesti Napló, 79(1928), aug. 26. = Sz. L. *Összes versei, i. m.*, 566–567. „[...] de élni, egy kicsit, végtelenben a véges: / itt biztos igazán, hogy vagyunk bábjai / valami vén, beteg akarataknak, aki / élvezi hogy teremts élvezi hogy kivégez”. Uő, *Halálfelelem*, Pesti Napló, 81(1930), máj. 25., 14. = Sz. L., *Te meg a világ, i. m.*, 17–18. „[...] az idő szép lassan kivégez”. Uő, *Csak az imént*, Pesti Napló, 87(1936), jan. 5., 9. = Sz. L., *Különbéke*, Bp., Athenaeum, 1936, 177–178.

42 A *Tücsökzene* első változata fejezetekre bontás nélkül, a strófák egymást követő számozásával készült, „a megjelenés június elejére esedékes, tehát a könyvnapi időpontban, s mint tudod, nem könyvnapi jellegben”. Kardos Lászlónak, Bp., 1947. máj. 14., Szabó Lőrinc, *Napló, levelek, cikkek...*, i. m., 440. Második kiadása, a számozást megtartva, de a strófákat fejezetekbe osztva 1957. aug. végén jött ki a nyomdából, alkalmi versekből összeállított fejezettel (*Helyzetek és pillanatok* címmel) megtoldva.

43 Szabó Lőrinc életrajzi verszetkét emlegette megalkotása idején, mégis készülésének vele idejében belátta, hogy a strófákat át kell hangolnia, át kell telítenie, és ezáltal az életrajziság is egy a huszadik századi ember lét-helyzetére pontosabban rákérdező szövegegyüttest fog végső soron kialakítani. „Ittlétem alatt 45 verset írtam, a Tücsökök összlétszáma tehát 160. Ezek túlnyomórészt nehezebb témák [...] nagyon sok elképesztően meglepő lesz, s oly fokon viszi a spiritualizmust a lírában, mint ameddig én eddig sose tudtam. Viszont a hang és a szellem emellett volt a az egész mű kompozíciója miatt a már meglevők egésze némi áthangolásra szorul” (1946. január 11., Sóstóhegy). „Hát elég jól haladtam, tíz darabbal előbbre jutott az egész mű, viszont rájöttem, hogy a meglevőből nagyon sok a használhatatlan. Ugyanis háttérbe kell szorítani a pusztán életrajzi jellegűeket, s vagy másképp kezelni az anyagukat, másképp feldolgozni, vagy pedig egészen mellőzni, úgyhogy a teljes könyv elsősorban, legelsősorban lírai hatású legyen.” (1946. július 23., Igal), = *Harminchat év, i. m.*, 34, 42–43.

egymásba fonódó záró versek Szabó Lőrinc emlékező szavával: „Lényegében véve egy materialista-panteista megsemmisülés leírt elképzelése.”⁴⁴ 1945-ben még csak a poétikai alkotói keret volt készen, amely belülről már ígerte és biztosította a költőnek az igazi folytatást, a *Különbéke* kötet „epikus vers”-szerűségét továbbfolytatni akaró, készülő „ön-életrajzi versciklus” életrajziségát felváltó metafizikai távlatosságot, amelyet a *TücsökHzene* 1947-es kiadása teljesít majd be. Az *életrajz* és a *spirituális igény* egymással összefonódó, egymásból következő meghatározottsága alakítja a lírai életmeditációt, Szabó Lőrinc második személyiség-látomásának műformáját. Ugyanakkor az életrajziség mindkét személyiség-látomásnak tematikai összetevője, a versbeli narráció megjelenési formája. Csak míg a dialogikus poétikai paradigma személyiségképében ez az életrajziség az emberi létezését bekeretező tényeket opponálja fájdalmas csalódottsággal, pszichológiai vágyakozással igyekszik beletörődően mégis szembesülni a logikusan felvonultatott korlátozottsággal, az ember létezését az ember alatti létezők világához közelítve és azokhoz mérve, addig a spirituális életmeditáció megszervezésével ennek az életrajziségnek a létezésben való kiemelt helyét igyekszik tükrözni poétikájával. A társas létezés egyrészt következménye a választott témának, az életrajznak, másrészt éppen annak megszüntetésekor, a költőnek témáihoz való fenomenológiai közelítésében tudati eredményként realizálódik: „Azt adja, a világ, amit belelát a kíváncsiság.”⁴⁵ A társas lényként feltételezett ember helyzeteit fenomenológiai megközelítéssel, tudatos „belelátással” teremti meg, és ezt a látomássorozatot vezeti át a mű megoldásaként alkalmazott spiritualizmusba. Így alkotja meg a másik fajta személyiséglátomását, amelyben az ember életrajzában mint társas lény jelenik meg, és néz szembe létezése problémáival. Ekként válik meghatározóvá mind kérdező horizontjának megszerkesztésekor, mind pedig befogadó közegének számbavételekor. Az önmagával való beszéd egyben közösségi kiterjeszttségűvé szélesedik, a továbbra is személyes jellegű meditációt társas lényként végzi verseiben:

A szín forog, és amit elhagyok,
egészítse ki a ti álmotok.⁴⁶

Absztrakt formájában: az *aktor* ténykedését a *néző* a befogadás esélyének felmutatásával kíséri figyelmével.

A személyiséglátomások dominanciájának időrendisége továbbra is érvényes marad, ám ki szeretném fejteni azt a költői kettős szólamot, amit korábban monográfiáimat követően a Szabó Lőrinc poétikáját összefoglaló nagydoktori értekezésemben még csak *egymásutániság*ként írtam le,⁴⁷ *szinkronba* szeretném hozni, sőt egymással kezdetektől fogva (1927–1928-tól, sőt még korábról is) vitahelyzetben láttatni. Úgy, amiként először opponenseimnek adott válaszütemben, majd a pályakép-monográfia bevezetéseként leírtam:

44 Szabó Lőrinc, *Vers és valóság*, i. m., 268.

45 Szabó Lőrinc, *TücsökHzene*, i. m., 128, *A kíváncsiság*.

46 Uo., 157, *Gyerekvilág*.

47 KABDEBÓ, »A magyar költészet az én nyelvemen beszél«, i. m.

Szabó Lőrinc költői és műfordítói életműve a magyar líra kivételes teljesítménye, amelyben a műalkotás nemcsak valamely történeti jelen idő eseményeinek átélése, emberi és társadalmi igények bejelentése, hanem a létezés egészében való jelenlét átgondolásának poétikai alkalma. Cusanus napjainkban sokat idézett meghatározása Szabó Lőrincre igencsak érvényes, a költőre és a magánemberre egyként: „coincidentia oppositorum” (Vas István magyarításában: „ellentétek keresztezési pontja”). Ugyanez a költő *Tao Te King* című, 1931-ben írott versének szavaival: „igaz egész csak ellentéteiddel együtt lehetsz”.⁴⁸ Költői szólamaiban önmaga állításaival és beszédmódjával is állandóan vitatkoziként Gottfried Benn és T. S. Eliot társaként tűnik fel, kiket ő maga is fordított. Verseinek többféle olvasata lehet érvényes, mégis, azt hiszem, a többféle tendenciájú olvasatnak az egyszerre való megjelenítése adhatja a Szabó Lőrinc-i költészet világirodalmilag is érvényes jelentőségét.⁴⁹

A 20. századi költészet „kettős látásának”, a személyiség „pokoljárásának”, „kiüresítésének”, az emberi szint alá süllyedésének szenvedtető mivolta és ezek ellenében a derűért vívott küzdelem, a poklok kísértéseinek elviselésére felerősítő poétikai újraszerveződés, a harc az elégiáért párhuzamosan a világirodalomban is hangsúlyt kap. Egyik látványos megformálódása 1925-ben, T. S. Eliot *The Hollow Men* című versében jött létre.

Mi vagyunk az üresek
mi vagyunk a kitömöttek
zsúpkobakunk
egymásnak rogy. Óh, jaj,
száraz hangunk, amikor
súgunk-búgunk
nyugodt és semmit se mond,
mint száraz fűben a szél
vagy patkányok lába száraz
pincénk üvegcserepén.

És ellenpontként a remény, a derű táplálója:

Ez a végső találkahely
egymáshoz tapogatózunk
s kerüljük a szót
gyülekezve a dagadt folyó innenső partján.

48 SZABÓ LŐRINC, *Tao Te King*, Pesti Napló, 82(1931), máj. 31., 43; = Sz. L., *Te meg a világ*, i. m., 70–71.

49 KABDEBŐ LÓRÁNT, *Szabó Lőrinc pályaképe*, Bp., Osiris, 2001, 6. http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=1&origOffset=1&docId=8474&secId=855188&qdcId=3&libraryId=-1&filter=Kabdeb%C3%B3+C3%B3r%C3%A1nt&limit=10&pageSet=1&_ga=1.114461838.866975204.1339940691 (2017. 01. 01).

Vakon, hacsak
fel nem ragyognak újra a szemek,
mint az alkonyi halálország
örök csillaga
és százlevelű rózsája
egyedüli reménye
az üreseknek.

A kettő, ahogyan szembesítődik, megszületik – egymásba ékelődve – a „kettős látás”
távlatá:

*Lánc lánc eszterlánc
eszterlánc eszterlánc
fügekaktusz visz a tánc
hajnalhasadáskor.*

Az eszme
és a valóság közé
a mozgás
és a tett közé
odahull az Árnyék

Mert Tied az Ország

A fogantatás
és a teremtés közé
az indulat
és a válasz közé
odahull az Árnyék

Nagyon hosszú az élet

A vágy
és a görcs közé
a lehetőség
és a megvalósulás közé
a lényeg
és az alászállás közé
odahull az Árnyék

Mert Tied az Ország

Mert Tied
Az élet
Mert Tied a

*Ez a vége a földi világnak
ez a vége a földi világnak
ez a vége a földi világnak
nem bomba, csak egy buta nyekk.*

Ezt fordítja majd Szabó Lőrinc a *Tücsökzene* után, amikor rálátása kiteljesedik a század lírai „kettős látására”, átélve saját pályaképének hasonlatos „kettős látását”.⁵⁰ Szokása volt ugyanis, hogy pályája során előbb saját költészetében felhasznál és kimerít valamely poétikai lehetőséget, majd még egyszer feldolgozza fordítóként az addig példaképként szolgáló világirodalmi eseményeket. Így volt ez Baudelaire-, Verlaine-, majd Goethe-fordításai esetében is.

Hasonlóképpen jár el éppen ezzel az Eliot-verssel is. Babits hatására felfigyel költészetére, és a *Tücsökzene* 1947-ben megjelent első változata után, megrendelésre sem várva (korai Eliot-versfordításai még ma is kiadatlanok!) lefordítja *Az üresek* címmel a költeményt, amelyben éppen az ő pályámenetének „kettős látását” éli bele a fordított szövegbe.⁵¹

Korábban azt hangoztattam, hogy Szabó Lőrinc költészetében *egymást követően* Gottfried Benn és T. S. Eliot személyiséglátomásának egymással szembenálló szólamai vitatkoznak. Ez a kettős szólamúság azonban már *Az üresek*ben is jelen van, és nemcsak időbeli egymásutániségben következik be Szabó Lőrinc költészetében sem, hanem már 1927 és 1930 között egyidejűleg jelen van abban is. Eddig csak a kijegecesedésének kettősségét mint *egymást követő* poétikai megvalósulásokat mutattam be. Valójában az önmagára találását kereső időszakában azért nem szervez újabb verskötetet magának, mert érzékeli ezt a kettős irányultságot, de nem tudja még megrendszabályozni, együttes jelenlétüket az Eliot-vershez hasonlóan még nem tudná tökéletesre formálni. Pedig már programadó rálátással belevezeti a poétikájába:⁵²

Nem ismertem már magamat se, jaj,
s falba léptem s ajtót nyitott a fal,
nyílt az ajtó és nyíltak jó csodák
s én boldogan botladozom tovább
idegen romokon s magamon át
s nem félek már, hogy újból elveszítsen:

50 T. S. ELIOT, *Az üresek* = SZABÓ Lőrinc, *Örök Barátaink* **, i. m., 242–244.

51 KABDEBŐ Lóránt, *Szabó Lőrinc–T. S. Eliot párhuzamok* = K. L., *Mesék a költőről: Szabó Lőrinc-tanulmányok*, Bp., Ráció, 2011, 271–283.

52 SZABÓ Lőrinc, *Falba léptem s ajtót nyitott a fal*, *Pesti Napló*, 79(1928), jan. 22., 36.

két kezével egyszerre tart az Isten
s ha azt hiszem, hogy rosszabb keze büntet,

jobbja emel, és fölragyog az ünnep.

Azt a poétikai meg-megjelenést tudatosítom ezáltal Szabó Lőrinc 1927–1928-tól alakuló költői pályáján, amely, bele-beleszövődve a látványosan kifejlődő dialogikus poétikai paradigmába, annak minduntalan jelenvaló túloldalaként jelentkezik a költő pályájában – már annak az irodalomtörténet által megjelölt megjelenése előtt is (az 1938-as *Harc az ünnepért* kötet meghatározó versei már 1927–1928-ban keletkezettek). Csakhogy ennek jelenlétét eddig nem tudatos kiegészítésként értelmezte a szakirodalom, inkább csak esetenkénti ellenpontozásként számolt vele. Bár hivatkozhatok egy korábbi tanulmányomra,⁵³ amelyet megírásakor még csak a dialogikus paradigma esetenkénti kiegészüléseként jelentettem meg, ma már, mostani értelmezésem megalapozásaként, az eddig leírt Szabó Lőrinc-poétika szöttese túloldalaként mint annak a paradigmának párhuzamos kiegészítését olvasom.

Ebben a modellértelmezésben éppen a Szabó Lőrinc baráti köréhez tartozó esztéta, Baránszky-Jób László erősíthet meg, aki a *Te meg a világ* két legelkeseredettebb versének párbeszédében fedezte fel a létezés kétségbeejtő végzetének visszaját.⁵⁴ Baránszky-Jób ugyanis – bár nem ezekkel a megnevezésekkel – a kétszeres személyiséglátomás (a dialogikus paradigma és a spirituális életmeditáció) paradoxonokban összefonódó, oximoronra szövődő költészetét emeli ki a költői szöveg univerzum egészére érvényessé magyarázva. Mind a mindennapi gondolkozásban, mind pedig a metafizikai kérdésfeltevésekre választ alakító poétikai szövegformálásban találja meg két vers szembesítését, vállalva ennek a költészetnek az Univerzummal való összehangolódását. A *Te meg a világ* két versében mind a gondolati, mind az érzelmi megalapozottságot észrevéve értelmezi a halállal záruló materiális élet spirituális összefonódottságát a létezés egészében. A *Gyermekünk, a halál* és *A semmittevő halál* című versek átgondolása Szabó Lőrinc költészetének állandóan felkérdezett, a materializmusból felsőhajtó, „spiritualizmust” követő-kívánó poétikai lényegét fedi fel.⁵⁵ A nyugtalan Szabó Lőrinc költészetében jelen lévő megnyugvás poétikai remekműveit mutatva be általuk már a *Te meg a világ* idején.

De ennek az értelmezésnek felvetése megszólal már mindjárt a *Te meg a világ* kötet megjelenésekor, éppen a költő által olvasószerkesztett napilap, a Magyarország kritikájában. Mindennapos beszélőtársa, Kárpáti Aurél ekként gondolkozik el éppen a kötet

53 KABDEBŐ LÓRÁNT, *A tékozló fiú csalódása: Szabó Lőrinc költészetének dimenziói*, It, 19(1986), 103–122. Erre érzett rá a költő fia, aki akkor meg is jegyezte: eddig csak „fasiszta” költőnek tartották apámat, te most még vallásos költőt is akarsz belőle csinálni.

54 BARÁNSZKY-JÓB LÁSZLÓ, *A józan költő: Szabó Lőrinc „költőietlen” költészete* = B-J. L., *Élmény és gondolat*, Bp., Magvető, 1978, 188, 198–204.

55 Erről a materializmusról mondja maga Szabó Lőrinc is: az 1928-as *Materializmus* c. versével kapcsolatban: „a vers éppen annyira viselhetné azt a címet is, hogy »spiritualizmus«”. SZABÓ LŐRINC, *Vers és valóság*, i. m., 52.

emblemikus verseinek az alkotás-módszertani keletkezéstörténetén: „Hitetlenséget jelent a kiábrándultsága? Ellenkezőleg. Olvassák csak el a *Materializmust*, vagy *Az Egy álmait* – meglátják: az elsőben mint lelkesíti át az anyagot, a másodikban mint talál rá az abszolút igazságra »önmaga tengerébe« térve vissza. Igaz, ez a hit kissé pogány-ízű, de ellensúlyozza pesszimizmusának keresztény-gyökérzete.”⁵⁶

Maga a költő pedig a kötet nyomdászának a kor sajtótörvényeivel való ütközése miatti aggodására válaszolva beszél versei metafizikai viszonyítottságáról: „És most jöjjön az isten. [...] Ezek a versek nem istenről szólnak. Bizonyítás: a *Bolond* második strófája megnevezi az aposztrofáltat: *sors, élet, idő*. A *Halálfélelem* is megnevezi: *akarat*. A schopenhaueri *akarat*ról van szó, a maga teljes általánosságában, a *Die Welt als Willé*-ről. Ezt mondom Önnek; s ezt mondanám az ügyésznek is csak bővebben.”⁵⁷ Kései kommentárjában ellenben felfedi a *Te meg a világ* poétikai megközelítésének Istennel kapcsolatos kettősségét: „a *Halálfélelem* című verssel kapcsolatban: „az egész vers rettenetes istenkáromló üvöltés (»Mit akarsz, nyomorult?«) az elmúlás ellen”.⁵⁸ A *bolond kezei* kései magyarázatában pedig: „Isten, a sors vagy általában az élet és az ember mineműsége és a társadalomnak való kiszolgáltatottság elleni rezignált kitörés.”⁵⁹ Ezáltal az egyszerre megjelenő kettős poétikai látás a költő emlékező szavai által is meggondolkodtató formációkat idéz.

Így a korábban általam és Kulcsár-Szabó Zoltán által leírt Szabó Lőrinc-pályakép⁶⁰ folyamata mellett már 1927–1928-ban megképződik egy kettősség, amely titkos belső párbeszédet jelez a költő poézisét szervező erején belül. Ekkor készíti Verlaine válogatott verseit, amelybe éppen ez a kettősség fészkel be magát példázatos erővel.⁶¹ Elkészíti az Ady-válogatását⁶² kiegészítő *A Sion-hegy alatt* című gyűjteményét, ennek bevezetője egy jelentős tanulmány a vallásos Adyról.⁶³ És megír egy, csak gyorsírásban fennmaradt fikciós versciklust *Szergej Jeszenin utolsó éjszakája* címmel,⁶⁴ amelyben eddig csak a „sátános” versformálásból kitisztulóan megszülető szonettalakzat létrejöttét, éppen a *Te meg a világ* kötet kristályos bomlás-elemző verseinek alakulását méltattam. Ebben a Jeszenyin halálát alkalomként kezelő, be nem fejezett ciklusban a meghalás átgon-

56 KÁRPÁTI Aurél, *Te meg a világ: Szabó Lőrinc új versei*, Magyarország, 38(1932), dec. 18., 11.

57 Kner Imre Szabó Lőrincel folytatott levelezésének nagyobbik része (Szabó Lőrinc levelei Kner Imre leveleinek másodpéldányaival) a Békés Megyei Levéltárban a XI. 9. c.; az idézet Szabó Lőrinc leveléből Kner Imrének, 1932. nov. 12., vö. <http://krk.szabolorinc.hu/02/kotetrol.htm> (2017. 01. 01).

58 SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megjegyzések*, szöveggyűjtemény. LENGYEL TÓTH Krisztina, jegyz. Kiss Katalin, Bp., Osiris, 2001 (Osiris Klasszikusok), 54; <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000001020&secId=0000098390> (2017. 01. 01).

59 Uo., 57.

60 KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Tükörszínháza agyadnak: poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében*, Bp., Ráció, 2010 (Ráció-Tudomány).

61 *Paul Verlaine válogatott versei*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., Pandora, 1926.

62 *Antológia Ady Endre verseiből*, összeáll. SZABÓ Lőrinc, Bp., Athenaeum, 1927.

63 *A Sion-hegy alatt: Ady Endre istenes versei*, összeáll. SZABÓ Lőrinc, Bp., Athenaeum, [é. n].

64 KABDEBŐ Lóránt, *Kedves Pista Barátom!* [Szabó Lőrinc: Szergej Jeszenin utolsó éjszakája] = *Serta Pacifica: Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*, szerk. ÁRMEÁN Ottília, KÜRTÖSI Katalin, ODORICS Ferenc, SZÖRÉNYI László, Szeged, Pompeji Alapítvány, 2004, 9–18; „Szergej Jeszenin utolsó éjszakája” = K. L., „Nyílik a lélek”: Kettős látás a 20. századi lírában. Szabó Lőrinc „rejtektútja”, Bp., Ráció, 2015, 73–92.

dolásából kifakadó átalakulás képzei is megjelennek, és a materialista alpanyagból táplálkozó Isten-képzet poétikai megformálásának is tanúi lehetünk. A kilencdarabos ciklus-maradványnak a gyorsírási leletből egyik leginkább áttekinthető darabját idézem (*Isten*). Már itt sajátos poétikai formáció jelenik meg: a pusztulás materialista ábrázolása és ennek ellenében a spiritualitás, amely átütő erővel formálódik.⁶⁵

Fönt mozdulatlan szem vagyok, derű és
szellem, ki mindent elbűvöl.
Lent hús és tenger s a gyönyör
mint édes, puha és iszonyú fűrés

jár gerincemen, rajta hegedül,
ahogy a testi szerelem
végső percei, de szüntelen,
rég szüntelen és könyörtelenül!

Hol vagyok? Ha pillám lezárul,
testem ízekre hullva száguld
zavaros, sötét, óriás körökben.

S ha lassan újra fölnézek: fölöttem
hüvösen ragyog és terem
Isten, az Értelem és a Rend.

Miként jelentkezik rejtekútként Szabó Lőrinc költészetében ez a spirituális modell, s miként válik költészete záró szakaszában meghatározóvá? Versei átigazítása során a két poétikai szemlélet – akárha azonos szöveget magába foglaló – szólamai között is jelen lehet sajátos poétikai különbség. Az 1928-as vers még címbe emeli, hangsúlyossá teszi a pszeudo-bibliai fogantatású sort: „Falba léptem s ajtót nyitott a fal”,⁶⁶ míg ugyanezt a sort mint költői telitalálatot megtartja a *Harc az ünnepért* kötet címét adó logikus programvers szövegrészleteként. Az eredetileg szólamszerűen hangzó, de még értelmezhetetlen, mégis kiemelten hangsúlyos címéből az igazítás után egy értelmezett-logikussá alakított vers díszítő eleme marad. Értékét azonban majd csak a *Tücsöklégy* 1946 elejei átdolgozásakor, az általa spirituálisnak nevezett telítettség felfedezése után kiteljesedő elégia idején formálja át a célt kijelölő jelszószerűség helyett a hasonló szövegek alakításakor újraértékelendő poétikai megoldást sugárzó matériává, az ateizmusnak ellene mondó materializmus metafizikai ihletőjévé.

65 A gyorsírási szöveg megfigyeltetése Dr. Gergely Pál, Schelken Pálma és Lipa Timea munkájaként készült.

66 SZABÓ Lőrinc, *Falba léptem s ajtót nyitott a fal*, Pesti Napló, 79(1928), jan. 22., 36, átdolgozva, Sz. L., *Harc az ünnepért*, 29(1938), ápr. 17. [1928–1938-as dátumozással] 8; *ua.* = Sz. L. *Összes versei*, Bp., Singer és Wolfner, 1943, I, 441–442.

Éppen ezzel az értelmezéssel nyer poétikai sugalmat – mint láttuk – a szintén 1928-as *Materializmus*,⁶⁷ amelynek átértelmezésére 1928 után kétszer talál éppen a „kettős látás” értelmében fogant magyarázatot: először 1932-ben, a *Te meg a világ* idején,⁶⁸ a materialista lényeg hangsúlyozásával, majd az 1943-as *Összes verseiben*, amikor az *Isten és a világ* rádióelőadásához⁶⁹ hasonló értelmezéssel építi költészetének pályaképebe:

Ateista verset még nem írtak; s ahogy a modern fizika sugárzássá differenciálja az egész anyagi világot, úgy finomul szellemmé a földi matéria sok tüntetően materialista költeményben. A szerelemben és minden misztikumban mindig istennek vagy isten modifikációinak a mágnese borzongatja a költők idegeit. Még esetleges kételyük, lázadásuk és panteista önistenítésük is csak új és rejtettebb kísérlet a csöndes vagy rettentő titok, az igazság megközelítésére és megvilágítására; s ebben is nem egyszer filozófusoknak és egyházatyáknak a rokonai.⁷⁰

Ekkor már a „jóság és csoda” „jóságos csoda”-ként – átigazítva – jelenik meg, s elismétli az 1928-as döbbenetét:

Az uccán néha megállok s riadtan
nézem, amit sohase láttam eddig: [...]

– mely „testtelen mozgások szent ereje”, és amely majd utolsó versében⁷¹ összegeződik: „Bár meg se moccan, rohan minden út.”

A második személyiséglátomás főműve, a *TücsökHzene* is visszavezethető az 1927–1930 közötti versuniverzumra, amelyet Szabó Lőrinc kitaszít a köteteiből egészen a *Harc az ünnepért*ig. Még ott is csak felvázolni, gúzsba kötve megjelentetni tudja, inkább tudományfilozófiai metafizikájában megvalósítva, de nem kiszabadítva a derút magára öltő spiritualitás költői megjelenítéséig.⁷²

67 SZABÓ Lőrinc, *Materializmus*, Pesti Napló, 79(1928), máj. 20., 12.

68 SZABÓ Lőrinc, *Materializmus* = Sz. L., *Te meg a világ*, i. m., 14–16.

69 SZABÓ Lőrinc, *Materializmus* = Sz. L. *Összes versei*, i. m., 246–248.

70 SZABÓ Lőrinc, *Irodalmi tanulmányok, előadások, kritikák*, s. a. r., jegyz., utószó KEMÉNY Aranka, Bp., Osiris, 2013, 566; <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000000640&secId=0000059640> (2017. 01. 01).

71 SZABÓ Lőrinc, *TücsökHzene*, i. m., 370, *Holdfogyatkozás*.

72 SZABÓ Lőrinc, *A hitetlen büntetése*, Budapesti Szemle, 1937. dec. (721. sz.), 346–348; = Sz. L., *Harc az ünnepért*, i. m., 85–87. A vers kettős megítélését mutatja egyrészt a hitetlenséget hangsúlyozó tanulmány – TORNAI József, „A győztes igazság?” (Szabó Lőrinc: *A hitetlen büntetése*), Új Holnap, 45(2000), máj.–jún.–júl.–aug., 98–105; ua. Hitel, 13(2000)/5, 98–105 = T. J., *Az emberiség görbe fája*, Bp., C.E.T., 2002, 206–218 – és ugyanakkor protestáns teológusok véleménye: „Mikor a Kisfaludy Társaságba beválasztottak (azt hiszem 1936-ban vagy 7-ben, Kosztolányi helyére), emlékbeszédet kellett tartanom az elődömről. Meg is jelent a Kisfaludy Társaságnak legközelebbi, bár jóval később megjelent könyvében. A próza után verseket olvastam fel, újakat. A hallgatóságban ott ültek a konzervatív tudósok, tanárok és írók, köztük az akkori Szász Károly, Ravasz László. Voinovich Géza elnökölt. *A hitetlen büntetése* is a felolvasott versek közé tartozott. Enyhe botránytól féltem, teljes joggal. Az ülést a szokásos közös vacsora követte a Vadászkürt különtermében. Nagyon meglepett aztán, hogy ott Voinovich mellém ülve, mikor a Budapesti

Az *elképzelt halál* ihletét az 1928-ban készült versek (főként a csak gyorsírással vázlataiból ismert elvetélt Jeszenyin-ciklus) akkor kidolgozatlanul hagyott poétikai problematikájából eredeztetem,⁷³ hozzávéve az ostrom utáni években fordítani készült Milton-mű stilisztikai sugalmát,⁷⁴ valamint Goethe *Faustja* egyik záró kórusának továbbírásának tekintem.⁷⁵ Maga a Jeszenyin-ciklus a meghalás egyrészt bevallottan „orvosi” leírásának materialisztikus valóságát éli át,⁷⁶ melyet később a *Bajrák ünnepén* című balladai hangvételű meghalás-vers⁷⁷ ötletelésében mesterien dolgoz ki, másrészt a ciklussal egyidős *Harc az ünnepért* jellegű vágyakozások⁷⁸ talán első végiggondolása. Ezeknek összeszövéséhez társítja a hernyó-lepke átváltozás misztériumának az emberi létezésre vonatkoztatott elképzelését.⁷⁹ Ennek a látszólag leglezártabb, a költő saját

Szemle számára e versek kéziratát elkérte és őt arra kértem, hogy csupán egy darabot válasszon, mert szükségem van arra a honoráriumra, arra a nagyobbra, amit a *Napló* megad értük, gondolkodott és azt mondta: „Ha csak egyet, akkor *A hitetlen büntetését*. Az nagyon elgondolkodtató költemény.” Ravasz szintén „jó néven vette” az ateista vallomást. Örültem nyilatkozatainak, és láttam, hogy a konzervatív öregek nem annyira konzervatívak, mint állítják róluk.” SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság*, i. m., 105–106.

73 KABDEBŐ, Szabó Lőrinc: *Szergej Jeszenin utolsó éjszakája*, i. m.

74 „[...] és Milton modorában üdvözöltem Istent a vers utolsó sorával”. SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság*, i. m., 268.

75 KABDEBŐ Lóránt, *Mesék a költőről*, i. m., 288–289.

76 „[...] önmagam orvosi szempontból véleményt formálok a költemények tartalmi realitásai felől. (Néhány találgatásokra voltam utalva.)” – írja az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattára (a továbbiakban: MTA KIK Kézirattára) Ms 4675/6. tömbjének 12. lapján *Szergej Jeszenin utolsó éjszakája* (rendes írással ekként rögzített) címmel bevezetett és Sz. L. szignóval ellátott kopfban, a gyorsírással szöveget Dr. Gergely Pál átirata és Schelken Pálma revíziója alapján közlöm.

77 SZABÓ Lőrinc, *Bajrák ünnepén*, Pesti Napló, 88(1937), febr. 28., 13. „Az újságban volt egy kis hír, hogy a Rózsadomb tövében, a Gül Baba mecsetnél valamilyen mohamedán ünnep lesz [...] kíváncsiságból elmentem, és a családomból is elvittem valamelyik Klárát. Először láttam élő áldozatot, először még csak ekkora állatot is leszúrni. Nagyon figyeltem, nagyon átszenvedtem a bárány halálát. [...] Régi felfedezésem, hogy ti. »minden halál fulladásos halál«, amit én eszeltem ki a *Bajrák ünnepén* élményekor (és amit egy későbbi bécsi nemzetközi orvoskongresszus előadásai között meglepetve olvastam a Neues Wiener Journalban).” SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság*, i. m., 100., ill., 268. Ezt a verset olvastatta fel magának halálos ágyán a Gömöri klinikán, amint ezt leánya, Gáborjáni Klára utóbb leírta: „Saját versei közül utoljára a *Bajrák ünnepét* olvastatta fel anyukával s az utolsó két szakaszt Gláz Edit dr.-nővel, mert ő nem bírta tovább olvasni a fulladásos halálról szóló, részben előre megsejtett sorokat.” GÁBORJÁNI Klára, *Édesapámmal Szabó Lőrincel* (Szabó Lőrinc utolsó napjairól) = Szabó Lőrinc környezetének naplói, vál., s. a. r., utószó TÓTH Mariann, Miskolc, Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelye, 2006 (Szabó Lőrinc Füzetek, 8), 205.

78 SZABÓ Lőrinc, *Falba léptem...*, i. m.

79 „A könyv idei új kiadása [1957] részére, amely mintegy szellemi térképet kap a kötet áttekintésének könnyítése kedvéért, azt a címet is kapta, hogy *Az elképzelt halál*. A tartalom azzal indul, hogy amiként az állati világban, főképp a rovarokéban, tudunk valami »mindennél nagyobb meglepetésről«, amely egyenrangú »titok« a születéssel, ugyanúgy létezhet valami halállal egyenrangú meglepetés, az, hogy bonyolult módon nem halunk meg, hanem átváltozunk olyasmivé, amiről most sejtelmünk sincs. Egyes »szörnyű előjelek« tehát életünk folyamán nem a halállal ijesztgetnek, hanem ezt a metamorfózist jelzik.[...] S ugyanígy szuggesztív vagy autoszuggesztív révén hitettem el magammal, hogy a szítakötőlárva módján esetleg én is átváltozom, s az említett fájdalmak azonosak a lárvakéival, akik előzetesen vízben éltek, és azután fulladási érzéseik elől másztak fel valami sás- vagy nádszálon a víz fölé, a levegőre, ahol viszont azelőtt nem bírtak volna lélegzeni [...]. Egyszerűen, hogy lehetnek még meglepetések, erre gondoltam. (SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság*, i. m., 268.

meghalását is scenírozó Szabó Lőrinc-versnek lehet a továbbgondolása a *TücsökHzene* *Az elképzelt halál* című fejezetének első darabja, a *Valami történt*. Egészében a goethei epilógus utánamondásának előkészítése, a *Faust* záró kórusaiból a *Boldog fiúk karának* parafrázisa:⁸⁰

Freudig empfangen wir
Diesen im Puppenstand;
Also erlangen wir
Englisches Unterpand.
Löset die Flocken los,
Die ihn umgeben!
Schon ist er schön und groß
Von heiligem Leben.

Valami történt

Aztán – lárván, mely tavából kimegy –
valami történt – szűk burka reped –
valami történt: mindennél nagyobb
meglepetés és éppoly szent titok,
mint amely megteremtett: valami,
aminek szörnyű előjelei
a sok kínban, negyvenhét év alatt,
éjenkint, mikor szívem elakadt
és valahányszor néma fájdalom
fuldokolt fel szoruló torkomon,
azt súgták (ahogy az áldozati
oltáron látott, elvérző bari
teste is), hogy, új lét kövesse bár,
minden halál fulladásos halál:
mondom: valami történt, valami,
ami mást hozott: a lép férgei
elhagyták küszöbüket, a vizet...
Üdvözlég, Fény, testvérem, Örök-Egy!

A Jeszenyin-ciklus akkor, 1928-ban a költő megújulásának poétikai és retorikai esélyét licitálta ki, előkészítve az életmű csúcsaként megjelenő *Te meg a világ* kötetet. Aktuálisan a rím, a strófa és a szonett burkában egy, a személyiség menekülésének, felbomlá-

80 Johann Wolfgang v. GOETHE, *Faust: Der Tragödie erster und zweiter Teil, Urfaust*, hg., kommentiert v. Erich TRUNZ, München, C. H. Beck, 1999, 360, 11981–11988. sor. A ma közkezen forgó három magyar fordítás (Kálnoky Lászlóé, Csorba Győzőé, valamint Márton Lászlóé) jóval a *TücsökHzene* megjelenése és Szabó Lőrinc halála után keletkezett.

sának és poétikai megkomponáltsága visszaperelésének poétikai eseményét kinyitva – de zárva hagyva egy évtizedre az újjászületés metafizikai élményének átgondolását, amelyet majdan a *Tücsökzene* zárásaként fog majd érvényesíteni.

Ugyanakkor a szövegben találkozunk egy jellegzetesen Szent Pál-i ihletű fordulattal, amely a protestáns műveltségű és igény szintű Szabó Lőrinc versében éppen az étellel való számvetés, a létezés folyamatosságát mérlegelő ciklus esetében nem lehet csak véletlen rímhívó megjelenés. Annál inkább nem, mivel csak harmadszorra kerül maga a szó rímhelyzetbe! Németh László megfigyelését követve a vers átalakulásáról:⁸¹ először még egy folyamatos, a „sátános” versmondásnak a görög himnuszokra emlékeztető hangvételébe rejtve jelenik meg az „ingyen” kifejezés.

S valakiért, ím, ezt a gög-lírárt
Sekély mesével, önmagát titkolva,
Csak úgy és akkor, ingyen fölcseréli,
Mikor életét nem írja, ha éli.
S te elfogadod reménytelenül
ezt is, meg azt is, amit nem kívánsz.

Majd strófás versben, ellentéteként reménnyel teljesen, már részben a rímbe is beleolvadva:

És egyszerre oly könnyű minden
és olyan égies a hit,
hogy ami csak kell,
Megjön ingyen is.

– hogy ezt a versszakot már a szonettszövében alakítsa tovább egy terzinában, magát a szót hangsúlyos rímhelyzetbe emelve:

És egyszerre oly könnyű minden
és oly mélységes a hit,
hogy ami csak kell, fog jönni ingyen.

Érzem és rámnéz az új táj
s tükrében együtt szállnak
vágyaim és a megvalósulás.

81 „Az anarchikus iramú vers, melyet gazdája a görög kórus modernizált változatának nevez [...] [a] szöktetett jambus fokról fokra belevész egy merevebb, gögösebb mértékbe, a strófák felhúzzák láncos várhidjaikat, az egy szuszra elfúható vers mondatokra szakad; a költő elzárkózik, gombolkodik, s aki annyi szonettet fordított, felfedezi a maga számára is a szonettet. A Szabó Lőrinc-vers nem szavalható költemény többé, mely tetőt, hullát, elkapott szénásszekeret hoz árvíz hátán. A kompozíció egyszerre nagyon fontos lett, és egyszerre száműzött minden fölöslegest.” NÉMETH László, *Új nemzedék, 1931: Szabó Lőrinc*, Nyugat, 24(1931), 236–240; ua. = N. L., *Két nemzedék*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1970, 326–332.

Nem sokkal azután, hogy mindezt tudatosan kompozícióba szövi 1947-ben, a *Tücsökzene* első kiadásának zárásában, rászakadt kedvesének öngyilkossága, amellyel megszűnt a költő életét megpróbáltatások sorává avató „dupla-házasságban-lét”. Ezt követően vezeklésként újabb poétikai „ingyen kegyelemben” részesülhetett, amikor a politikai hallgattatás éveiben megteremtette a magyar líra példázatos „műfordítás-klasszicizmusának”⁸² remekét, *A huszonhatodik évet*, a stilizált téridőt betöltő gyász-szonetteket.⁸³ Szívtrombózis az életrajzban – ismét a valóság átrendezése, egy képzetes téridőben. Győzött a *treuga Dei*,⁸⁴ a spirituális modell: „a Mindenség maga / gyógyult – s én benne – amikor veled / voltam”. A vágyott „Mindenért egészen” vagy „Mindenért mindent” alapon.⁸⁵ Ahogy már az 1947-es *Tücsökzenében*, a kamasz szerelem emléket elsírató *Semmi és Soha* című, 222. darabban leírta: „te csak alkalom / lettél a veszteségre”. Ugyanezt a szót alkalmazza *A huszonhatodik év* 101. szonettjében is: „Alkalom voltál, hogy boldog legyek. / Alkalom, hogy meg ne becsüljelek. / Alkalom, hogy sose felejtselek.” Poétikai összegezeként ugyanitt: „Ha látomás, tüntödben is vigasz!”

Ám az 1927–28-as versekben már érlelődő spirituális meditációt korábban – mintegy a gyorsírásos fogalmazáslétben rekesztett Jeszenyin-ciklus előzményeként –, szintén publikálástól eltiltottan akkori barátja, Ascher Oszkár számára 1925-ben mint augustinusi gondolatmenetet fordítja le, életműve gondolati anyagának előtörténeteként: „Hová hívjalak magamba, mikor benned vagyok? Hová mehetnék, elhagyva eget és földet, hogy kívülről jöjjön belém az isten, aki így szólt: betöltöm az eget és földet?” Majd ezzel a poétikai dilemmával zár: „Mert csúcs vagy, Uram, a jóság orma vagy. A vereség a szó annak, aki rólad beszél, s mégis: jaj azoknak, akik hallgatnak rólad ott, ahol a beszélők már elnémultak.”⁸⁶

Ahogy 1927–1928-ben rejtekútként már meg-megjelenik a spirituális modell, ugyanúgy megfigyelhetjük, hogy a *spirituális életmeditáció* dominanciájának idejében a korábban domináns *dialogikus poétikai paradigma* is alkalmanként felerősödik, főként műfordításaiban követhető nyomon a kétségbeesés megformálása, világlátomás formáját öltve magára. A *Troilus és Cressida* fordítását⁸⁷ már 1945-ös *Naplójában* ekként előlegezi meg:

82 KABDEBŐ Lóránt, „A magyar költészet az én nyelvemen beszél.”, i. m., a 152. laphoz csatlakoztatott 173. számú jegyzet.

83 KABDEBŐ Lóránt, *A stilizált téridőben: A huszonhatodik év költői világa* = K. L., *Az összegezés ideje*, i. m., 350–416.

84 SZABÓ Lőrinc, „Isten békéje!” = Sz. L., *A huszonhatodik év*, i. m., 36.

85 SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság*, i. m., 62.

86 *Szent Ágoston: Isten dicsérete* címmel, a Conf. I-IV.-alapján fogalmazva, majd tisztázva készített szöveget ezzel a záradékkal zárja el a közléstől: „Ascher Oszkárnak ezt a próbálkozást, kérve, hogy sose juttassa el nyomdába ezt a részben hamis, egészében igaz Szent-Ágoston-szöveget. 1925. szept. 15. Szabó Lőrinc.” Ezek a Szabó Lőrinc-fordítások a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában vannak, V. 3802 jelzet alatt. 1973-ban kerültek a Kézirattár állományába, szórványként, Hont Ferencről (Borbás Andrea szíves közlése). Itt csak jelezve a problémát, ezt majd egy részletes tanulmányban és szövegközlésben szándékozom ismertetni.

87 William SHAKESPEARE *Összes drámái*, Bp., Franklin, 1948. Benne SZABÓ Lőrinc fordításában: *Ahogy tetszik, Athéni Timon, Macbeth, Troilus és Cressida*. Ez utóbbi: IV, *Színművek*, 313–446.

A Landauer-kötet azért fogott meg, mert a *Troilus and Cressida*-tanulmány ilyenformán kezdődik: „ez a darab egyike a legjelentősebb Shakespeare-műveknek”. Akkor már mégis el kell olvasni. Egy vagy két felvonást készítettem belőle sok évvel ezelőtt, a többibe beletört a bicskám, ezért haragudott meg rám, először, Németh Antal. Magát a *Troilust* is olvasgatni kezdtem. Ha nyugodt életem lenne, esetleg mégis előlről kezdeném vagy folytatnám. Rémes darab, mai világba való.⁸⁸

Elkészítésére aztán a Franklin kiadású Shakespeare összes ad alkalmat, és az általa újra életre keltett modell később önálló verset is kiváltó indítást kap. De még feltűnőbb az *Örök Barátaink* **-ben szerepeltetett korai, 1912-es ikonikus Benn-költemény megjelenése, amelyre ekkoriban aztán végképp nem kaphatott megrendelést.⁸⁹

A költő utolsó verseiben, 1956 végén és 1957 első felében valóságos párbaj alakul ki költészetének kettős formáltsága között.

Egy újabb szerelmet kísérő versekben – a *Káprázat* ciklus és a *Cressida*-vers tanúsága szerint – megváltozik a költő poétikai pozíciója:⁹⁰ úgy érzékeli, hogy játszik vele egy kiváló intellektusú asszony (az Arany János-i balladás szójárással:), „[m]int macska szokott az egerrel!” Ennek következtében kezdi személyes sorsára vonatkoztatni az általa korábban fordított Shakespeare dráma hősnőjének, Cressidának kínjait és alakváltozásait.⁹¹ Miként a Jeszenyin-ciklus után éppen az „ingyen kegyelem” vágyott adományától szakadt el a *Te meg a világ* személyiséglátomása idején, úgy a személyiség széthullásának fázisait mérlegelve a *Tücsökzene* és *A huszonhatodik év* záró strófaiban (*Helyzetek és pillanatok*, *Utóhang*) *A huszonhatodik év* és a *Hálaadás* során átélt önmegtisztulás igény után, az anyavesztettség felidézett kétségbeesésében az „ingyen kegyelem” ismételt hiányát fogalmazza meg, mintha visszavetették volna a Jeszenyin-ciklusban benne rejtett materialista pokolba: „üres a vég s mind hiú a gyász: / Jaj, nincs holnap! Jaj, nincs föltámadás.”⁹²

Ha így tekintjük, át kell értékelnünk a költő pályazáródásának eddigi irodalomtörténeti értelmezését is. A lezártásra utaló egyensúly képe megbomlik, a *Valami szép* kötetcímből és a „csak a derű óráit számolom” szlogenből⁹³ kiválik a „valami” és a „csak” – és ezek a környező pokol poétikai ábrázoltságára irányíthatják figyelmünket.

„Mi lesz ebből, milyen új szörnyűség?!” – veszi át az emlékezetben megtisztulás vágyára hangszerelt *A rossz szerető* című verset az első *Tücsökzene* zárása utánról, és átírva ellenkező hangsúlyt ad a vers korábbi, a Válaszban közölt változatához képest.

88 SZABÓ Lőrinc, *Vallomások*, i. m., 369.

89 Gottfried BENN, *Férj és feleség átmege a rákbarakon* = SZABÓ Lőrinc, *Örök Barátaink* * *, i. m., 190.

90 KABDEBŐ Lóránt, *Titkok egy élet/mű-ben*, i. m.

91 A *Tücsökzene* *Cressida*-versének fogalmazványai a Petőfi Irodalmi Múzeum Szabó Lőrinc letételében, Horányi Károly feldolgozásában File 20. 096–099. 1957. III. 27. dátumozással.

92 SZABÓ Lőrinc, *Tücsökzene*, i. m., 369, A miskolci „deszkatemplom”-ban.

93 SZABÓ Lőrinc, *Mozart hallgatása közben*, „1956 február” dátumjelöléssel: Művelt Nép, 7(1956), ápr. 1.; Alföld, 7(1956)/3 (máj.–jún.), 75–76. = Sz. L., *Válogatott versei*, i. m., 514–516 a *Valami szép* kötet záró darabja. „A nagy hidegek idején írtam egy nagyon Mozart-verset. Jókedvű, s talán majd csak megjelenhet valahol” – írja Kodolányi Jánosnak otthonról 1956. márc. 6-án. Vö. Sz. L., *Napló, levelek, cikkek*, i. m., 585–586.

Ezzel alakítja sorozattá a titokzatos *Káprázat* ciklust, majd a második *Tücsökzene* záró fejezetét.⁹⁴ De felülírja *A huszonhatodik év* zárását is, az öngyilkosok sorozatának pusztulás-képét beleépítve (109. *Öngyilkosok*), majd átértelmezi még az Erzsike-szerelmet is, visszaéltetve általa valahai féltékenységi rohamait: Erzsike alakjában újra megjelenik a korai „ledér” Bőzsi lehetősége (115. *De hátha te is...?*).

Költészete végül mindezzel ismét új utat nyitott meg a magyar líra számára, akár csak a *Te meg a világ* kötettel, ismét szintre verekedte magát poétikailag a világlíra eseményei közé, a „szexuális forradalomként” regisztrált személyiségelemzési módszer elsőként való bevezetésével a magyar irodalomba.

Ám ehhez számba kell vennünk egy újabb politikai „alkalom” poétikáját is 1957-ben: a költő szembenézését a forradalom végleges elvesztésével, a „kimondhatatlan” ekkor valóban jelenlévő poétikai kihívását, amely visszakapcsolódik a világháborús évek verseihez.⁹⁵ Ekkép kaphatnak új hangsúlyt az eddig inkább alkalmi költeményeknek tekintett politikai ihletettséggű versei (*Vereség után, Meglepetések*). Az 1954-es berni futball-világ bajnokság döntőjében elszenvedett vereség fájalmát visszhangzó *Vereség után* címűben⁹⁶ ekként jelöli ki az összefonódó közösségi és személyes veszteség diktálta poétikai leckét:

„Föld, figyelj:
ELSŐ:...” S ekkor... Mi az? Átok?!... Óh, pfuj!
Szirt? Tört villám? Le, le, roncs hajó!...
– Lőtt sas? Vagy: A hit, s ami megvalósul? –
gúnyolt a nagy nap búcsuzóul;
– no, Szabó Lőrinc, a téma jó s uj,
ezt ird meg: tenekedvaló!”

94 A kettős címmel átdolgozott vers értelmezését és a kései ciklusba illesztéséről: KABDEBÓ, *Titkok egy élet/mű-ben, i. m.*, 50–54. *A gyáva szerető* című, a *Valami szép* ciklusban közölt versét *A rossz szerető* címmel adta ki: Válasz, 9(1949)/3–4 (márc.–ápr.), 145. A verset a költő az átdolgozásban a *Káprázat* ciklus előhangjaként értelmezi át. „És megszületik immár egy szerelmes vers is, megint folytatásként, szinte az 1949-es *A gyáva szerető* című vers intenzívebb tematikai leszármazottjaként, az utóbb két változatban is befejezett-véglegesített *Káprázat* című. Csak míg 1949-ben a vers végén megtörik a varázs: a tiltás felerősödése visszájára fordítja a jelenetet, itt a témába felejtkezés a férfi és a nő egymás felé sodródását-vágyakozását élteti tovább, káprázataként gondolva át a szerelmi együttlét lehetőségét.” *I. m.*, 24. Hozzátehetjük: ...és veszélyét.

95 SZABÓ Lőrinc, *Lecke*, Pesti Napló, 89(1938), szept. 25; *A kimondhatatlan*, Új Idők, 46(1940), jan. 7., 27; *Valami fáj*, Magyar Csillag, 2(1942)/7, júl. 1., 28 = Sz. L., *Összes versei, i. m.*, 649, 673, 675; <http://krk.szabolorinc.hu/k/22/00.htm> (2017. 01. 01).

96 A vers keletkezésének eseményeit az 1954-es „balatonozós” útjának feleségéhez írott leveleiből követhetjük, ugyanott a megjelenését akadályozó hivatalos kifogásokat összegezi; Balatonfüred, 1954. aug. 25. = *Harminchat év, i. m.*, 441–445. A vers életében nem jelenhetett meg, de szerzői estjén Balassagyarmaton és Miskolcon felolvasta.

Ugyanezt a személyessé fogadott nemzeti gyászt ismétli az 1956-os versciklusban.⁹⁷ Az első darab, a *Gyanútlan vers október 15-én* a kétségbeesés summázása a forradalom előtti pillanatban, majd ismét a pusztulás: „S Budapest köré / vashernyók gyűrűje szorult.” Visszatér a hernyó-képzet, a földi lét végzetének materiális gyötrelme rajzolata, amely itt a tankok hatalmi menetének leírásával ejt kétségbe. Ezt visszhangozza majd *A huszonhatodik év* zárásának eredeti változata is: „Felzúgó hit, láng. Tipró tanktömeg.”⁹⁸ A *Tücsökzene*-beli 355. *Szomszéd panziószoja* („Egyszerre két időben lenni” címmel, 1957. „II. 28.”!) férjét a tengerbe fulladni látó asszony fájdalomban ugyancsak átéli a háborúkban és még szörnyűbb békékben társaikat hirtelen elvesztő emberek tragikus sebzettségét. Sőt feltételezhetem ezek után az emlékezetéből kiemelt anyatemetési emlék alkalom voltát is, a metafizikus tagadás mellé a történelem való világát mondaná szorongó ítéletként: „Jaj, nincs holnap! Jaj, nincs föltámadás!”⁹⁹ A hit Magyarország feltámadásában is elveszett.

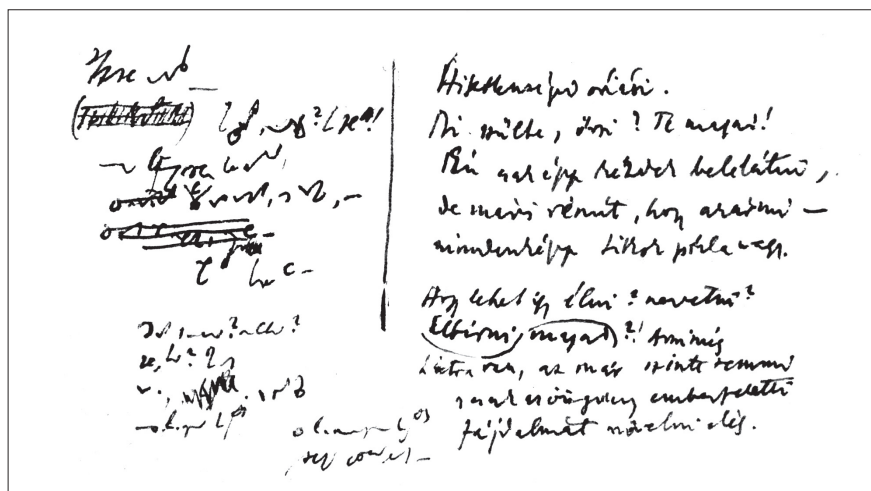
Sőt itt legitimálhatok egy, az *Összes verseiből* kéziratának ismerete nélkül kihagyott, apokrifnak vélt Szabó Lőrinc-versszöveget. 1955-ös balatoni vendéglátója ad hominem versötletként tálalta valaha első közlőjének éppúgy, mint nekem. Én nem közöltem, mert feltételül szabtam: mutassa fel a kéziratot. Szabó Lőrinc hagyatéki letétjében utóbb ráakadtam a vers cím nélküli, gyorsírással és autográf betűírással véglegesített változatára, ilyen formában csak fontosnak tartott verseket rögzített költőjük, tehát mostantól magam is az „összes” opus szerves részeként tarthatom számon. Miről (kiről?) szól maga a vers? Második trombóza, hosszú kórházi hetei utáni első utazásának alkalmi vendéglátójának életgyónásszerű vallomásának tartjuk? (Miként azt nekem is mesélte a szállásadó, egy verselgető építész asszony.) Avagy a *Káprázat* Cressidájának summázata, amint az a költőben összegeződött a kórház mozdulatlansága idején? Magának a költőnek sűrűsödött keserű elkeseredése? Talán mindezek együtt. Summázó erejű szöveg.¹⁰⁰

97 *Meglepetések* c. ciklusában az 1956-os forradalmi eseményeket követi a költő. A kezdő torzkép a múlt látomása (*Gyanútlan vers október 15-én*; az 1960-as *Összegyűjtött versei* kötetből kezdve csak ez a részlet szerepel *Meglepetések* címmel a költő gyűjteményes köteteiben; a teljes ciklust kötetben először 1990-ben jelentettem meg az általam sajtó alá rendezett *Vers és valóság* c. gyűjteményben), a folytatás a forradalmat és szabadságharcot ünnepli (*Egy hét múlva*), a zárás a keserű *December* közepét idézi fel. A rendszerváltás után általam publikált – KABDEBŐ Lóránt, *Egy fiókba zárt versciklus Szabó Lőrinctől* = Magyar Nemzet, 1990. jan. 31., 4. – versciklus: SZABÓ Lőrinc *Összes versei* [2000], i. m., II, 721.

98 A Szabó Lőrinc szóhasználatával „gyászszonettek” utolsó előtti, 119. darabjának (*Úgy legyen!*) a megjelent könyvben publikált végső szövege: „Felcsapó hit, láng. Tankcsorda, rémület.” (Az idézett variáns: <http://krk.szabolorinc.hu/k/26/00.htm> [A *huszonhatodik év* gépiratos példánya Szabó Lőrinc autográf javításaival, bejegyzéseivel. Magántulajdon] (2017. 01. 01).

99 A miskolci „deszkatemplom”-ban c. anyasírató vers dátuma az MTA KIK Kézirattára Ms 2272/16. sz. füzetben: „[1957] II. 2.”

100 A versről első híradással és pontatlan közlésével: HUNYADI István, *Egy ismeretlen Szabó Lőrinc-vers és körülményei*, Tükör, 1965. okt. 24., 26. Utóbb az Osiris-féle *Összes verseiben* nem közöltük, mert a vers kéziratát sohasem láttam, és Takáts Ilona mindig más variánst írt le a számomra. De Hunyadi közlésére hivatkozva megismételtem a romlott szöveget: KABDEBŐ, *Az összegezés ideje*, i. m., 482. A hiteles, eddig publikálatlan kézirat: a Petőfi Irodalmi Múzeum Szabó Lőrinc letétében, Horányi Károly feldolgozásában File 20. 152.

Hitetlenséged óriási.
 Mi szülte, örzi? Te magad!
 Én csak épp kezdek belelátni,
 de máris rémít, hogy akármi –
 mindenképp titkok pokla vagy.

Hogy lehet így élni? nevetni?
 magad elbírní?! Ami még
 hátra van, az már szinte semmi
 s csak az öngúny emberfeletti
 fajdalmát növelni elég.

Duplán vesztesként távozott ebből a világból Szabó Lőrinc? Bár ekkor is mindkét témában felvillan az „ingyen kegyelem” reménysége, hiszen szülővárosában, Miskolcon megélhette 1956. október 23-án a győzelem ünnepét.¹⁰¹ Aztán az aznapi, öt ünneplő irodalmi estet követően a Szabó Lőrinc költészetét bemutató jó barát a kortársi legenda szerint éppen akkor írja le a társaságukban lévő Flóra asszony segítségével az *Egy mondat a zsarnokságról* addig emlékezetükben őrzött szövegét. És erre a felforrósodott hangulatra emlékezve ír bele utóbb Illyés Gyula költőtársának a *Szózattal* összeszövődő alakuló versébe, a *Meglepetések* második, diadalmas részletébe saját kézírásával két himnikus sort, melyet aztán Szabó Lőrinc végül elfogadva belealakít a veszteséget eljajongó ciklus egészébe.¹⁰²

101 FAZEKAS Csaba, *A ciklon szélcsendjében: Emlékezések, dokumentumok Szabó Lőrinc 1956. október 23-i miskolci irodalmi estjéről, illetve Miskolc életének szerepéről az 1956-os forradalomban*, Miskolc, Bíbor, 2000.

102 MTA KIK Kézirattára Ms 2271/182–188. Szabó Lőrinc, *Meglepetések*, I–III, fogalmazvány, variáns. – 254. *Meglepetések*, 2–3. tétel, fogalmazvány-töredék Illyés Gyula kiegészítésével, 2 f. A beleírás feltehetően Illyés posztumusz publikált naplója szerinti találkozásukkor, dec. 11-én, kedden keletkezett: „Lőrinc

Szabadság, itt hordozta hős
zászlaidat az ifjúság!
S a sírt, melyből nép lép ki, már
ámúlva nézte a világ.

Tíz nap szabadság? Tizenegy!
Csók, szívre, minden pillanat!
És nem volt többé szégyen az,
hogy a magyar nép fia vagy.

Végül a ciklus zárásába, a reménytelenség mélypontjának megidézése ellenében intertextuálisan intarzaszerűen beilleszti a magyar költészetnek a pusztulás ellen felszólaló kapaszkodóit:

Már nem tudom. De teltek a
napok s az évhosszú hetek:

hallottuk, Ausztriába hogy
húzták a deportált Dunát
s gyárakban ma is puskatüz
ajánlotta a hacacát...

De csak szájon csókol a perc
s jó remény némítja a jajt:
Nem! Rabok tovább nem leszünk!
És: Isten áldd meg a magyart!

A *Káprázat* ciklus utolsó szonettje pedig a címmel ellenkezően (*Kétségbeesés*) a szerelmi hűség apoteózisával koronázza meg a költője által a *Vita nuova*-ra visszhangzónak tervezett verssorozatot: „Tarts meg hűséged gyönyörű hitében!”¹⁰³

A véletlenül utolsónak maradt elkészült vers az 1947-es zárásra visszaválaszoló *Holdfogyatkozás*. Epizód vagy zárás? A vers keletkezése az előbbi helyzetbe utalja. *Helyzetek és pillanatok* cím alatt illeszt *Utójátékként* az 1947-es *Tücsökgzene* után egy ciklust. Ezért a korábbi zárást *Közjáték* elnevezéssel, *Az elképzelt halál* alcímmel jelöli, így a strófáknak nem záró sorozataként, hanem beosztott részeként tartja meg. Vélhetjük: az 1957-ben készült újabb verseket osztja a kötet végére, mint gyors megjelenési lehetőségbe, melyeket majd utóbb akart elrendezni a kötet egészében. Özvegye magyarázata szerint a *Tücsökgzene* torzó lehetett csak, hiszen nem olyan világban éltünk 1957-ben,

verse, a *Meglepetések*. Írjuk át együtt? Hízogó volna rám (annyival külön technikusként tartom), de épp ezért: elszégyellem magam s nem.” ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957: Atlantisz sorsára jutotunk*, szerk. ILLYÉS Mária, HORVÁTH István, Bp., Magyar Művészeti Akadémia–Magyar Szemle, 2016, 125.

103 KABDEBÓ, *Titkok egy élet/mű-ben*, i. m., 84.

hogy saját teljes élet-ideológiai-politikai és spirituális koncepcióját beleírhatta volna a költő. „Mint egy kerítésnek, csak a tartóoszlopait verte le, és utóbb akarta megtölteni újabb kiegészítő versekkel.” Torzó tehát a második *Tücsökzene*, zárásába bele rejtve egy szenvedő ember fájdalmas „sebesültségeit”, az élet során kísértő-szenvedtető, nagy ritkán kis diadalmakat felmutató pillanatait felvillantó jeleneteket. Pontosan fogalmaz. A *Holdfogyatkozás* beleillik ezek közé is. Mint egy éppen az adott pillanatra reagáló remekműű rézkarc.¹⁰⁴ Somlyó György ma is érvényes korabeli jellemzésével szólva:

[E]lsősorban a rajz mestere ő. S mikor valamely természeti jelenséget idéz fel, az egyszerű párrímes jambusok vonalas rajzával, szinte eszköztelenül, különösen utolsó korszakának [...] egyes darabjaiban, akkor egyenesen utólérhetetlen, világirodalmi mértékkel mérve páratlan. [...] Itt a valóság a maga legbenső természetében válik önmaga képévé, a tudományos megismerésnek és művészi beleérzésnek, a mértani ábrának és a költői ábrázolásnak oly bonthatatlan ötvözetével, ami – hogy a legmagasabb mértéktől se riadjunk vissza – engem mindig egyenesen Leonardo anatómiai és hidrológiai vázlatainak egyedülálló varázsára emlékeztet. [...] Ez a hibátlan szabályok szerint »kötött« vers kötetlenebbnek érődik a legszabadabb „szabadversnél”. [...] éppígy elemezhetnék a *Tücsökzene* bűvöletes záró képének, a *Holdfogyatkozásnak* „nagy némajátékát”.

De a rajzolat visszakapcsolódik Az elképzelt halál motívumaihoz is. Az ott megfogalmazódott spirituális hangoltságú létkérdés tovább gondolása. Üzenet értékű, amely nemcsak egyetlen ember életútjának, valamint a benne foglalt pillanatnak a megrögzítése, hanem (miként A földvári mólón esetében, az 1947-es *Tücsökzene* után) a létezés metafizikájának megérzékítése: a kézirat geometriai fogalmazásától („Mozdulatlanul rohan minden út”) a poétikailag tökéletesített, a filozófiába belefutó összegezésig: „Bár meg se moccan, rohan minden út.” Ez az egész sorra ráfeszülő, enjambement-nal szét nem szakított mondat teszi ezt a verset az „ingyen kegyelem” részévé. Azzá a poétikai találatná, amely éppen a „helyzetek és pillanatok” materialisztikus rajzait képes elhelyezni egy időtlen világ részeként a személyes létezésben, ugyanakkor beleemeli a tőle függetlenedő világegészbé. A költő-személy lát egy pillanatnyilag jelentkező földi-életrajzi epizódot, amely poétikai „üzenetté” válik, általa a világ teljessége (túl a mozgáson-változáson!) néz rá erre a személyre, amint az beledöbben a létezés teljességének őt is néző egész-ségébe.

Személyes sorsában mintha éppen a Jeszenyin- és Majakovszkij-siratóiban átélt önpusztító megsemmisüléssel kellene szembenéznie.¹⁰⁵ Ezt követi szörnyű lefolyású halála, a búcsúzás napja, amint a még tíz perc életért könyörgő beteg odafordul az orvoshoz – miközben a *Bajram ünnepén* haláltörténetét olvastatja fel önmaga hősi pusztulására való fölkeszítéseként.¹⁰⁶ Avagy megadatott neki a Jeszenyin-versek másik lehetősége

104 SOMLYÓ György, Szabó Lőrinc összegyűjtött versei = S. Gy., *A költészet évadai*, Bp., Magvető, 1963, 324–326.

105 SZABÓ Lőrinc, *Hiúságból tetted, Majakovszkij?*, Pesti Napló, 81(1930), ápr. 23., 22 = Sz. L., *Emlékezések...*, i. m., 313–314.

106 G. SZABÓ Lőrinc, *Az utolsó háromszázöt perc...: A fiú gondolatai az apa mellett*, Bp., 1993; Szabó Lőrinc *környezetének naplói*, i. m.: GÁBORJÁNI Klára, *Édesapámmal, Szabó Lőrincel*, 201–212; G. SZABÓ Lőrinc, *Az utolsó háromszázöt perc (Három részlet)*, 213–234.

is, az oly igen tudott-vágyott-elérni vélt „ingyen kegyelem”? A Szent Pál-i értelemben? A mi feladatunk és tudásunk a poézis felé fordítja tekintetünket! A költőt figyelem, aki poétikailag – bár a megjelenhetés kényszere okán – spiritualizálja a materiális bomlás és rombolás képeit, viszonyleírásait: „Tipró tanktömeg”-ből a metafizikus „Om-lás, rémület” lesz, a szerelem sokszoros elárultatásából fakadó *Kétségbeesést* pedig egy nosztalgikus visszavágyódó szöveggel vezeti elégikus távlati ábrándba. Rátalálva a világirodalmi poétikai megoldásra, személyes találatát, a spirituális modellt és a műfordítás-klasszicizmust belevezetve az elégiai hangra rátaláló *tragic joy* hangoltságába. Miként azt Yeats *The Gyres* című verse¹⁰⁷ fogalmazta meg talán a legpontosabban a világirodalomban:

Hector is dead and there's a light in Troy;
We that look on but laugh in tragic joy.

Szabó Lőrinc pályaképe a költészet keresztútján áll. Nemcsak a magyar irodalomban, de a 20. század világlírájában is, T. S. Eliot vagy Gottfried Benn csillagállása közelében. Költői teljesítményét leírhatjuk úgy is, mint olyan konok és következetes alkotóét, aki állandó igazságra törekvésével az egy Igazság létezését kérdőjelezi meg; költői alkatát bemutatathatjuk mint célratörő egyéniséget, aki pályája beteljesítésével éppen a célját veszíti el; életútját követve a hit szolgálatában állt kálvinista papi-tanítói nemzedékek (a gáborjáni Szabók) utódát és a debreceni református kollégium neveltjét mutathatjuk fel benne, akiben megbicsaklik a hit is: Istenhez vágyódását az érzékelhető tényekhez való rideg kötődése minduntalan visszametszi. Ugyanakkor az életművet leírhatjuk úgy is, mint olyan reménytelen alkotóét, aki az egy Igazság széthullásának tudatosodásakor az Egy igazságának védelmét vállalja magára, vívva a személyiség szabadságharcát. Költői alkatát pedig úgy, mint aki történelmi-szociológiai célját elveszítve költői pályáját teljesíti be, életútját viszont a hitetlenség mélypontján láthatjuk feltűnni, amint költészetében sajátos üdvtant is izzít. Nem megoldásokat ad, de elszánt eltévedést és hiánytól szenvedő keresést. Sokat említett formai erőssége: ennek a sokféle másságnak az összefogása a kompozícióban. Sokat magyarázott merész szabálytalanságai: a hitetlenség szabályosságán ütött sebek; az üdvözülésért kiáltó szenvedés jajdulásai. Műveinek poétikailag jellemezhető műfaji sajátossága: a *csalimese*, amelyben benne él az üdvtörténet is. A magam értelmezéseiben a kétféle olvasatnak az egyszerre való érvényességét keresem, a széttartó poétikák egybeolvasását gyakorlom.

Ha költői alakját imígyen látom feltűnni, reprezentálhatja-e jobban önála a 20. századot bárki is? A századot, amelyben minden törekvés éppen önmaga ellentétére váltott át; ahol a kimondott szó a megfogalmazás pillanatától mást fedez; ahol a tett állandó ellenkezésbe ért a morállal és ahol az ember végső menedéke, a magány is újabb kiszolgáltatottság terepévé lényegül át: „Magányod barlangját kard kutatja át”.¹⁰⁸ Versei céltudatos szellemi teremtmények, amelyek nemcsak felépítenek egy gondolatmenetet,

107 W. B. YEATS *Selected poetry*, ed., notes A. Norman JEFFARES, London, Pan Books–Macmillan, 1990, 180.

108 SZABÓ LŐRINC, *Politika*, Névtelen jegyző, 1932. júl.–aug. 17. = Sz. L., *Te meg a világ*, i. m., 62.

de egyszerre meg is bontják azt, az elemzés bennük egyben érvénytelenít is. A *Vers és valóság* című vallomásában – a világirodalomban egyedülálló módon – halála előtt maga a költő mesélte el összes versének keletkezéstörténetét. Ennek ismeretében csodálható igazán a költői mű: látható, hogyan nőtt a magánember egyénisége, élete, gondolkozása fölé. Egy érzelmi kötődés átértékelteni pályája egészét, mivel felfedeztetni önmagában azt, amiről korábban magának sem volt tudomása. A kétségbeejtő elkeseredés egyben a létezésen való elcsodálkozás alkalmává is nemesedett, s a költő megtalálta a poétikájában azt, amit emberként elveszteni vélt egy életen keresztül. A kétségbeesés egyben a kifejezés öröme érzett „hálaadást”¹⁰⁹ telepíti versei utólag megfogalmazott narratívájába. Amit a világból nem tudott megérteni, azt a versalkotás fájdalmas gyönyörében élte meg. A meg nem értett világ a megalkotott versben kap értelmet – ezáltal találja meg a magát otthontalannak érző véges ember maradandó helyét az Univerzum teljességében.

És – hangsúlyozandó! – ez nem pályaképbeli történeti alakulás poétikai eseménye, figyelhetjük mindennek keresését már a *Te meg a világ* kötetben szereplő *Tao te kingtől*, a *Különbéke* kötet materialisztikus evilági történetességét ellenpontoszó buddhista mesét sűrítve feldolgozó darabjaiig és a Dsuang Dszi-történetekig, a *Tücsökzenét* megelőző, de később lezárt, bibliai és Mohamed-történeteket magában foglaló *Hálaadásig*, végül az ezt követő összefoglalásig, *Az Árny keze* című *Tücsökzene* darabjáig, amelyben poétikai gyakorlatként vállalja a teremtésben való részvétel, az eleve elrendeltséget megcélzó „kockajáték” és a „pontosan és szépen” működő kész mű visszakeresését a kezdetektől meglévő elgondoltságáig. És ha így értelmezem a Szabó Lőrinc-i poétikát, akkor a *Holdfogyatkozás*-beli léthelyzetet megelőlegező világmodellnek értelmezhetem *Az elképzelt halál* intarziáját:

De, hogy a
Mindenség is csak egy Költő Agya,
úgy látszik, igaz.

Kérdés: miként jelenik meg a „csak” ebben a szentenciában. A Mindenséget lefokozó értelmezéssel, avagy a poézis értelmét felmagasztaló értékeléssel. Hadd válaszoljak erre a kérdésre a költő alkotásáról tett magyarázatával:

109 SZABÓ Lőrinc, *Hálaadás*, Válasz, 8(1948), 9 (szept), 655–657. Keletkezése és végső szövegének publikálása egyben bekeretezi a *Tücsökzene* alkotófolyamatát, és szerkezeti konstrukciójában a szintén ez időben olvasott, majd fordított *The Hollow Men* c. Eliot-verset követi. Keletkezését 1945-ös *Naplójában Pillanat, Séta, Mikor minden* címekkel követhetjük, vö. SZABÓ Lőrinc, *Vallomások*, i. m., 404: „séta vagy efféle”; 417: „Vers: Mikor minden. Sok forma után ma kész”; 421: „Verseket vettem elő, majdnem kész dolgaimat, újakat, és sikerült megcsinálnom őket. Úgy örültem! Ha megy, gyorsan megy az efféle munka, a legfontosabb, hogy az ember tudjon természetesen beszélni: szíve a száján legyen. Három vers: *Mikor minden, Te is?* és *Mégis isteni?*”; 423: „a *Mikor minden* versben: a *Twelve Against the Gods* könyvből szedtem őket, már régen”. Egy angol értelmezésű Mohammed-életrajz ihletésében írt életösszegező vers: William Bolitho (1890–1930), *Twelve Against the Gods: The Story of Adventure*. Első kiadása: 1929. Az általam idézett kiadás: Penguin Books, 1939. IV. fejezet, *Mahomet*, 99–124; magyar fordítását készítette SZELE Bálint = KABDEBÓ Lóránt, „*Ritkúl az derül az éjszaka*” (*Harc az elégiáért*), Debrecen, Csokonai, 2006, 206–225, *Függelék*, <http://mek.niif.hu/05600/05654/05654.htm> (2017. 01. 01).

Nem is sejtik a kritikusaim (eddig), mennyi minden metrikai érdekesség rejlik ezekben a versekben! S tán még inkább a kompozíció tekintetében mennyi az eredeti rögtönzés, amelyet nem is tudom, hogyan, készen kihúztam a fejem valamelyik zsebéből. Zenei ismétlődések, szavakkal, sorkezetekkel, teljes sorújrázásokkal, a dramatizálás különféle fajtáival szépen emelték a kívánt változatosság fokát, s velük egy időben a kifejezés különleges tömörsége valami olyan stílust, nyelvhasználatot teremtett, amilyenre én addig talán sohasem voltam képes.¹¹⁰ [...]

Az a szokásom nagyon régóta, hogy akármilyen későn fekszem le, még olvasok az ágyban. Most nem olvastam! Hallgattam a tárt ablakon becirpelő kis bogárcigányokat és azokat, amelyek a fejemben adtak maguknak találkozt, és csaknem egész éjszakán keresztül ebben a hangulatban ringatóztam.¹¹¹

Mintha a bibliai Teremtés bemutatását visszhangzaná, és mondaná utána: *ut videt quod esse bonum*. És hasonlóképpen érzékeli egybe a személyes tájékozódást és a spirituális kapcsolatkeresést a létezésben elhelyeztettség képletes poétikai modelljeként: „Ima a gyönyör, a gyönyör ima.”¹¹²

És ide idézhetem talán legismertebb versét, a már említett 1931-es *Semmiért Egészen* címűt. Erről az olvasói tudat éppúgy kiosztja az önzés apoteózisa jellemzést, miként az alkotója maga is készült élete során szembefordítani vele ellentettjét. Magam felfedezni vélem az ellentétet magában a versben is. Ugyanis a verset magában foglaló *Te meg a világ* kötet éppen az egyes embert korlátozó, tárgyi mivolttá lefokozó kiszolgáltatottságát szemléli az élő test és a környezet, a közösség és az Univerzum viszonylatában. Ebben a versben ezt az egyes embert gondolja el mint megalázó rabtartót, és az így kiszolgáltatottá tett ember szenvedtetőjének szerepében figyeli meg az egyes ember átélt kiszolgáltatottságát. Egyszerre jelenik meg mindkét szereplőben: szenvedtet és maga is részese a szenvedésnek. „Magamban”. Egyszerre okozza és szenved a megalázottak és megszorítottak szenvedését. A műalkotásba transzponálja egyszerre a bűnt és a bűnhődést. Ezért válik hitelesen kimondottá a feloldozás a vers végén. Nem egyszerűen valamilyen alkotói poént szerkeszt oda, hanem a létezésben való lét megoldottságának vágyakozását sugározza. Ezáltal az alkotás egésze igényli a szenvedés törlését, vonzza a megváltottság reményét:

és én majd elvégzem magamban,
 hogy zsarnokságom megbocsásd.

Maga a költő az *Évek* című versben¹¹³ ekképpen helyezi el a múlt leírása mellé, azzal össze szöve a jövőt, ezzel téve vizsgálatá tárgyává a jelen auráját:

110 SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság*, i. m., 183.

111 Uo., 182.

112 SZABÓ Lőrinc, *Hálaadás*, i. m.

113 SZABÓ Lőrinc, *Évek*, Pesti Napló, 79(1928), júl. 15., 36. = Sz. L., *Te meg a világ*, i. m., 17–18. „Egyike első olyan verseimnek, melyekben majdnem tudatosan keveredik a realitás és a jelkép. Ezt az egyes képekre és az egésznek a szerkezetére mondom”. SZABÓ Lőrinc, *Vers és valóság*, i. m., 52.

– „Ki járta már be e vidéket, engem?
 Hisz én sem ismerem magam
 és e földnek sok titka van
 s határán túl is új határ dereng még.
 A holnap tája bennem már ma vendég
 s azt mondja: Várj! azt mondja, hogy:
 Nem az vagyok, ami vagyok,
 hanem amit hiszek s amit szeretnék!”

Imígyen van az alkotás a poétikában. Avagy mindenütt? Két 20. századi fizikus ekként indult ki szakmájából, és jutott el a lét sajátos értelmezéséig. Hasonlóan Szabó Lőrinc-hez, a költőhöz és az őt magyarázó irodalomtörténészhez. Mindez annak a heisenbergi hivatkozású Niels Bohr-i megfogalmazásnak a párhuzama, amivel éppen a Szabó Lőrinc-poétika is értelmezhető: „wir im Schauspiel des Lebens gleichzeitig Zuschauer und Mitspielende sind”.¹¹⁴ Ez egyrészt alkalmazható a *Te meg a világnak* a személyiség problematikáját annak tárgyasuló meghatározottságával szembesítő látomására, ugyanakkor értelmezetheti már a *Tücsökműzene* spirituális életmeditációját, tehát a Szabó Lőrinc-i poétika mindkét modelljét. Egyszerre éli át a személyiség meghatározottságának állandó változását, mutációkban megnyilvánuló alakulását, valamint azt a spirituálisan áttekinthető Univerzumot, amely a létezés egészének egybefogó teremtettségét is rálátásában szeretné tartani. Ez pedig a Heisenberg és Einstein vitáját revelálja, egyszerre magában alakítja a mutációk változatosságát, a véletlenek szabad önkiteljesítését és „az Isten nem kockajátékos” összegező teljességét, amellyel a létezés spirituális sejtelméi a maguk összességében sejtelmekben jelenlévőként értelmeztetik életünket. A szabad akarat és az eleve elrendelés egymást feltételező jelenlétét. A költészetben pedig dialógusba varázsolja az *aktor* narrációból épített szövegébe a *néző* kétségbeesett vagy spirituális tájékozódását. Végül is – szerintem – ennek sajátos adagolása formálja a Szabó Lőrinc-i poétikát.

114 Werner HEISENBERG, *Physik und Philosophie*, Berlin, Ullstein, 1961, 40. Magyarul: Werner HEISENBERG, *Fizika és filozófia* = Uő, *Válogatott tanulmányok*, ford. Kis István, Bp., Gondolat, 1967, 102 („az élet harmóniájának keresése közben sohase felejtjük el: az élet színjátékában nézők és ugyanakkor szereplők is vagyunk”).

ORBÁN LÁSZLÓ

Kazinczyhoz írt kiadatlan anyai levelek

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében (MTA KIK) őrzik azt a levélgyűjteményt, melyben néhány kiadatlan, Kazinczynak írt levél is található. Az M. Ir. Lev. 4r. 183. jelzetű gyűjtemény kéziratári címe: *A Kazinczy és Bossányi család levelezése. Kéziratok 1774–1826*. Ebben három fogás (szövegcsoporthoz) található. Az első 19 fólió kéziratári címe szerint „Kazinczy Józsefné szül. Bossányi Zsuzsanna fiához: Kazinczy Ferenchez” írt leveleit tartalmazza, ám néhány gazdasági jellegű irat is található itt. A második és harmadik fogásban Kazinczy Dienes és Miklós bátyjukhoz, Ferenchez írt levelei találhatók. Az első fogásból csak az 1810-es (illetve részben az 1795-ös), a második és harmadik fogásból pedig már mindegyik levél megjelent *Kazinczy Ferenc levelezésében*.¹

A gyűjteményből ezidáig közzétett leveleket még Váczy János adta ki, az általa kihagyott tételeket a *KazLev* pótkötetei nem közzétették. Feltehetően azért, mert bizonyosnak tűnt, hogy a gyűjteményt Váczy ismerte és feldolgozta. Ez részben igaz is, erről Váczy fia, József számolt be az *Irodalomtörténeti Közlemények* hasábjain:

Ugyancsak édesatyám iratai között van Kazinczy Ferenc édesanyjának nyolc hozzáírt levele, de ezek, bár hét közülük ismeretlen (az egyik 1802. II. 23-ról, a másik 1810. IX. 12-ről, a többi keltezetlen) igazi *anyai* levelek: a jóságos édesanyja gondoskodik bennük fiának testi jólétéről, vagy utasításokat küld a gazdasága vezetésére – irodalmi érdekük nincs, még csak Kazinczy egyéniségére jellemző vonást sem lehet belőlük kihalászni. Közlésük nem járna tanulsággal. Az egyiknek hátlapján azonban Kazinczy Ferenc kezétől *Énekek* címmel 36 ének kezdősora vagy nótajelzése olvasható. Magyar, német műdalok és népdalok – egy tót is akad köztük – s hiányosságukban, töredékességükben is jellemzők Kazinczy érdeklődésére. A jegyzék így szól: [...] ²

Váczy János a levelezés első kötetében írta, hogy Becske Bálintot, az író unokáját is megkereste az „ily irodalmi ereklyék”-et összegyűjtő Kazinczy-bizottság.³ A 2. kötet

* A szerző az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport alkalmazottja. A tanulmányt a K108831. sz. OTKA kutatási program támogatta.

1 *Kazinczy Ferenc levelezése*, 1–21, kiad. VÁCZY János, Bp., 1890–1911; 22 (1. pótkötet), kiad. HARSÁNYI István, Bp., 1927; 23 (2. pótkötet), kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., 1960; 24 (3. pótkötet), *Kazinczy Ferenc művei, Levelezés*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, 2013. A továbbiakban: *KazLev*.

2 VÁCZY József, *Kazinczy ismeretlen iratai*, ItK, 42(1932), 87–88.

3 *KazLev*, 1, *Előszó*, XII.

előszavának egy lábjegyzetéből derül ki a levelek bekerülésének körülménye.⁴ Becske Bálint szíves küldeménye a 2. kötet megszerkesztése *után* jutott Váczy kezéhez, „úgy hogy már a jegyzetben sem használhattuk fel”. A kiadatlan levelek többsége ugyanis 1802-es, tehát éppen e kötetben lett volna a helyük. A szintén elkésző 1795-ös levelet e lábjegyzetben közölte a sajtó alá rendező. A későbbi levelek közül a dátummal rendelkezőket – az 1810-est és a testvérek által írtakat – már be tudta illeszteni a kiadássorozatba (igaz, az 1810-es véletlenül rossz helyre, az 1809-es levelek közé került, ezért adhatták ki újra a 23. kötet szerkesztői). A keltezés nélküli 1809-es levelet pedig talán nem sikerült pontosan datálnia, és a 2. kötetbe tartozónak vélhette. Az *Előszó*-ban Váczy nem részletezte a levelek adatait, csupán a fogság időszakában írt levelet mutatta be és közölte. E levelek – beleértve az 1795-öst is – ezért maradtak rejtve az utókor előtt.

Ez a kihagyás sajnos elkerülte a figyelmét a 2013-as legújabb pótkötet sajtó alá rendezőjének, a jelen sorok írójának is. A hiányra Czifra Mariann hívta fel a figyelmemet, a kéziratok leírásához is az ő *Katalógusa* nyújtott segítséget.⁵

Az alábbiakban kéziratgyűjtemény tartalmát közlöm a jelenlegi lelőhely sorrendjében, de a tételeket az időrendnek megfelelően számoztam meg. A lista után következik a kiadatlan szövegek betűhű közlése időrendben, majd évkör szerint a magyarázatok.

A kéziratgyűjtemény tartalma

I. fogás: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna záloglevelei; Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna (és egy esetben Kazinczy József) levelei Kazinczy Ferenchez (a most közölt szövegeket félkövérrel kiemelttem).

3. záloglevél: Alsóregmec, 1790. május 25., visszaváltás: 1801. november 6.

2. záloglevél: Alsóregmec, 1790. április 24., visszaváltás: 1801. november 6.

1. levél: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna és Kazinczy József – Kazinczy Ferencnek, Alsóregmec, 1795. március 11.⁶

4. záloglevél: Alsóregmec, 1800. június 24., visszaváltás: 1801. november 6.

5. levél: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek, h. n. [Alsóregmec vagy környéke], 1802. február 23.

12. levél: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek, Érsemjén, 1810. december 12.⁷

6. levél: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek, h. é. n., [Alsóregmec vagy környéke, 1802.] március 5.

4 KazLev, 2, *Előszó*, XXI–XXII.

5 CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc levelezése a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában: Katalógus*, Bp., Argumentum, 2014 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárának Katalógusai, 24).

6 Megjelent két részletben: KazLev, 2, *Előszó*, XXII; Váczy József, *i. m.*

7 Megjelent: KazLev, 7/1616, 146–147; újraközölve: KazLev, 23/5766.

9. levél: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek, h. é. n. [Alsóregmec vagy környéke, 1802. április 21. utáni napok]

11. levél: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek, h. é. n. [Alsóregmec vagy környéke, 1809. január 30. és február 18. között]

10. levél: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek, h. é. n. [Alsóregmec vagy környéke, 1802. május 24.]

8. levél: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek, h. é. n. [Alsóregmec vagy környéke, 1802. március 15.]

7. levél: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek, h. é. n. [Alsóregmec vagy környéke, 1802. március 15. előtt]

II. fogás: Kazinczy Dienes levelei Kazinczy Ferencnek

13. levél: Kazinczy Dienes – Kazinczy Ferencnek, Nagyvárad, 1817. április 7.⁸

14. levél: Kazinczy Dienes – Kazinczy Ferencnek, Nagyvárad, 1821. február 10.⁹

15. levél: Kazinczy Dienes – Kazinczy Ferencnek, Nagyvárad, 1822. május 9.¹⁰

16. levél: Kazinczy Dienes – Kazinczy Ferencnek, Nagyvárad, 1822. június 10.¹¹

III. fogás: Kazinczy Miklós levele Kazinczy Ferencnek.

17. levél: Kazinczy Miklós – Kazinczy Ferencnek, Nagyvárad, 1826. január 16.¹²

SZÖVEGKÖZLÉSEK

1.

Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna és Kazinczy József – Kazinczy Ferencnek

Alsóregmec, 1795. március 11.

Kedves édes Fiam

Egeséged felől sokat töprönköttem ha nem 25 Febr. irot Leveled anyiban meg vigasztalt hogy már 14 napig tartott betegségedből egészen ki gyógyultál de gyenge Complecsiod egeséged felől minden kor kitségben tart nem estélé újra betegségbe melyre Fiam Felete vigyáz azért Meltóságos Censuarius [!] Director Urat kerjed alázatosan hogy engegye meg egeséged miben léte felől engem tovább is tudósithas

8 Megjelent: KazLev, 15/3412.

9 Megjelent: KazLev, 17/3956.

10 Megjelent: KazLev, 18/4077.

11 Megjelent: KazLev, 18/4084.

12 Megjelent: KazLev, 19/4578. A levél borítéklapjának belsején Kazinczy Ferenc autográf feljegyzése (1826; 1828) olvasható Miklós feleségéről és gyermekeiről, ennek tartalmát Váczy ismerteti: KazLev, 19, 634.

Aszonyám idejehez képest hál Istennek meg lehetséges egésséggel van it igen kemény télvolt¹³
most már nagy a víz ezel óhajtom hogy minel előbb jó egésségben láthasalak Édes
gyermekem

Szerető Edes Anyád
Arva Bossányi Susánna

[Idáig Bossányi Zsuzsanna kézírása, ez alatt az első kéziratlap verzójának üresen maradt részén
és a következő lap rektóján Kazinczy József írása:]

Kedves Bátyám Uram!

Néném Aszony Klári is velem együtt eddig még csak meg lehetséges egésséggel vagyunk, a
kis Csertsinek¹⁴ is gyógyul már a lába. én csak egynehány nappal jöttem fel ez előtt
Semjénből a hol mindjában frissek éppen a Susi lyánkája volt rosszul a Cathárusban.
Váradról hoztam vagy három latnyi Eperfa magot már most alig hiszem hogy a föld
fagya ki mennyen, hogy el vetetthessem. Kassáról is ígért Doctor Vitzay Ur holmi
különös jövesü magokat a többi között olyan termésnek a magvát is mint a tyúk
tojás, van feje is osztán olyan Barnás¹⁵ is mintha kék volna
Lasztomérbúl pedig Morabene gallyakért fogok küldeni ott van egy igen szép Morabene
szilva fa, hanem azok a fák a mellyeket Bátyám Uram hozatott még sem érkeztek meg
Ajánlom magamat édes Bátyám Uramnak további szeretetébe.

Regmecenn d. 11.^a Martii [1]795.

szerető Testvérje
József.

[A kéziratlap verzóján Kazinczy kézírásával:]

Énekek.

1. Der Mensch vom Weibe geb.	Szakálltépő ¹⁶
2. Willkommen o silberner Mond.	kalamáris, tálca. olló
3. Der Abend sinkt.	sarkantyú.
4. Die Zeiten Br. sind nicht mehr.	kard.
5. A' viola is elasz.	Jósi képe.
6. Lukácsné.	Sághi.
7. Wer unter einem Mädchen.	
8. Goldner Mond.	
9. Mit dem nassgeweint.	

13 kemény <a> télvolt

14 Csertsának [Átírás.]

15 Barná[.] [Átírás.]

16 [Ez az oszlop világosabb tintával.]

10. In diesen heiligen Hallen.
11. Bey Männern.
12. Azt beszélt.
13. Minnyim legelső.
14. Elment Th.
15. Wie selig¹⁷ wer [s]ein Liebchen hat.
16. Terzy.¹⁸
17. Szirmay Jösi.
18. Livia.
19. [...] Mädchen¹⁹ zu gefallen.
20. Ej skoda Bozse.
21. Paraszt leány.
22. Forgács adagio.
23. a' szép magyar.
24. Kassa.
25. Egy pár.
26. Csötörtök.
27. [...] ²⁰ 4dik sor félbe szak. 6dik lecsap.
28. Andante [...] ²¹
29. Korcsmárosné kápolnája.
30. Isten hozzád szívem fele
31. Hol lakik kend.
32. Fülemilei monotónia.
33. Szép Lev. Eperjes 1782.
34. Böthy János.
35. [...] ²²
36. So ist Lieben ein Verbrech.²³

2.

Záloglevél: Alsóregmec, 1790. április 24., visszaváltás: 1801. november 6.

A mely 2 darab Rétemet Zelvai János Uram birt a felső réteken engetem Nemes Szatmári Józef Uramnak 100 az az Száz Vft. 10 esztendőre melyet a ki váltáskor tartozom le teni Ő kigyelme is jó szomszétságal veni Sig A Regmez 24 Ap. 1790

Arva Bossányi Susánna

- 17 Wie <...> selig
- 18 [Bizonytalan olvasat.]
- 19 <...> [...] Mädchen [A törölt szó után világosabb tintával beírt sor.]
- 20 [A dallam íve pontozással jelölve.]
- 21 [A dallam íve pontozással jelölve.]
- 22 [A dallam íve pontozással jelölve.]
- 23 [Ez a sor világosabb tintával.]

[Idáig Bossányi Zsuzsanna autográf írása; az aláírás alatt hitelesítő fekete viaszpecsét és egy idegen kézzel nehézkesen írt, tintafoltos aláírás:]

[.]arame [..] Vágo

[A lap túloldalán Kazinczy József kezével:]

1801. d. 6^a 9^{hr} kifizettem

3.

Záloglevél: Alsóregmec, 1790. május 25., visszaváltás: 1801. november 6.

Ezen Levelemmel engetem it az A Regmezi határba lévő két darab Rétemet Nagy Toronyán Lakos Latnyiitski Andrásnak 120 VFt birni 10 egész esztendeig mely sumát el jüvén a tiz esztendő le tévén magam vagy maradékom tartozik minden per patvar nélkül ki eresztetni a Rét az melyet Bodnár Péterné Aszonyomtul ezen esztendőben váltattam ki Sig A Regmez 25. Maÿ. 1790

Arva Bossanyi Susánna

Anno 1790. Die 25. Maÿ

[Idáig Bossányi Zsuzsanna autográf írása; az aláírás alatt fekete viaszpecsét; a lap túloldalán Kazinczy József kezével:]

1801. d. 6^a 9^{hr} kifizettem

4.

Záloglevél: Alsóregmec, 1800. június 24., visszaváltás: 1801. november 6.

Ezen Levelem melet engetem Legenyei Lakos Sándor Györgynek azon két darabka Fertonos Rétemet hasznalni melyet most leg közeleb Kotsi József Uram birt 50 az az ötven Rft. melyet ha kezemhez veni akarnék az 50 az az ötven Rft. le teni tartozom magam is Maradékom is Sándor György valamint edig minden esztendőbe 10 garas Fertont fog irete fizetni Sig A Regmez 24 Jun. 1800

Arva Bossányi Susánna [mpr.]

[Idáig Bossányi Zsuzsanna autográf írása; az aláírás előtt és alatt Kazinczy József kezével:]

1800. die 29^a Junii a Fertont meg hozta
Kazinczy József.

[A lap túloldalán szintén Kazinczy József kezével:]

1801. Nov. 6kán kifizettem

Édes Fiam

Már it is elég a baj meg irta Jósi mit tett Fay én nyughatatlanul várom a Parantsolatott
 Az Bűdöskuti Uram elen fojtattott Protsesusba Angeralni kel szükséges képen it a ma-
 gunk Ladajaba tanáltuk a genelogiat [!] György Kristóf megint Kristóf István és Já-
 nos erül írj mingyárt Szördemetere ha úgy nem járt é mint én Faival Nintsené vége
 és ha nints mikor lesz újra a per fojamatya hogy akora mindenel készen legyünk a
 semjeni embere Szász el viheti mingyárt a levelet nem is kel halasztania jó lesz é
 Fiam én és Péter vasarnap Beretőre megyünk a mi it van el viszük és ot ki dölgozák
 Már Dravetzki Jósinak is irt András tsak vége ne vólna még

Az Istenre kilek Fiam el ne felejtkez 15 Mart.rul bár²⁴ tsak a Legalisok jüninek el adig
 had mulna el veszen meg a K hamis Lelke a Procuratoria ot van Gabornak az Istenért
 el ne felejtsétek Mihályfalván is az nap van a mikor Debretzenbe kel Compareálni²⁵
 ezek a bajok a mi én rajtam van tsak a Plenipotentiad volna ot mert it nem leltük
 Hat Bárányod van de van nagy hó most is szakad az estve már 35 Rf. kirték a színát
 Hát ot mit csinál a Guja a Vice Ispány Tavas²⁶ szalmáját nize meg Nyiri és írj az eötsimnek
 meg ne szurulyon a marha Fiam.

A Muftitt Gyurka hizlalná meg agyon egy kis abrakot néki vakarnák mert senki
 nem lát hozá.

Gyurkát ha ruházni akarod ot a Pinz ha van a hol meg varatni e legyen akarod szerént.
 A Kotsit ipen most huzák ki be küldeném ha jó ut lene.

Nyiri dolgoztason a Fát a mi el adó el agya jól pedig az első vágáskor ött szál marat az
 erdön haza vitese

Nem tudom vágnaké még ot töbet Nyiri vigyázzon hogy egyik Urnak²⁷ is másik
 miat rövítséget ne tegyenek azok a jó erdő Birák a Kerülőket is meg szólongasa a
 karámiakat az erdön való szabados járástul el tiltsák ne engegyik

Édes Fiam mit tsinálsz veszödöl mint én van it egy rossz szakáts semire való még is tsak
 azt szeretné hogy jónak mongya az ember a rosztat.

Leni jól viselye magát úgy a szolgáló és minden. Tudosits Fiam

Jósi még nem mehet mert fiscumoc jönnek s Péternek ot kel lenni de az után menek

Cséfáni²⁸ az el mult gyűlésbe rezignalta a Doctorsagot, Már Ur Dienes válaszolt é szeret-
 ném tudni Ély és a Perek leg elsők el ne buktasanak valahogy el ne felejtkezetek rula.

24 bár<.>

25 C[./]pareálni [Átírás.]

26 [Bizonytalan olvasat.]

27 Ur <a Más>nak

28 [Bizonytalan olvasat.]

A Leveleket bár senki se láta volna filek valamék szemtelen oda ment ujság látni s el sem lehetett dugni
Ély édes Fiam óhajtya a te sok Buba Bajba vesződő szerető

Anyád
A B S

Még vissza nem jöt
a Lovam 23 Febr. 1802.

6.

Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek
h. é. n., [Alsóregmec vagy környéke, 1802.] március 5.

Édes Fiam

Ma vetem Leveledet te is tudom ha edig nem is de ezen levelem vételeig veszed aba eleget irtam Most is tsak azokat kelene irnom A legalisok it vannak reménlem Kövér Urnak most kedve nem telik alig is várom a Tudósítást rula Akasza fel magát a Gaz ember Jósi megyen Jósef napra oda ha lehet Pistával tsak azért hogy bátrab lesz a Legény ugy el jüvén mind maga ugy Péter is ir Már a más [héten írt előre]²⁹ Ragályi Jósinak a Fát sem vágják le egytsere Rehdeyével szóltunk most is ő ugy látom ugy akarja mint mink Uram Isten agy jót jót Fiam

Haragszik Dienes vagy mi már szint ugy félek az ujabi egyenetlenség miatt Minek eszel gabona kenyeret magadat is szenvedtetni más is mit mond olyan nagy urak közt lakván a Tiszteségek[kel modon]³⁰

It a Fát el végezik a Héten a Mólnárok faragni be inditom 15 körül hogy ot faragjanak Majd ot is bé jün az epites ideje

Gyurkának akkor mindent be küldök már ma vetem [primet]³¹ a Josievel együt ipen Ujhejbe vévén a Levelet

Nyiri mindenek felet az erdő Bírak és Kerülök tselekedeteire vigyázon olyat ne tselekegyenek a mi nem kel

Az Almosdi Sidónak meg kel mondani hogy ha be megyek akkor az én jóságomról is végezek vele mert fejb szeretném adni

A gabona lisztet haza vitték Otomanyból

Kőjra irni kel Fiam a szőlőt ültése van Piz nála a Ber h[.]zat³² kötése meg mig a nagy dolog bé nem jün

29 [Bizonytalan olvasat.]

30 [Bizonytalan olvasat; az utolsó szó későbbi beszúrás.]

31 [Bizonytalan olvasat.]

32 [Bizonytalan olvasat.]

A csap szék mészár szék halászat Arendáját a kezéhez hajtsa ne Bolondozon Szabó Péter
Nyíri Kertek igazítasan mi mind igyekezen Bár tsak láthatnának már Josi Mali Pepi csó-
kolnak velem együt
5 Mar.

Sze A
A B S

7.

Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek,
h. é. n. [Alsóregmec vagy környéke, 1802. március 15. előtt]

A mely sódart Leni³³ az utra főzöt igen jó vót szép veres is egy szóval jól vólt saletromozva
tsak az a hija vólt hogy széjel főt és a vizét a melybe főt meg nem sózta szegény gyáva
Főzes magadnak mert gustusal lehet eni s ha mást nem főz jót akkor segítség lesz a jó
lakásra de magadra vigyáz Fiam hogy úgy ne járj mint Brevakné szegény a ki az új
szakáts sótalan Toló fankjátul nem tudom meg nem halé.

2 vana Turót küldök a kitsiny felig [...búl] van jó mindenik Léni ki ne vesztegese a Pap-
nak egy jó Tányeral agyon a nagyubúl

2 sák igen jól örölt Lisztett küldök eszt töltsék a konyha melet való Kamarába szép tiszta
mosot káposztás Hordoba 2 vékát szitályon meg maga mind korpáját úgy Dertséjét
csinálja ki úgy osztán fátyol szitán a Langját mert Pitylélni nem lehet senkit a Liszt-
hez ne ereszen mert kapnak kenyeret is aból süsön ha töb kel töbet is vehet jól lakni
mindenek de másnak adni és el lopatni vigyázon Leni

Komlós Korpa

szaraztoval bé takarja³⁴

2 sák Lentsit is visznek 1 vékát adas Fiam Susinak 1et a kamarába Asztalra főzni a töbit
bé kel Petsételni ki ne töltsék és a szin kamarába a Ferslágokra fel rakni a sákokba
kár ne legyen mert ők semivel sem gondolnak

Nyíri szalonát Hust gyakran meg nizen meg ne penyészegyen a Füstbe valót jól Füstölve
a Kótsa ben ályon mindenek tsak a Konyha Kamarájé legyen Leninél

1 Tona ugorkát is küldök igen jó tsak el ne rontsa nyitva ne tartsa s anyit vigyen a menyí kel

[A levéllap üres hátoldalán Kazinczy feljegyzése következik:]

27 Febr. volt a' pénz

136 Rf. 4x

kétszer érő tengeri. Jó helyre tenni.

33 sódart <az> Leni

34 [Ez a két sor az előző bekezdés elé a lap szélére van utólag beírva 90°-kal elforgatva: a beszúrás helye bizonytalan.]

Nyiri eleget vessen mindent.
és ne sűrűn mint tavaly
Szőlő karót 6, ezret.
Terminust Mihályf[alván]³⁵ és Debr[eczenben]³⁶ observálni
A...i atyafiakkal szépen.
pujka, lud meglegyen.
2 vanna túró. a' nagyobból egy jó tál.
2 zsák szép lisztet a' kis kamarába mosott
kaposztás hordóba. 2. vékát szitaljon
meg; korpáját derczéjét csinálja ki
falyol szitán szitalja.
2 zsák lencse. 1 véka Susinak. 1 véka a' kis kamarába
a' többit lepecsételni; a' Szín kamarába a'
Ferslagokra. A' zsákra gond legyen
Nyiri a' húst megnézzé a' Kolcs benn álljon.
[Jókef] Abrahám [szabadépi...]³⁷

8.

Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek
h. é. n. [Alsóregmec vagy környéke, 1802. március 15.]

Kedves Fiam

Ma 15 az a nap a melyen kezdetik a veszedelem ha még egyut van a Tábla a Dieta miat
Tsak aszt halanám már a Barna Pali el fogatattasa után hogy K fel Akasztatta maga
magát
Jósi tegnap el ment Jósef napjára oda a hova te is sürgeted én tsak Demjénevel és a most
lábongó Breváknéval vagyok, a kis kedves Mányimal és Pepivel mert még érete senki
sem jöt én pedig nem megyek se hova se kedvem sem ut nints
Otomanyba is zab kel³⁸
Az én szomszédom a Jósi Cassarul ki jöt napon a fogásaid elen Protestátsiot adot bé
melyre Komjáti Miklós mingyárt Reptestált és így már a Kortsmán³⁹ is vóltunk a
mint András is írja *Bolond* de ide nem jün hála Istenek ez jó még is⁴⁰

35 [Bizonytalan feloldású ligatúra.]

36 [Bizonytalan feloldású ligatúra.]

37 [Ez a bizonytalan olvasatú sor a lap szélére sötétebb tintával beírva, 90°-kal elforgatva.]

38 [Ez a sor az előző bekezdés elé a lap szélére utólag beírva, 90°-kal elforgatva: a beszúrási helye bizonytalan.]

39 [Bizonytalan olvasat.]

40 [Az „ez jó még is” e bekezdés utolsó szavai alá és a következő sor fölé van beírva utólag: a beszúrási helye bizonytalan.]

Ipen most küldök Mihalyiba Sebökért a kivel a Fögyeit ki adatom tsak magamtul mert Ő nem sürgeti Jósi a mi Mapainkat el hozta az övé ot van Blaskonál nagy hével level kapá It a Retenetes nagy viz és sár semit dölgozni nem lehet fáánk van és mind meg is faragva Deszkánk is Kassán⁴¹ sindelyünk is Radvánba Meszet is tsak hoznak Pizert Kövünk is van már 90 öl de mind a Bányába Fiam e leg keserveseb mert a vetés is nehéz lesz A Házat fel alitam Bednyakne Asz melet.

Ot is vetni kel legaláb 70 köböl zabot Nyiri jól osza a Földet Nem másnak agya a javat s az emberek közt is igazat tegyen mert már ebe Ő nem tud. egynek sokat másnak keveset úgy is kék leni de a jó embernek töbet mint a roszab ér. Szó fogadatlanabnak ere Fiam vigyáz En menék ha közel vólna de mesze van it is szükség van reám Mit csinályak nékem nints [...]⁴²

Az epitesrül irsz fiam az jó de mész nints ezért Dienesnek kel irni hogy 20 köblöt külgyön minél eléb úgy oztán lehet nem tudom mi van ot a gödörbe

Én le küldöm Istókot a jövő héten hogy a Házat rontsak Aklokát mi öszve ne rontsák [!] mert a lesz az ujba de a Dohánt hova teszik ez is egy baj hanem⁴³ ha a szín kamarájába ez is menyi bajal esik hát még tsak káral is ne

A Fa Faragásra fedele meg kötésére embert kel ot fogadni majd ha be megy Istók bár tsak a kerendák vólnának jók a mi most felül van Édes Fiam fojosóját levetném én hogy lene már az hogy a Leány szobája alat egy Pintzetske úgy hogy inet az Aklokrul is belé lehetne látni tsak jót csinályatok Fiam és egyenes mertékre a mostani magam Házaval Boda mit csinál már Büné kezd leni nem szeretem a kárt

Már nints hideg mihent fiatsik a Disznó jegyezek ki kié én veled maradok ha le megyek ki adom néked is de most aszt sem tudom menyi van de job ha jegyes

Nyiri a Fa árát bé vegye Bojtorjántul az epiteshez kel Hát fa van é még el adó

A Szölő munkarul Szabó Péternek jó rendelest teni és vagy 10 Vf. adni jól emberül és jókor téttese a munkát a most ki betsült szölöbe is jól metzesen kár se legyék ki se nevesenek Menj el Fiam vagy egytser vid el a Papot is jaj jaj be jó vólna nyugodni Jósi Cassa felé ment vásárolni Gyurkara és Rehdeyennek kotsit mert Szent György napra Debretzenbe megy Lajoshoz jaj be jól járt Szaklanyi Uram velem is tégy oly jól Én küldöm le a szekeret minél eléb lehet tsak az ut engegye

Leni jól viselye magát szép keszkenőt kötött visznek néki de bár tudná ki alá milyen ágyat vesen Minden tisztán legyen akar vagyok ot akar nem Kár le legyen dolog is ha [kél]⁴⁴

Fiam mind jó a cseléd de a szólgálorul sem jó sem rosz tsak a Teheneket el ne rontaná Lud tojás is lene

[...] [va]lamit Pestrül

[...]

[...] ⁴⁵

41 Cassán [Átírás.]

42 [A lap alja le van vágva, így legalább egy sor hiányzik; a sor első szava megmaradt, ez a „nints”.]

43 [Bizonytalan olvasat.]

44 [Bizonytalan olvasat.]

45 [A lap alja le van vágva, legalább három sor hiányzik; az első sor utolsó másfél szava megmaradt, ez a „[va]lamit Pestrül”.]

It sem Buza sem gabona nem kél mindenek le le ment az ára hát ot tám ot is úgy járt
a Bor A Marhának volna A Sertést ha el agyák sem bánom mert Piz kel de Drágan
Rehdeyné 20 Vf. adat 40 Hordót azért el tarthata Tegnap atam a mandolat ki ültetni
Miolta el jötem mint banak az erdővel fával nem tudósítottál eszt nékem pedig tudni kel a kerü-
lők mit csinálnak az új kerülő mindég az új vágasba vané a mint kötelessége s végeztetett⁴⁶

Eperjesivel lehet végezni agya meg minden költségem és irásba declaralya hogy ebül tett
az Ajtókat napal a mint el vite vigye vissza

A Bironak – – – 21 Rf. 30⁴⁷ X.

A Procatornak 15

az Inquizitsió és exhibitsio és Varadig a Josi forspontya – lehet 15 Rf. de utána nem kel
jádni a kötést keményen kel meg írni jaj jaj de Boldog a kinek enyi baja nintsen⁴⁸

9.

Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek

k. n. [Alsóregmec vagy környéke, 1802. április 21. utáni napok]

Kedves Fiam

Most már

öröm Anya

vagyok tsak

erezni hagynák⁴⁹

Leninek egy
cipőt küldök
de mind [... ...]
ne hajtsa 6dik pár
már ez és egy csizma⁵⁰

Istvánt it tanaltam a ki Regmezürl jöt és így az edig való Tittkot felszabadította tovább már
nem tittok engem is egészen nyugodalomba tett a bizonyosága a dolognak Nints egyéb
hátra hogy aszt mongyam az egek álgyák meg őket mink pedig minyajan legyünk jók.
István viszen Lakatokat mert most is egyik Szuszkon nints mindent bé kel zárni még az
üres górékat is a költsokat Fiam zárd el

Tengerit meg mérve a nagy Házba töltsenek fel írni menyí ki számlálni hány napra való
3 vékajával napjába Leni maga előtt agya ki és ot is legyen ahol ki töltik reá ér még
othon nem leszél eszt más kip ne tselekegye ha a Lisztett el hozák egy nagy Hordót

46 [Ez a két bekezdés található a csonka második lap első oldalán.]

47 [Bizonytalan olvasat.]

48 [A levél bizonyára csonkán maradt fenn, hiszen az elköszönő sorok is hiányoznak.]

49 [A levél szélére, a megszólítás mellé utólag más tintával írva.]

50 [A levél szélére, a megszólítás mellé utólag más tintával írva.]

ugyan ot a nagy Házba töltsön meg Nyiri Ur eből Susinak a többit a Kis Kamarába
töltsék, el zárva legyen minden külts Tsak a nagy Házé és konyha kamarájé legyen
Leninél de e se heverjen imit amot⁵¹

Konyhát Jég vermet Lakat alatt tartsa nem nyitva mindent

Ha haza jössz Fiam akkor a Papnak kel adni a zárt Kultsokat a Hordót Lisztel tele kel akkor
tölteni az evő Kamarába 1 véka Kását 1 véka Tattárka darát bé vitetni s bé zárnai a
Leának meg mondani hogy a Kults⁵² mindég a sebjebe legyen

Ha meg kotlanak a Pujkák jó Feszékbe ültesek Susi nize meg mikor ültették jól hozá lásának
A Kendert törje a szolgáló és aszt el ne kapkogyák

Antal Ferentz beszélék Sári viratig már kapja a Fergatsot⁵³ bár eszt látná az a Vitéz Gazda
a Disznó

Beszélted el Gyurkával hogy járt a Fusuével⁵⁴ a mint ezek mongyák most nem régen

A szölgalonak a Zi Mihály Fia a szeretője a mint ezek mongyák Nyiri Uram Házához
ne járása őket Már első éjel sem hált othon aszt mongyák ezek estvénekint is tsak
futkosot⁵⁵ ki aszt beszélék ezek bé kel hivatni Fiam Gazda [és] Leni előtt,⁵⁶ Ugy meg
kel néki mondani hogy ezeket el hagya

A Konyhámruól éltel egy Kanálal is ki vini a Falura nem szabad a Nyiri Leányát ki inditsa
Leni mert már ez is tsak ot ült vólna ezekre gazda Uram tsak vigyázon ha a K[.]t⁵⁷ a
mi más tseléde vólt hirem nélkül el vete

Az Ugarlást így osza ökeme

Az ördög árka alatt való Táblát mind magamnak egész az urbariális Földekemig még a
[Turós Satskó]⁵⁸ földet is magamnak

A Csonkaba a kit Keserüi Szilagyi és még más Keserüi ember fel tört magamnak

A Móka hátan a hol ganajoztak magamnak

Aval átal elembe való Táblát és a Csonkába való régi földeimet az embereimnek igazán
nem meg tsalva őket mert már ez is meg eset hogy némelyikenek egy tsepet sem adot
a gaz ember eszt a szajába kel jól adni

A Cselédnek a Csonkába hagyon maganak is mert nekem nem hagya mint szokta tsak tovább

A Kert garagyaját meg tsinálja töviset hordason a falusiakal is a Dohány földet ki osza
nem mindég tsalva pedig E meg lévén A Móka Hátan a ganajat ki hajtván minden
gyalog embert el hányasa de úgy hogy mindenüt el terítsék mert az semi jó és rendes
munkát teni nem akar

51 [Ez a „Tsak a nagy Házé” kezdetű mondat részben a lap legaljára, részben a levél szélén, 90°-kal elforgatva, az előző sorok mellé utólag van beírva.]

52 a <Küts> Kults

53 [Bizonytalan olvasat.]

54 [Bizonytalan olvasat.]

55 futosot [Emendálva.]

56 Gazda el Leni előtt, [Emendálva; talán először „Gazda előtt”-öt akart írni.]

57 [Bizonytalan olvasat.]

58 [Bizonytalan olvasat.]

Az Udvaromból sem fát sem tsutkát senkinek hordani meg nem kel engedni mig a fa
vágás bé jün meg szorulunk
5 darab fa van a Sectsioba még azt vetese bé
Irtam Fiam eleget mert szükség van reá a Bereseknek meg kel mondani hogy ara fa és
egyéb Tolvajokra vigyázanak
Az István cselegyének Bért egy egy meszelyt de Gyurka⁵⁹ ne legyen a kultsár

10.

Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek

h. é. n. [Alsóregmec vagy a környéke, 1802. május 24.]

Édes Fiam

Jüj minél eléb mert it meg vala a sok violentzia Keden el jöt P a Tisztartójához ment a
Gazdát oda kütem köszönteni és aszt jelenteni hogy nehezen veszem hogy ide nem jöt
a Tisztartaját ide küte az erdő Mapáirt aszt oda atam el vite Csörgöre ment hálni más
nap által jöt és az erdőt szölöket járta meg it is vót nálam és it hol mi Defecultosocát⁶⁰
tett melyre montam az executsio mindent reguláz én valamit tülem a biró el vet
semit sem bántok elenben a magamét nem engedem a Mapát nézte utójara aszt fe-
lelte a Proportsio mindent meg csinál a melyre én eszt feleltem leg job is ara hagyni
de ő nem hata Leskót V[...]át⁶¹ Galgotsit Huzta vontá⁶² végtére ezek lettek belőle a
Gresli melet levő Rét mely enyém egy darabot én fel töretem oszt ki vetette kölesel
Csőtörtök délig dél után Péterhez ment Ujhelybe és kérte agyon reá Comisiót ő is de
azt nem kapot Ma szántatya a földet a mely Mikóhaza fele a Háza meget van
el ment⁶³ a Serhazhoz Dupahoz⁶⁴ és veres vargahoz hogy nékem Uréra ne menyenek a
nagy sidonak meg parantsolta hogy a Pintze az Ő főgyén van nekie Arendat fizesen
de azért én hajtottam mingyárt más nap a vén vakal is ugy bánt
Pénteken 10 ekét a kender földembe küldöt ki veretem a Gazdával Comisiom melet az
uj háznak is Tapasztokat álitatt azt is ki veretem van baj elég de ot senki ne tugya
jüj⁶⁵ Nagy Gaboral mert it ő kel hogy meg 14 Jun. kezdődván a Ficsumoc akora
czitáltatthasék it Nints nyugalom Édes Fiam jüjetek hamar Jósi ma ment Balajtra
én nagy nyughatatlanságba epedek
Meg Parantsolta hogy a mit az el mult éjel fel keritettek⁶⁶ aba oszlopat csinalyanak és a
Deszkára az ő nevit írják de azért ha ugy tanál történi le repül nevel együt csak

59 gyurka [Emendálva.]

60 [Bizonytalan olvasat.]

61 [Bizonytalan olvasat.]

62 [Bizonytalan olvasat.]

63 <Pénteken el> el ment

64 [Bizonytalan olvasat.]

65 juj [Emendálva.]

66 keritette! [Emendálva.]

Gábort az Istenért kérlek mert it a leg nagyub veszedelem Ez a kotsis mingyárt jüjen
visza hogy mikor jötök édes Fiam tsak Tittok legyen
A Leveles Ládát Petsiteld bé a kultsát hozd el a Padrul Husz⁶⁷ Szalonát vigyenek az evő
Kamarába s ugy a Papnál kel hagyni az elzárt Kúlsokat vagy 10 f. is
Az a Huntsfut Nyiri dölgoztason Leni a kertbe⁶⁸ mindene legyen gyomlajanak Kendert
törjenek egy szóval mindent csinályanak jól
Bártsak Semjenbe lelne ezen Levelem
ély jüj az Istenert
Hetfön 8 orakor regel Tsak Gabort az Istenért

[A levélpapír külső oldalán 90°-kal elforgatva:]

Minden fele Pásztornak
jó rendelést kel teni
Ha az élet még ki nintsen
merve azt a Pap maga
előtt mérése fel

[Egy kisebb cédula két oldalán:]

Ha Filep egy jó szekér Deszkát hozna Bujig a Ház héjárul s ot rakná le a Krainik hazanal
a jó volna Mert oj roszakat vetek Cassán hogy Dienes még 200 szalat vegyen

Sóra Pészt kel hagyni M[.]tzagnak⁶⁹ kel érete meni a Pap irjon a Sónak

11.

Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek
h. é. n. [Alsóregmec vagy környéke, 1809. január 30. és február 18. között]

Édes Fiam

Szunyog tegnap feljöt Toronyára Ersók Pujkákat küldöt általa abul küldök Néktek is és
Riskasat Gerslit is a milyen de ugyan rut már magam eljüvén csak Sejmi vete
Miklósné Levelét tegnap vetem a kis Leánya meg holt 28 Januariusba maga a kis Fiával
már régen ki ment Pásztóra a Felesége is edig remenlem ki ment a mint írja Csokolak
minyájakokat

Sze A
A B S

67 Husz<t>

68 kerbe [Emendálva.]

69 [Bizonytalan olvasat.]

JEGYZETEK

1.

Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna és Kazinczy József – Kazinczy Ferencnek
Alsóregmec, 1795. március 11.

KÉZIRAT

Eredeti elküldött levél, több kéz írása: MTA KIK M. Ir. Lev. 4r. 183., 3. tétel. Melléklet: nincs. 2 f.

MEGJELENÉS

1. Bossányi Zsuzsanna és Kazinczy József levele modernizált átírásban az *Énekek* c. lista nélkül: KazLev, 2, *Előszó*, XXII.
2. Az *Énekek* c. lista: VÁCZY József, *Kazinczy ismeretlen iratai*, ItK, 42(1932), 87–88.

MAGYARÁZATOK

A levél több szövegrészből áll: Bossányi Zsuzsanna és Kazinczy József közös levele, amely a keltezésben megadott időben keletkezhetett; továbbá Kazinczy listája, amelyet két különböző színű tintával írt le. A világosabb sorok későbbi javítások, betoldások. A lista bizonyára a fogság idején íródott, hiszen ekkor kellett takarékoskodnia a papírral Kazinczynak.

A levél első szavaiból kiderül, hogy Kazinczynak az anyjához 1795. február 25-én a budai fogságából írt levelére válaszol. Ennek kiadásai: KazLev, 2/463, 398–400; KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011 (Kazinczy Ferenc Művei; a továbbiakban: KAZINCZY, *Fogságom* 2011), 151–153, jegyzetek: 363.

Kazinczy fogságának eseményeiről és az érintett személyekről a KAZINCZY, *Fogságom* (2011) szövegei és Szilágyi Márton kapcsolódó jegyzetei részletesebben is tájékoztatnak, Kazinczy családtagjairól lásd a *Pályám emlékezete* kritikai kiadás jegyzeteit.⁷⁰ Az *Énekek* c. lista tételeinek ellenőrzése, azonosítása és értelmezése Csörsz Rumen István munkája, adatait hálásan köszönöm – O. L.

Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna (1740–1812): Kazinczy anyja.

Kazinczy József (1772–1855): Kazinczy öccse, később Abaúj vármegye tábla- és főszolgabírája.

betegségedből egészen ki gyógyultál: Kazinczy fent említett február 25-i levele szerint: „Az a bajom, a mellyet említék, szokott aranyér volt [...]”

complecsio: complexio (lat., rég.), testalkat.

Censuarius [!] Director (lat.): helyesen: causarum regiarum director, azaz királyi jogügyi igazgató: 1792–1798 között (Nyéki) Németh János (1748?–1807) ügyész és szepitemvir töltötte be ezt a tisztséget, tehát ő volt a Martinovics-per vádlója.

Aszonyám: Bossányi Zsuzsanna anyja: Bossányi Ferencné (Kóji) Comáromy Julianna (1717–1798).

⁷⁰ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei; a továbbiakban: KAZINCZY, *Pályám* 2009), 872. skk.

Klári: Kraynik Józsefné Kazinczy Klára (1766–?): Kazinczy húga, említett gyermeke: Kraynik Terézia (*Csercsi*).

Semjén: Érsemjén (Bihar vm.), ma Șimian (R), a Bossányi, majd a Kazinczy család egyik birtokközpontja.

Susi lyánkája: Kazinczy Zsuzsanna (Péchy Sándorné) (1768–1842), Kazinczy húga. A családtörténetek egy lányáról írnak: Péchy Klári (Fényes Károlyné) (?–1811).

cathárus (lat., rég.): nátha, megfázás.

Várad: Nagyvárad.

Doctor Vitzay: Viczay József (1746–1810), kassai orvos, sebész, Torna vármegyei főorvos. Kazinczy barátja. A gróf Török Lajos vezette kassai szabadkömüves páholy egyik alapítója (1793) és helyettes főmestere (1794).

Morabene: mórabóra, mirabella szilva.

Regmec: Alsóregmec.

Énekek: a lista részben Kazinczy műveire, részben népi jellegű dalokra, részben német szerzők műveire emlékeztet, a nem azonosított utalások is efféle művekre vagy e műveket felidéző személyekre, helyekre, időpontokra vonatkozhatnak. Kazinczy zenei hangjelölése nem alkalmazott vonalrendszert, így a dallam zeneileg értelmezhetetlen (Hovánszki Mária jegyzete).

Der Mensch vom Weibe geb[or]en[et]. (ném.): „Az asszonytól született ember...” kezdetű bibliai szöveghelyre (Jób. 14.) Johann Christoph Bach énekelt zeneművet komponált.

Willkommen o silberner Mond (ném.): Friedrich Gottlieb Klopstock *Die frühen Gräber* (1764) c. versének kezdősora.

Der Abend sinkt. (ném.): Friedrich Leopold Stolberg *Sie an Ihn* c. versének kezdősora.

Die Zeiten Br[ü]der[er] sind nicht mehr (ném.): szabadkömüves páholydal; egyik korai kiadása: Johann Wilhelm Bernhard von HYMMEN, *Vierzig Freymäurerlieder*, Berlin, 1782, 12–15 (kottával).

A’ viola is elasz: Ráday Gedeon Friedrich Heinrich Jacobi után fordított *Mezei dal* c. művének egyik sora.

Lukácsné: ismeretlen magyar dalkezdlet vagy attributív cím (lásd alább „Szirmay Józsi” dalát).

Wer unter einem Mädchen (ném.): ismeretlen német dalkezdlet

Goldner Mond (ném.): talán Johann Wolfgang von Goethe *An den Mond* c. versének kezdő szavai

Mit dem nassgeweint (ném.): Gottfried August Bürger *An Agathe* című, dallammal is terjedő versének kezdete: „Mit dem naßgeweinten Schleyer” (pl. *Singcompositionen mit Begleitung des Claviers*, Hg. J. H. EGLI, Zürich, 1785).

In diesen heiligen Hallen (ném.): Sarastro egyik áriájának kezdőszavai Mozart *Varázsfuvolájából* (Schickaneder verse).

Bey Männern (ném.): Pamina és Papageno egyik duettjének kezdőszavai a *Varázsfuvolából*.

Azt beszéltte: talán az „Azt beszéli a katona” kezdetű erotikus dalszöveg, amely Szirmay Antal 1782-től összeírt *Collectio Ingeniosarum Cogitationum inchoata* c. kéziratában is szerepel (OSZK Kt. Fol. Lat. 1699, 104: átfirkálva; 204: teljes szöveggel, *Greczuláné* címmel).

Minnyim legelső: Kazinczy jambikus-rímes verse, amely több változatban és cím alatt maradt fent: *Minnyim, legelső rózsájától...; Zellihez*.

Elment Th.: Kazinczy *Elment Theréz* kezdetű verse, a keletkezéséről: KazLev, 1/436, Kazinczy – Kis Jánosnak, Nagyvárad, 1794. március 4.

Wie selig wer [s]ein Liebchen hat. (ném.): Bürger *Lust am Liebchen* c. versének kezdete

Terzy.: egyelőre nem azonosítható dalkezdlet vagy cím, esetleg címzett

Szirmay Jósi: az utalás jó eséllyel Szirmay József (1765–1811), Szirmay Sándor fiára vonatkozik. Többször szerepel Szirmay Antal kézírataiban is pl. adomák hőseként. Saját daláról egyelőre nem tudunk.

Livia: egyelőre nem azonosítható.

[...] Mädchen zu gefallen. (ném.): egyelőre nem azonosítható.

Ej škoda Božse: talán az „Ej, škoda Bože, ej, škoda Bože, Šariša” kezdetű szlovák népdal, amely Ján Kollár gyűjteményében is szerepel: *Národné zpiewanky čili Pjsně swětské Slowákůw w Uhrách [...]*, Djl perwý, sebr. Ján Kollár, Buda, 1834, 283.

Paraszt leány: egyelőre nem azonosítható.

Forgács adagio: egyelőre nem azonosítható, lassú tempójú hangszeres darab. Forgách (?) nem feltétlenül a szerzője, hanem a címzettje is lehet a korabeli gyakorlat szerint.

a’ szép magyar: egyelőre nem azonosítható, talán inszurgens dal vagy Amade toborzójának („A szép fényes katonának”) eddig ismeretlen variánsa.

Kassa: egyelőre nem azonosítható.

Egy pár: valószínűleg az „Egy pár füles tallért adnék” („Bárcsak esne, bárcsak fújna”) kezdetű mulatódal, amely Sárospatakról az 1780-as évek óta adatolható.⁷¹

Csötörtök: egyelőre nem azonosítható.

4dik sor félbe szak. 6dik lecsap: a megjegyzés kotta- vagy a szövegsorra vonatkozhat. Egy sorban általában négy ütem van, így a 4. sor vége egy nagyperiódus vége, a 6. sor vége általában fél vagy egész zárlatot jelent. (Hovánszki Mária jegyzete.)

andante: zenei tempójelzés.

Korcsmárosné kápolnája: népi jellegű közköltészeti mulatónóta kezdő sora. Pálóczi Horváth Ádám és a dunántúli szabadkőművesek kedves dala volt; 1789-ben *Árion felszenteltetése* c. versét is ennek dallamára írta.⁷²

Isten hozzád szívem fele: egyelőre nem azonosítható szerelmi búcsúdál.

Hol lakik kend: »a [Hol lakik kend Húgomasszony] kezdetű »hegyaljai utcai énekre« Verseghy Örszike címmel írt szöveget, sőt Kazinczy a *Tövissek és Virágok* egyik jegyzetében így dicsérte ezt a *Gassenhauert*: »Nem rosszabb Duetto, mint soka azoknak, melyeket Fortepiánóink mellett ’s az Operákban hallunk.« Csokonai pedig a dallamot a *Karnyónéban* »híres párisi nótának« nevezte.⁷³ Szirmay Antal híres hegyaljai nótának nevezi, az előkerült források egy része valóban a sárospataki kollégium és a helyi nemesség köréhez köthető.⁷⁴

71 A szövegcsalád kritikai kiadása: *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8; a továbbiakban. RMKT XVIII/8), 41. sz.

72 *Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, s. a. r. BARTHA Dénes, KISS József, Bp., Akadémiai, 1953, 246. sz. A szövegcsalád kritikai kiadása: RMKT XVIII/8, 44. sz., vö. Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban 1700–1800*, Bp., Universitas, 2016 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 231–232.

73 Hovánszki Mária, *Csokonai és az érzékeny énekelt dalköltészet*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 62.

74 Kritikai kiadás: *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4), 25. sz.; vö. Csörsz, *i. m.*, 314–315.

Fülemilei monotónia: talán a későbbi 'fülemüle–filmil' vitához kapcsolható utalás.⁷⁵

Szép Lev. Eperjes 1782.: 1781. január 11. és 1782. július 2. között Kazinczy Eperjesen volt joggyakorlaton.

Böthy János (Beothy) (?–1786): Bihar vármegyei jegyző, főszolgabíró, 1783-tól, alispán, tanácsos. Szabadkőműves. Lánya Beothy Victoria, aki 1797-ben Kazinczy testvérének, a szintén elfogott Miklósnak lett a felesége.

So ist Lieben ein Verbrechen. (ném.): egyelőre nem azonosítható német dalkezet.

Ságghi: Ságghy Mihály (?–1798) a Hétszemélyes Tábla ülnöke (1785–1798) vagy Ságghy Ferenc drámafordító és író, később az egyetemi nyomda vezetője (1804–1838), a *Verseghy Ferenc maradványai és élete* c. kötet kiadója (Buda, 1825). Utóbbinak fennmaradt egy levele, amelyben beszámolt Martinovicsék kivégzéséről.⁷⁶

2–4. Záloglevelek

KÉZIRAT

2. Záloglevél: Alsóregmec, 1790. április 24., visszaváltás: 1801. november 6.

Eredeti irat, több kéz írása: MTA KIK M. Ir. Lev. 4r. 183., 2. tétel. 1. f., fekete viaszpecséttel.

3. Záloglevél: Alsóregmec, 1790. május 25., visszaváltás: 1801. november 6.

Eredeti irat, több kéz írása: MTA KIK M. Ir. Lev. 4r. 183., 1. tétel. 1. f., fekete viaszpecséttel.

4. Záloglevél: Alsóregmec, 1800. június 24., visszaváltás: 1801. november 6.

Eredeti irat, több kéz írása: MTA KIK M. Ir. Lev. 4r. 183., 4. tétel. 1. f.

MEGJELENÉS

Kiadatlanok.

MAGYARÁZATOK

Mindhárom szerződés Alsóregmecen kelt, az első 1790. május 25-én, a második 1790. április 24-én, a harmadik 1800. június 24-én. Mindhárom bérbe adott rét kiváltásának (valójában a kölcsön visszafizetésének) ideje a hátoldali feljegyzések szerint 1801. november 6-a, noha az első két szerződés több mint tíz, az utolsó alig másfél éves. A három rét közül az egyikről tudható, hogy Alsóregmec határában volt, a többről is feltételezhető ez a szerződő felek lakhelyéről: Legenye kb. 3 km-re van Alsóregmectől, a harmadik irat pedig szomszédságot említ. A rétek kiváltásával egyidőben a Kazinczy családnak is vissza kellett adni egy alsóregmeci zálogbirtokot a Hericz családnak, a végrehajtás e napokban történt meg. A rétek egyidejű visszaváltása azt jelezheti,

75 Vö.: KazLev, 3/569, Csokonai Vitéz Mihály – Kazinczynak, Debrecen, 1803. febr. 20.

76 Mindkét személyről: KAZINCZY, *Fogságom naplója*, i. m., 451, 299.

hogy ezek is a Hericz család birtokai voltak eredetileg, és ekkor kellett visszaadni. (Az sem zárható ki, hogy nem Hericzhez, hanem a későbbi osztozkodás során Kazinczyhoz kerültek e rétek, és ezért maradhatott nála a három szerződés is – de a családi iratokat egyébként is neki kellett [volna] őriznie, mint legidősebb fiúnak.)

A birtokrendezésről lásd az 1802-es leveleket és jegyzeteiket. Az iratokban érintett személyekről nem találtunk érdemi adatot.

Arva Bossányi Susánna: özvegy Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna (1740–1812), Kazinczy anyja.

Vft.: váltóforint, papírpénz (II. József idején az ezüstpénzzel azonos értékű, később gyengébb).

Sig: signatum (lat.), kelt, keltezés.

d.; die (lat.): nap.

9^{br} (rég.): november.

Nagy Toronya (Zemplén vm.): Nagytoronya, ma Trňa (SZK), település Alsóregmectől kb. 5 km-re keletre; Kazinczyéknak itt szőlőjük volt.

suma (rég.): összeg.

Legenye (Zemplén vm.): ma Luhyňa (SZK).

Ferton (rég.): a márka (aranypénz) negyedrésze.⁷⁷

Rft.; garas (rég.): rénes v. rhénes (rajnai) forint, ezüstpénz; 1 Ft = 3 márvás = 20 garas = 60 krajcár.

mpr: manu propria (lat.), 'saját kezével' (szögletes zárójelben, mert olvasható betűket helyettesítő jel van).

5–10. levél

KÉZIRAT

5. Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek, [Alsóregmec vagy környéke], 1802. február 23.

Autográf eredeti elküldött levél: MTA KIK M. Ir. Lev. 4r. 183., 5. tétel. Melléklet: nincs. 1 f.

6. levél: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek, h. é. n., [Alsóregmec vagy környéke, 1802.] március 5.

Autográf eredeti elküldött levél: MTA KIK M. Ir. Lev. 4r. 183., 7. tétel. Melléklet: nincs. 1 f.

7. levél: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek, h. é. n. [Alsóregmec vagy környéke, 1802. március 15. előtt]

Autográf eredeti elküldött levél: MTA KIK M. Ir. Lev. 4r. 183., 12. tétel. Melléklet: nincs. 1 f.: első oldalán a levél, hátoldalán Kazinczy Ferenc jegyzetei. Ez a szöveg feltehetően egy másik levélhez csatolva érkezhetett Kazinczyhoz, hiszen hiányzik mind a megszólítás, mind az elköszönés.

⁷⁷ *Törvénytudományi műszótár*, Buda, MTT, 1843, 155. – Online elérés: <http://mek.oszk.hu/05200/05267/#> (A továbbiakban: *Törvénytudományi műszótár*.)

8. levél: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek, h. é. n. [Alsóregmec vagy környéke, 1802. március 15.]

Autográf eredeti elküldött levél: MTA KIK M. Ir. Lev. 4r. 183., 11. tétel. Melléklet: nincs. 2 f. Az első fólió legalja és a második nagyobb része le van vágva; az elköszönő sorok hiánya arra utal, hogy a levél vége hiányzik, és így feltehetően a 2. fólió 1. oldala is hiányos.

9. levél: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek, h. é. n. [Alsóregmec vagy környéke, 1802. április 21. utáni napok]

Autográf eredeti elküldött levél: MTA KIK M. Ir. Lev. 4r. 183., 8. tétel. Melléklet: nincs. 2 f.
A levélen nincs aláírás és elköszönés, hacsak az „Irtam Fiam eleget” szavakat nem tekintjük annak, ezért nem kizárható, hogy a levél vége elveszett.

10. levél: Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek, h. é. n. [Alsóregmec vagy környéke, 1802. május 24.]

Autográf eredeti elküldött levél: MTA KIK M. Ir. Lev. 4r. 183., 10. tétel. Melléklet: nincs.
2 fólió és egy cetli.

Bossányi Zsuzsanna leveleinek átírását az alábbi sajátosságok nehezítették és okoztak olvasati bizonytalanságokat:

- a szövegekben esetleges és gyakran hiányos a központosítás, a kis- és nagybetűk használata nem következetes, így a mondatok, a tagmondatok és a jelzős szerkezetek határa bizonytalan;
- több betű igen hasonlóan van írva (r–v–n, o–a, í–é, Sz–L), vagy a szokástól eltérő hangot jelöl a betűkapcsolat (ts=cc vagy c [egysere=egyszerre; sectio=sectio] sc=x [fiscumoc = fixumok]);
- a levélíró viszonylag sok ritka vagy egyedi szóalakot használ a latin törvénykezési szakszavak (fiscumoc = fixumok), a tájnyelvi szavak (garagya) és a tulajdonnevek (közemberek, dülők nevei) köréből;
- a hétköznapi történeteire utaló szavak olvasatát általában nem lehetett ellenőrizni kontroll-forrásból.

MEGJELENÉS

Kiadatlanok.

MAGYARÁZATOK

A címzett azonosítása

A levelek Kazinczy Ferenc hagyatékában maradtak fent, de nem nevezik meg a címzettet. A levélíró megszólításából és belső megszólításából egyértelmű, hogy a címzett Bossányi Zsuzsanna egyik fia. A lelőhely mellett a belső utalások sorából is az következik, hogy Ferenc, Miklós, Dienes, László és József fiai közül Ferenc a címzett. A levelek többször is 3. személyben említik Józsefet és Dieneset. László ekkor katona volt, Dienes Nagyváradon élt, Miklós családos ember volt, így kevésbé valószínű, hogy hosszabb ideig ráérték volna az érsemjéni gazdaság ügyeit intézni. A levelek utasításaiból ugyanis egyértelmű, hogy a címzett Érsemjénben tartózkodott.

Kazinczy Ferenc 1802. január 19-én költözött Alsóregmecről Érsemjénbe, ezután írt leveleit már innen keltezte. Kazinczy anyja szintén Érsemjénben lakott ekkor, de e levelek írása idején távol tartózkodott: Alsóregmecen és környékén. Bossányi Zsuzsanna tehát hazaírta a leveleit otthon maradt fiának, Ferencnek. Kazinczy azért kért könyveket Nagy Gábortól 1802. február 10-én Érsemjénben kelt levelében, hogy „Az alatt míg az Anyám oda lessz, hadd legyen mit fordítanom.”⁷⁸ Az 5. levél egy meghatalmazást említ („Plenipotentiad”) egy március 15-i perben, és tudható, hogy Kazinczy valóban Érmihályfalván képviselte a családot ekkor.⁷⁹ Szintén e levél említi Muftit, aki a címzettnek van: ez Kazinczy egyik lova volt.

A keltezés helye

E levelek elsősorban egy birtokrendezésről szólnak: a Hericz család visszaváltotta a Kazinczyéknak egykor zálogba adott birtokrészt. A végrehajtás már 1801 novemberében megkezdődött, Kazinczy ezután hamarosan átköltözött Érsemjénbe, de a két érintett család közötti elszámolási viták peres ügyei és a végrehajtás is folyamatban voltak. Kazinczy anyja tehát ezek miatt ment vissza Alsóregmecre, innen, illetve a közvetlen környékéről írta a leveleit Érsemjénben maradt fiának.

A keltezés ideje

A keltezést alapvetően behatárolja Kazinczy fogságból való szabadulása (1801. június 28.) és Bossányi Zsuzsanna halála (1812. november 14.). Tovább szűkíti a lehetséges időtartamot az érsemjéni cselédlny, Léni említése (5., 7–10. levél): ő 1804. február 19-ig állt Bossányi Zsuzsanna szolgálatában, ekkor elszöktették Bernáth Gedeon emberei.⁸⁰ És végül a regmeci végrehajtás éve: 1802. A pontosabb keltezést az egyes levelek keltezései és belső utalásai adják meg.

5. levél: van keltezés: 1802. február 23.

6. levél: a hónap és nap meg van adva a levélen, az évszám pedig a téma miatt egyértelmű: [1802.] március 5.

7. levél: nincs keltezés.

– „Nyiri szalonát Hust gyakran meg nizen meg ne penyészegyen a Füstbe valót jól Füstölve [...]”. A disznóvágás és húsfüstölés téli teendő volt.

– „27 Febr. volt a’ pénz”. Kazinczy e feljegyzése értelemszerűen 1802. február 27. utáni (ám a feljegyzés ideje nem feltétlenül esik egybe a levél kézhez vételének idejével).

– „Terminust Mihályt és Debreczent observálni”. Kazinczy e feljegyzése 1802. március 15-ére vonatkozik, nyilván csak az esemény előtt van értelme az emlékeztető sornak.

– „Brevakné szegény a ki az új szakáts sótalan Toló fankjátul nem tudom meg nem halé.” A 8. levél (1802. március 15.) szerint már gyógyul Brevakné. Eszerint a levél 1802. március 15. előtti.

8. levél: nincs keltezés, de adott a nap: „Ma 15 az a nap a melyen kezdetik a veszedelem”.

– Az említett „veszedelem” a több levélben is említett 1802. március 15-ei tárgyalás: ez a levél írásának napja.

– „Jósi tegnap el ment Jósef napjára”: március 19.

– „a most lábongó Brevaknéval vagyok”: vö. a 7. levéllel.

78 KazLev, 2/506, Kazinczy – Nagy Gábornak, Érsemjén, 1802. febr. 10., 453.

79 KazLev, 2/514, Kazinczy – Nagy Gábornak, [Érsemjén], 1802. márc. 16.

80 KazLev, 3/652, Kazinczy – Nagy Gábornak, h. n. [Érsemjén], 1804. febr. 21.

9. levél: nincs keltezés.

– „Most már öröm Anya vagyok”: Bossányi Zsuzsanna leányai mind Kazinczy fogsága előtt mentek férjhez; a fiúk házasságának időpontjai: Miklós: 1797 (a második: 1826); József: 1802 (eljegyzés: ápr. 21., esküvő: aug. 17.);⁸¹ Ferenc: 1804 (eljegyzés: aug. 27., esküvő: nov. 11.); László: 1806; Dienes: nem házasodott meg, élettársi viszonyának kezdete nem ismert. A levélíró említette Lénit, aki 1804. február 19-éig szolgált Érsemjénben. Ez a két utalás együtt József eljegyzésének vagy házasságának idejét jelöli ki. Mivel Kazinczy a házasságkötés után – ahol ő jelen volt, az anya viszont nem –, kisebb körútra indult és csak szeptember 11-én tért vissza Érsemjénbe (KazLev, 2/532), így ekkor felesleges lett volna gazdasági teendőkre utasítani őt. Ráadásul e teendők tipikusan téli és nem nyári feladatok voltak. Ellenben 1802. április 17-én és 30-án biztosan Érsemjénben volt Kazinczy, hiszen innen írt levelet László öccsének (KazLev, 22/5425, 5426). Eszerint a levél 1802. április 21. utáni napokban keletkezett.

10. levél: nincs keltezés, de a nap adott: „Hefőn 8 orakor regel”.

– „juj [= jűj, azaz jőjj] Nagy Gaboral mert it ő kel hogy meg 14 Jun. kezdodván [...]”: Kazinczy naplójegyzetei közül az *[1801–1804]* című és *Az én naplóm* 1802-es bejegyzései illeszkednek a felszólításhoz.⁸² Ezekből az derül ki, hogy Kazinczy 1802. május 29-én indult Alsóregmecre, útközben betért Debrecenbe, hogy Nagy Gábor ügyvédet magával vihesse. Eszerint a levelet az 1802. május 29. előtti napokban írta Kazinczy anyja, és mivel a levélben meg van adva a levélírás napja: hétfő, így a pontos keltezés: 1802. május 24.

Az alsóregmeczi végrehajtás

A levelek alaptémája egy alsóregmeczi birtokrész visszaváltása. Az író unokája, Becske Bálint adatai szerint Alsóregmec több részletben került a Kazinczy családhoz. Kazinczy ükapja, Péter két részbirtokot (1664-ben és 1669-ben), a nagyapa, Dániel egy részbirtokot (1739-ben) szerzett meg, ezzel Alsóregmec egyik felét bírta a család. A másik fele volt a Hericz-birtok. Erről ezt közölte Becske Bálint:

Keczer Menyhért és Ambrus »hütlenek«-nek birtokaik elkoboztatván, Alsó-Regmeczen és Csörgő helységben volt birtokaikat, királyi adományul nyeri Hericz Márton 1728-ban. – Hericz Imre és neje, Erdélyi Ilona, a regmeczi birtokokat zálogba adják Kazinczy József, Péter és András testvéreknek 1758-ban. Hericz József e birtokot özv. Kazinczy Józsefné, Bossányi Istvánnétól [!] törvény útján visszaváltja 1801-ben, de azt azonnal elzálogosítja Péchy Sándornak. Péchy [...] 1813-ban Kazinczy Józsefnek és Krainik Józsefnek adja zálogba. Ifj. Hericz József és neje Krainik Klára, 1852-ben visszaváltják barátságos uton, azonban 1855-ben örökösen eladják, Sennyey Pál bárónak 110,000 forintért. Nem volt áldás ezen a Keczerektől elkobozott alsó-regmeczi birtokon.⁸³

81 Vö. KAZINCZY, *[1801–1804]* = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 181–182. (A továbbiakban: KAZINCZY, *[1801–1804]*.)

82 Uo., 181–182; Uő, *Az én naplóm* = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 264–265.

83 BECSKE Bálint, *Adatok Alsó-Regmeczi Birtoktörténetéhez* = *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, szerk. DONGÓ Gyárfás Géza, 11(1905)/10 (1–11. szám), 257–258. Kazinczy apjának alsóregmeczi birtokairól l. Ifj. BARTA János, „Ha Zemplén vármegyét az útas vizsgálja...” (*Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén*), Debrecen, 2009, 284–285. – Az alsóregmeczi birtokközpont épületeiről és telkeiről ismerünk egy 1794-ben keletkezett részletes Kazinczy-feljegyzést: MTA KIK, RUI, 4r. 261, 305–316. –

Tehát Kazinczy apja, idősebb Kazinczy József, és ennek testvérei, Péter és András vették zálogba a birtokot. Ezért érinti a nagybácsikat is a levelezés. Az említett Péchy Sándor Kazinczy egyik húgának, Zsuzsannának a férje. A birtokot 1813-ban zálogba vevő ifjabb József Kazinczy öccse volt, Krajnik József pedig Kazinczy másik húgának, Klárának a férje. Az ő lányuk volt Hericz Józsefné Krajnik Klára.

Kazinczy azt írta, hogy 1801. október 15-én a debreceni ügyvéd „Nagy Gábor Úrral már dolgozunk a’ Regmeczi, nem sokára tartandó Executióhoz készülvén”.⁸⁴ Majd 1801. november 3–7-ére vonatkozó feljegyzései szerint meg is történt a végrehajtás:

[1801. nov.] 3. Executio Regmeczen. András Bátyám jelen van. Az Exequens Consil. Fáy Barnabás. Nincs Consignatio Sessionum et Appertinentiarum Hericznél, és így semmire se mehetének vala. Jósi kezekbe adja, pedig el vala végezve, hogy semmi levelet ki ne adjunk. Ezen öszve vész velem, az Anyánk sír, engem vádolnak hogy nem tudok hozzá, én Nagy Gábort provocálom hogy szólljon, ez azt mondja hogy nekem van igazam. Ezen tette után ismét egy más jegyzést communicál. [1801. nov.] 7. Véghez méne. Hericz letett 14,523 f 44 x. 394 fto pedig vetésért. Nagy Gáb. és én Kázmba.⁸⁵

Úgy tűnik, hogy a két félnek nem sikerült mindenben megegyezni, erről tanúskodnak a most közölt levelek is. Az [1801–1804] és *Az én naplóm* bejegyzései szerint Kazinczy 1802. május 29-én elindult Érsemjénből Alsóregmecre, útközben betért Debrecenbe, hogy Nagy Gábort magával vihesse: május 31-e körül érkeztek meg, június 2-án Kazinczy már Kassán volt, majd bejárta a környéket. Június 13-án visszatért Alsóregmecre, és csak július 9-én ért haza Érsemjénbe. Ezen idő alatt szintén Alsóregmecen volt Nagy Gábor és Kazinczy anyja is: az ügyvéd május 31. és június 22. között (talán megszakításokkal), Bossányi Zsuzsanna június 4. előtt és 13–30-a között biztosan ott volt. Kazinczyék 1802. június 25–30-án végleg elhagyták a birtokot és kiköltöztek a régi alsóregmeci házukból: „Elhurczolkodunk a’ Hericz’ házából”.⁸⁶

A Kazinczy család igyekezett jogi úton továbbra is védeni gazdasági érdekeit, de végül 1803 nyarára bele kellett nyugodniuk a per elvesztésébe:

Tegnap vettem a’ Nagy Gábor levelét is: azt Regmeczre útasítom a’ mai postával. [...] A’ Regmeczi executionálisról azt itéli a’ mit Tóth Pápai, Ragályi Jósef barátunk, és Úza. Adja Isten, hogy az ezen dologban megcsalt remény Asszonyámnak elviselhetetlennek ne tessen. Én ugyan, úgy áldjon-meg az Isten, hogy benne egész húséggel eljárta. Ha a’ Vice Ispán kérdést tesz nála, minden helyrehozattatik. Csak hogy az is új haladék.⁸⁷

E források részletes bemutatását és értelmezését l. az Irodalomismeret 2017/4-es számában: ORBÁN László, *A széphalmi nemesi birtok*.

⁸⁴ KAZINCZY, *Az én naplóm*, i. m., 249.

⁸⁵ Ua., 250; vö. még: KAZINCZY, [1801–1804], 180.

⁸⁶ Uo., 181–182; Uő, *Az én naplóm*, i. m., 264–265.

⁸⁷ KazLev, 22/5440, Kazinczy – Bossányi Zsuzsannának, Bécs, 1803. jún. 2., 62–63. Talán e levélben említett „haladék”-kal kapcsolatos Nagy Gábor két hónappal későbbi újabb megbízása: KazLev, 22/5442, Kazinczy – Bossányi Zsuzsannának, Érsemjén, 1803. aug. 29., 64.

Ez az időszak Kazinczy szabadulása utáni visszatérésének és az osztályrész kikérésének időszaka is egyben, habár a következő évek elmérgesedett családi vitáinak e levelekben még alig van jele. Megjegyzendő, hogy a Hericz-birtokért tekintélyes summát kapott Kazinczy anyja: egy főszolgabíró 20 éves, egy kocsis 100 éves fizetését. A néhány évvel későbbi családi osztozkodáskor az egyik ajánlat 1000 Ft évjáradékról szólt:

[...] Eöcsém Uramnak választás engedődött, a Jesztrebi portió, Mátyásházi szőlő és az Eöcsém Uram által el kezdett ház; vagy Semienyben lakó ház, két Urbarialis telek, és két gyalog szeres, minden fordulóra 50 köblös, kaszálló 's minden nemű egyéb beneficiumok között. Akár esztendőnként 1000 f. Ez akár melyik annyi, hogy Eöcsém Uram köszönettel tartozik acceptálni és akár mely uton kívánná Eöcsém Uram az Annyát szorítani többet nem kap.⁸⁸

A korban a törvényes kamat 6% volt, tehát a Hericz által fizetett összeg utáni kamat majdnem kitette volna az 1805-ben ajánlott évjáradékot.

Becske Bálint fent idézett adatai alapján minden alsóregmeci birtokrész atyai birtok volt, a Hericztől kapott összeget tehát Kazinczy anyjának szét lehetett volna osztania gyerekei között a (szokás)jog alapján. Miként a többi atyai részt sem adta ki, úgy ezt az összeget is közös családi vagyonként kezelte.⁸⁹ Talán azért, mert éppen a házassága évében vették zálogba a birtokot, tehát lehetséges, hogy közös szerzeménynek tekintették.⁹⁰

Az 5–10. levelek tárgyi és nyelvi magyarázatai ábécérendben

A B S: Árva (azaz özvegy) Bossányi Susanna.

András: → Kazinczy András.

angeralni (rég.): negyedelni (költséget).

Antal: (?)

arenda (lat., rég.): haszonbér.

Balajt (Borsod vm.): a Ragályi család birtoka. Ragályi Mária Magdolnát itt jegyezte el Kazinczy testvére, József 1802-ben.

Barna Pali: talán a Gömörben és Zemplénben birtokos melléthei és horkai Barna család tagja.

Bednyakné: (?)

Berető (Zemplén vm.): Berettő, ma Bracovce (SZK). Kazinczy nagybátyjának, Kazinczy Andrásnak a lakhelye, amely feleségének hozományaként került birtokába.

88 KazLev 24/5968, Péchy Imre – Kazinczynak, Álmosd, 1805. aug. 7., 53–54.

89 „Ide vetem, hogy Jósi az Anyámat arra vevé, hogy a' Hericztől kapott pénzen vegyen az Anyám is ezer ft. ára, ő is ugyan annyi marhát a' Debr. vásáron. 2000 forintot tehát belé tettek; nem tettek az én számomra is. A' marha mételyes volt, 's mind eldöglött azon esztben. Az Anyám megszánta, 's oda engedé Jósinak a' tőkepénzt.” KAZINCZY, *Az én naplóm, i. m.*, 276.

90 Kazinczy József és Bossányi Zsuzsanna 1758. szept. 29-én házasodtak össze, és Alsóregmecre költöztek. KAZINCZY Ferenc, *Özvegy Kazinczy Józsefné' született Bossányi Susána' Emlékezete* = KAZINCZY, *Pályám emlékezete, i. m.*, 164.

Blasko, Joannes: Zemplén vármegyei „ordinarius geometra”, akiről Szirmay Antal ezt írta: „Tökélletes mappa leg inkább kívántatik, melyet Blaskó rajzolásából igen is meg nyerhettyük.”⁹¹ Blaskónak több korabeli kéziratos zempléni térképét őrzí a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Térképtára, főleg az S 11 Kamarai térképek (1747–1882) és az S 12 Helytartótanácsi térképek (1738–1875) gyűjteményekben.

Boda Ferenc (?–1804): a Kazinczy család gulyása.

Bojtorján: (?)

Brevákné: (?)

Büdöskuti: bizonyára Bydeskuty Imre (?–1805), aki 1792-től alispán. Néhány héttel korábban Kazinczyék meglátogatták: „5^a Febr. az Anyámmal Büdöskúty Úr látogatására mentem (:a’ ki hós-z-emparódó Pinkóczról házasodott ’s a’ Szartos vizén ment által, ’s Ször Demeteren lakik; de az semmi, Zomboriként:) –”⁹²

Cassa: Kassa.

czitáltat (lat.): idéztet.

comisio: commissio (lat.): megbízás.

compareálni (lat.): megjelenni adott időben és helyen. „Compareált-é az Úr Kövérnek és Dobsának? Ki az ő Prókátorok? Én tegnap és ma az Assessor Mihályfi Úr praesidiuma alatt folyó Mihályfalvi Proportionalis Processusa miatt oda által mulattam magamat. Holnap is által megyek.”⁹³

Cséfáni: ?

Csonka: érsemjéni „Szántó föld a’ telekhatáron.”⁹⁴

Csőrgő (Zemplén vm.): ma Čerhov (SZK), Alsóregmectől kb. 1 km-re keletre.

declaral (lat.): kihirdet.

defecultosoc: a bizonytalan olvasatú szó feltehetően „defectusok”-at (lat.), azaz ’hiányok’-at, hibák’-at jelent.

Demjéné: (?)

dertse: derce, a lisztnél durvábbra, de a daránál finomabbra őrlött búza.

Dienes → Kazinczy Dienes.

dieta (rég.): (rendi) országgyűlés.

Dravetzki Jósi: Kazinczy egyik 1802. jún. 6-ára vonatkozó jegyzete szerint Pazdicson találkoztak.⁹⁵

Dupa: (?)

Eperjesi György vagy Ferenc: érsemjéni asztalosmester, néhány évvel később Kazinczy kiállt egy vitában mellette.⁹⁶

91 KazLev, 24/5943, Szirmay Antal – Kazinczynak, Eperjes, 1790. febr. 24., 33. E levél jegyzetében tévesen azonosítva a térképrajzoló.

92 KazLev, 23/5678, Kazinczy – Bárczay Ferencnek, Érsemjén, 1802. febr. 14., 49.

93 KazLev, 2/514, Kazinczy – Nagy Gábornak, [Érsemjén], 1802. márc. 16., 463. Váczy János jegyzete: „Mihályfi Ferencz a debreczeni kerületi tábla ülnöke volt ez időben”. Uo., 599.

94 Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából, 1864: Bihar vármegye, I., közzét. HOFFMANN István, Kis Tamás, Debrecen, 1996, 186. Online elérés: <http://mnytud.arts.klte.hu/sorozat/pesty/pesty1.pdf>

95 KAZINCZY, [1801–1804], 182.

96 KAZINCZY Ferenc, [Kazinczy Ferencz „Diáriuma”] = KAZINCZY, Pályám emlékezete, i. m., 200–201 (a továbbiakban: [Kazinczy Ferencz „Diáriuma”]); Uő, Az én naplóm, i. m., 316–317.

executio: executio (lat.): végrehajtás.

exhibitsio: exhibitio (lat.): perbeli okirat felmutatása; ha az ellenérdekelt félnél volt az irat, erre bírói döntéssel kötelezhettek.

fátyol szita: sűrűbb szövetű kézi szita.⁹⁷

Fay: Fáy Barnabás (1753–1829), főjegyző (1784-től), a debreceni kerületi tábla ülnöke (1787-től), kancelláriai referendárius (1810–1815) és udvari tanácsos, Szabolcs (1817–1824), majd Ung (1824–1829) vármegyei főispáni helytartó, főispán. A miskolci Erényes Világpolgárok páholyban Kazinczy szabadkőműves társa volt.

Ferentz: (?)

fergats (?): a bizonytalan olvasatú szó talán 'virgács' = 'büntetésre használt vessző' értelemben szerepel.

ferslág (ném.): nagyobb útiláda.

Filep: talán kocsis.

fiscumoc; **ficsumoc**: fixumok (lat.); kijelölt törvényt napok a vármegyei bíraskodásban.⁹⁸

forspont (rég.): előfogat (ném.: Vorspann); a jobbágyi szolgáltatás része volt katonai vagy hatósági személyek (országos és megyei tisztviselők, egyéb felhatalmazottak) kocsijához egy pár felszerszámozott lovat adni, amiért 1751-től már csekély ellenérték is járt.

fusu: fésű (?).

Gabor: → Nagy Gábor.

Galgotsi: bizonyára Galgóczi, akivel kapcsolatban volt Kazinczy anyja.⁹⁹

garagya (rég., táj.): „Felhányt földből, vályogból, trágyából, gallyakból, venyigéből v. élősvényből álló kerítés; garád.”¹⁰⁰

geneologia: genealogia (gör.): származástan, családfa.

góré: „kukorica tárolására szolgáló, fonott vagy lécezett építmény.”¹⁰¹

Gresli: egy dűlő megnevezése.

György Kristóf megint Kristóf István és János: (?)

Gyurka: Gyalog György, Kazinczy inasa 1801–1803 között.¹⁰²

hével level (rég.): hévvel lével: nagy hirtelen.¹⁰³

inquizitsió: inquisitio (lat.): nyomozás, vizsgálat.¹⁰⁴

Istók: → István.

István: talán az alsóregmecsi molnár (?–1805).

[Jókef] Abrahám [szabadépi...]: (?)

Jósi: → Kazinczy József.

97 Magyar néprajzi lexikon, főszerk. ORTUTAY Gyula, 1–5, Bp., Akadémiai, 1977–1982, szítálás szócikk. Online elérés: <http://mek.oszk.hu/02100/02115/>

98 Törvénytudományi műszótár, i. m., 157, Fixa szócikk.

99 Vö. KazLev, 3/611, Kazinczy – anyjának, Érsemjén, 1803. aug. 27.; KazLev, 4/899, Kazinczy – anyjának, [Kalinál], 1806. ápr. 2.

100 KÁLNÁSI Árpád, Debreceni civis szótár, Debrecen, 2015, 293. Online elérés: <http://mek.oszk.hu/03200/03209/03209.pdf>

101 Magyar néprajzi lexikon, i. m.

102 KAZINCZY, Pályám emlékezete, i. m., 1092, 1153.

103 KÁLNÁSI, i. m., 293.

104 Törvénytudományi műszótár, i. m., 192.

K: → Kövér.

Kazinczy András (1738–1804): Kazinczy nagybátyja. Zemplén vármegyei tisztségviselő, adószedő (1775), országgyűlési követ (1790/91. és 1796.), királyi udvari tanácsos. A sátoraljaújhelyi református egyház főgondnoka.

Kazinczy Dienes (1761–1824): Kazinczy öccse. Bihar vármegye al- és főjegyzője (1784-től), másodispánja (1803–1811, lemond), országgyűlési követe (1808), királyi tanácsos. 1794-ben a nagykarolyi főispáni beiktatáson Kazinczy megismertette a Martinovics-szervezkedéssel.

Kazinczy József (1772–1855): Kazinczy öccse, Abaúj vármegye tábla- és főszolgabírája.

Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna (1740–1812): Kazinczy anyja.

Kazinczy Péter (1747–1827): Kazinczy nagybátyja. Zemplén vármegyei táblabíró, adószedő, alispán (1799–1804) és országgyűlési követ (1802). A református egyház és a sárospataki kollégium bőkezű támogatója.

Kazinczy Zsuzsanna (Susi) (1768–1842): Kazinczy húga. 1788-tól Péchy Sándor (1757–1811) felesége.
kerenda: gerenda.

Keserű: Érkeserű (Bihar vm.), ma Cheșereu (R). Részben a Kazinczy család birtoka volt.

Kój (Bihar vm.): ma Coliu (R), Nagykágya (Cadea) része. A kólyi hegyen 1802-től 1806-ig Kazinczy szőlőt birtokolt.

kólts: kulcs.

Komjáti Miklós: (?)

komlós korpa: élesztő, kelesztőanyag kenyérhez.¹⁰⁵

Kortsma: talán utalás a „Zemplény Vgyei Fő Esküst Korcsma Pál Ur” személyére, aki 1809-ben Kistárkányban Kazinczyék számára felbecsült egy birtokot,¹⁰⁶ 1813-tól alszolgabíró lett.¹⁰⁷

köböl (rég.): változó nagyságú űrmérték: 62, 94, ill. 125 liter, ez utóbbit használták pl. a pesti piacon.

Kövér: talán Kövér Imre (?–1812), Kazinczy távoli rokona és hitelezője. Az érsemjéni református egyház főkurátora (1795 k.).

Krainik: a Krajnik családdal rokonságban voltak a Kazinczyak: Kazinczy húga, Klára Krajnik Józsefhez ment férjhez.

lada: a családi iratokat őrző láda.

Lajos: → Rhédey Lajos.

lang: lángliszt, jobb minőségű liszt.¹⁰⁸

legalis (lat.): törvényes (személy vagy irat?)

Leni: Lény, érsemjéni cselédlány, 1804-ig állt Kazinczy anyjának szolgálatában.

Leskő: (?)

Mali: bizonyára Kazinczy húgának, Klárának és Krajnik Józsefnek a gyermeke: Krajnik Amália.

Mányi: talán → Mali.

mapa (rég.): térkép.

meszely (rég.): űrmérték; 1 meszely=1/2 icce; 1 magyar meszely = kb. 0,42 liter.

Mihályfalva (Bihar vm.): Érmihályfalva, ma Valea lui Mihai (R).

105 *Magyar néprajzi lexikon, i. m., tartósított erjesztőanyag* szócikk.

106 *KazLev*, 22/5525 (2074/a), Bossányi Zsuzsanna – Kazinczynak, [1811. okt. 5. előtt.]

107 *KazLev*, 11/2518, Kazinczy – Helmeczy Mihálynak, Széphalom, 1813. szept. 19.

108 *Magyar néprajzi lexikon, i. m., szítálás* szócikk.

Mihályi (Zemplén vm.): Felsőmihályi, ma Michalok (SZK); vagy Alsómihályi, ma Michal'any (SZK).
Móka hát: érsemjéni dűlő, „melly egy Mihályfalva felől a Semlyéni hataron keresztül menő víz folyás az úgy nevezett Móka mentében fekszik.”¹⁰⁹

Mufti: Kazinczy lova.

M[.]tzag: (?)

Nagy Gábor (1770–1861): debreceni ügyvéd. Csokonai diáktársa, Kazinczy és Csokonai bizalmas barátja, a Kazinczy család ügyvédje.

Nyíri: a Nyíri család több tagja is dolgozott Kazinczyék szolgálatában: Nyíri István kocsis és a felesége, Nyíri János béres és talán Nyíri Ferenc is.¹¹⁰

observálni (lat.): (meg)figyelni.

Otomany (Bihar vm.): Ottomány, ma Otomani (R).

öl (rég.): hossz mérték; 6 láb, kb. 1,9 méter.

ördög árka: az érmihályfalvi előjárók 1864-es leírása szerint: „Egyébiránt e város [ti. Érmihályfalva] határán a déli oldalon még ma is látható árok vonul el, mely az Érsemjéni határtól a dél keleti oldalról folytatólag, 's a dél nyugoti oldalon ismét az Érsemjéni határba ereszkedik; mely árokról a rege azt tartja, hogy ez Zsigmond Magyar Király idejében huza-tot, és az Országot keresztül vágja, miért is azt tartják hogy ezen árok két Országnak határa volt, és maig is Ördög árka név alatt ismertetik.”¹¹¹ Az ördögárok néven általánosan emlegett honfoglalás előtti védmű vonalától ez az árok keletebbre esik.¹¹²

Pepi: lehetséges, hogy Kazinczy húgának, Klárának és Krajnik Józsefnek a gyermeke: Krajnik Josepha (később Kállay Gáborné).

P.: → Kazinczy Péter.

Péter: → Kazinczy Péter.

Pista: (?)

pitylélni: pitlézni, finom lisztet őrlni.¹¹³

piz: pénz.

plenipotentia (lat.): teljhatalom, felhatalmazás ügyintézésre.

[primet]: talán prémet.

procator: prókátor (rég.): ügyvéd.

procuratoria (lat.): procuratoria constitutio, ügyvédi meghatalmazás. Kazinczy írta Nagy Gábornak: „A' Kövér és Dobsa alkalmatlan levele ma jutott kezéhez az Anyámnak. Pro 15-a Mart. citáltattunk. Akkor az Ur nem vonja-el a' maga rég olta tapasztaltatott barátságát az Anyámtól. Szeretnénk tudni, az az Urnak pro 15a Mart. kell e Procuratoria Constitutio? azaz ha az Öcsém nem hagyott e az Ur kezeiben egyget?”¹¹⁴

109 *Pesty, i. m.*, 186.

110 KAZINCZY, *Pályám emlékezete, i. m.*, 1180.

111 *Pesty, i. m.*, 190.

112 BALÁS Vilmos, *Az Alföldi Hosszanti Földsáncok*, Régészeti Füzetek, II/9, Magyar Nemzeti Múzeum–Történeti Múzeum, Bp., 1961, 78 skk. Online elérés: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_NEMZ_regFuzetek_2_09/?pg=0&layout=s

113 *Magyar tájszótár*, szerk. SZINNYEI József, 1897–1901, II, 167. Online elérés: <http://mek.oszk.hu/07000/07025/pdf/tajszotar2.pdf>

114 KazLev, 2/506, Kazinczy – Nagy Gábornak, Érsemjén, 1802. febr. 10., 453.

proportsio (lat.): proportio, arány, arányosítás. „Én tegnap és ma az Assessor Mihályfi Úr praesidiuma alatt folyó Mihályfalvi Proportionalis Processusa miatt oda által mulattam magamat. Holnap is által megyek.”¹¹⁵

protestátsio: protestatio (lat.): tiltakozás, óvás.

protsesus: processus (lat.): eljárás, per.

Radván: Füzérradvány.

Ragályi József (1769–?): kamarai ügyész (1806–1810). Idősebb Ragályi József fia.

Regmez: Alsóregmec.

reguláz (rég.): szabályoz.

Rehdeyné: Rhédey Lajosné, Kácsándy Terézia (1764–1804): Kácsándy László lánya, Zsuzsanna nővére, Kazinczy barátnéja. 1786-ban ment férjhez. Csokonai az ő temetésére írta a *Halotti verseket*.

Rhédey Lajos, gróf (1763–1831): a bihari inszurgens sereg parancsnoka (1795, 1805), Szatmár vármegye országgyűlési követe (1802), Bihar (1807–1825) és Bereg vármegyék adminisztrátora (1825–1830). Kácsándy Terézia férje.

reprotestál (lat.): viszonttiltakozik; a perben óvást ad be az óvás ellen.

rezignál: resignál (lat.): lemond.

Rf. (rég.): rénes v. rhénes (rajnai) forint, ezüstpénz; 1 Ft = 3 márvás = 20 garas = 60 krajcár.

saletromozva: kálium-nitráttal tartósítva, pácolva.

Sári: (?)

Sebők: (?)

sectsio: sectio (lat.): szekció, felosztás.

Semjen: Érsemjén.

Serhazhoz: Széphalom egyik korábbi neve: „Az atyám és anyám a’ Serházról adtak neki nevet, ’s midőn embereiket ide kiküldötték, úgy adták parancsolataikat hogy a’ Serházhoz menjenek ki; ’s ez a’ név mostanáig is fenn maradt.”¹¹⁶

sódar (nép.): sonka.

Susi → Kazinczy Zsuzsanna.

Szaklanyi: bizonyára Szaklányi Zsigmond (1754 k.–1807) református lelkész. A debreceni kollégiumban tanult, ahol 1781-ben senior lett, 1782-ben külföldi tanulmányútra indult, hazatérve Nagyváradon volt lelkész 1802-ig. Kazinczy egy 1795-ös, nyelvújítást gúnyoló vitairatot neki tulajdonított.

Sze A: a rövidítés feloldása: „Szerető Anyád”.

Szabó Péter: a Kazinczy család birtokainak egyik intézője.¹¹⁷

Szász: (?)

Szent György nap: április 24.

Szilágyi: érkeserűi személyről további adatot nem találtunk.

Szördemeter: Szördemeter (Szilágy vm.), ma Săuca (R).

szuszk (rég., táj.): szuszék, ácsolt láda, amelyet többek között gabona tárolására is használtak.¹¹⁸

115 KazLev, 2/514, Kazinczy – Nagy Gábornak, [Érsemjén], 1802. márc. 16., 463. Váczy János jegyzete: „Mihályfi Ferencz a debreczeni kerületi tábla ülnöke volt ez időben”. *Uo.*, 599.

116 KAZINCZY, *Széphalom és házi dólgaím* = KAZINCZY, *Pályám emlékezete*, i. m., 155.

117 KazLev, 22/5442, Kazinczy – Bossányi Zsuzsannának, Érsemjén, 1803. aug. 29., 64.

118 *Magyar néprajzi lexikon*, i. m., *ácsolt láda* szócikk.

tábla: districtualis tábla (lat.): kerületi tábla; első fokon, főleg megyehatárokon átnyúló örökösödési és birtokügyekben ítélkező bíróság 1848-ig, egyik székhelye Debrecen volt.

tattárka (táj.): hajdina; kásanövény.

Tavas szalmája: (?)

terminus (rég.): határidő; ülészak.

tona (rég.): hordó vagy bödön. A német 'Tone' szóból. Kazinczy „tonnácska” alakban és hordócska értelemben használta.¹¹⁹

[Turós Satskó]: e bizonytalan olvasatú helynévre nem találtunk adatot.

Ujhej; Ujhely: Sátoraljaújhely.

ugarlás: felszántott ugar.

urbariális: (lat.): úrbéri.

x. (rég.): krajcár, → Rf.

vana (táj.): vanna, túrósbödön.

Varad: Nagyvárad.

véka (rég.): űrmérték, illetve a mérőedény.

Vf.: váltóforint, papírpénz (II. József idején az ezüstpénzzel azonos értékű, később gyengébb).

vice ispány: alispán; → Büdöskuti.

violentzia (lat.): violentia; erőszak, erőszakosság.

Vitéz Gazda: (?)

[V...a]: (?)

Zi Mihály Fia: talán Zi István, aki Kazinczy anyjának szolgálatában állt 1805-ben. Kazinczy feljegyzései szerint 1805. április 22-én: „Zi István behajtja a' Debreczeni vásárra a' két ökröt. Megrészegszik; eldől; a' két ökör elvész, de megtalálkozik.” Két nap múlva kapja meg a büntetését: „24. Zi Pista jó 's megverik.”¹²⁰

11.

Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna – Kazinczy Ferencnek
h. é. n. [Alsóregmec vagy környéke, 1809. január 30. és február 18. között]

KÉZIRAT

Autográf eredeti elküldött levél: MTA KIK M. Ir. Lev. 4r. 183., 9. tétel. Melléklet: nincs. 1 f.

MEGJELENÉS

Kiadatlan.

119 KazLev, 5/1119, Kazinczy – Kis Jánosnak, Széphalom, 1807. máj. 29.

120 [Kazinczy Ferencz „Diáriuma”], 209; KAZINCZY, [1804–1805], 192.

MAGYARÁZATOK

A levélen nem található keltezés. A megírás ideje az írásképből és a tartalomból állapítható meg. Bossányi Zsuzsanna kézirása már bizonytalanabb vonalvezetésű, mint az 1802-es levelekben, de még nem diktálja a levelet, mint pl. az 1810. december 12-ei levelénél. A levélben említett Selymiről 1805 és 1813 között találunk említést Kazinczy naplóiban és leveleiben (ezt lásd a név jegyzeténél). A még pontosabb datálást egy szomorú esemény segíti: „Miklósné Levelét tegnap vetem a kis Leánya meg holt 28 Januariusba”: Kazinczy Miklósné Beothy Victoria (Victoire) (1778–1823), Kazinczy testvérének felesége írt tehát Kazinczy anyjának. Kazinczy Miklósnéknak két leányukról tudnak a családtörténeti lexikonok és a KazLev is: Natália (1803–?) és Isabella (1808–1809), mindketten gyermekkorban haltak meg. Ismert Kazinczy levele, amelyben az anyja levelére hivatkozva nyilvánította részvétét Isabella halála miatt sógornőjének 1809. február 18-án: „Meine Mutter schreibt mir, dass Ihre Isabelle gestorben sey.”¹²¹ Mivel e levél februári, Kazinczy anyja pedig január 28-ai halálhírt továbbított, ezért bizonyos, hogy a két levél összefügg és Isabellát gyászolták, tehát a most közölt levél is 1809-es. Feltételezhető, hogy Kazinczy Miklósné legkorábban egy nappal a haláleset után írt a temetés és az említett utazás miatt, és Bossányi Zsuzsanna is egy nappal később továbbította a hírt („Levelét tegnap vet[t]em”). A jelen levél e számítás alapján 1809. január 30. és 1809. február 18. között íródott, de mivel feltételezhető, hogy Kazinczy rögtön a hír kézhez vétele után kifejezte részvétét, ezért február közepe a legvalószínűbb keletkezési idő.¹²²

Szunyog: ?

Toronya (Zemplén vm.): Nagytoronya, ma Trňa (SZK), település Alsóregmectől kb. 5 km-re keletre; Kazinczyéknak itt szőlőjük volt.

Ersők: a Kazinczy család szolgálója, talán azonos azzal, akiről ezt írta Kazinczy: „[1805. júl. 21-én] Ersők Asszonyt felfofozám a’ spionkodásért.”¹²³

Sejmi: Selymi, a Kazinczy család érsemjéni birtokainak intézője, gazdája (első általunk ismert említése Kazinczy egyik 1805. ápr. 21-re vonatkozó naplójegyzetében, utolsó ismert említése egy 1813. február 8-i levélben található).¹²⁴

Miklósné [...] kis Fiával: Kazinczy öccsének, Miklósnak (1774–1844) ekkor élő fiai: Gusztáv Adolf (1799–1823), Sándor (1801–1861), Viktor (1805–1864). Miklós Bihar vármegye táblabírája volt, a Martinovics-perben őt is megvádolták, de felmentették és – a fogsága beszámításával – 1795. május 17-én szabadon engedték. 1797-ben vette el Beothy Victoriát (1778–1823), Beothy János (?–1786) Bihar vármegyei alispán (1783-tól) és Baranyai Borbála lányát.

Pásztor (Heves vm.): részben a Kazinczy család birtoka, 1813-tól Miklósné osztályrésze.

Sze A: Szerető Anyád.

A B S: Árva Bossányi Susanna.

¹²¹ KazLev, 6/1423, Kazinczy – Kazinczy Miklósnénak, Széphalom, 1809. febr. 18., 238.

¹²² Az életrajzi adatok forrása: KazLev; KAZINCZY, *Pályám emlékezete, i. m.*, 875; Kazinczy 1826–1828-as autográf feljegyzése a jelen levél lelőhelyén található Kazinczy Miklós-levélen.

¹²³ [Kazinczy Ferencz „Diáriuma”, 210; vö. KAZINCZY, [1804–1805], 195.

¹²⁴ KAZINCZY, [1804–1805], 191; KazLev, 10/2386, Kazinczy – Fazekas Istvánnak.

Petrarcha Ferenc: A jó szerencsének és a szerencsétlenségnek orvosságairól. Székely László fordítása (1760–1762)

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bíró Csilla, Lengyel Réka, Máté Ágnes, kísérőtanulmányok: Lengyel Réka, Máté Ágnes, előszó: Szörényi László, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2015 (Szövegek és tanulmányok a neolatin filológia köréből), 674 l.

Francesco Petrarca *De remediis utriusque fortune* című művének utóélete összhangban van a címmel: a két könyvre osztott, monumentális dialógus megtapasztalta mind a jó, mind a balszerencsét. Több mint százötven teljes kézirat, számos nyomtatvány, kivonat, fordítás és átdolgozás tanúsága szerint a szerző legnépszerűbb latin nyelvű munkája volt a 17–18. századig, később azonban fokozatosan elvesztette olvasóit, és lassan feledésbe merült. 2002-ig teljes modern kiadása sem volt, kritikai igényű szöveggel pedig ma sem rendelkezünk, annak ellenére, hogy a kutatás ismét kezdi felfedezni és irodalmi, hatástörténeti jelentőségének megfelelően kezelni a művet.¹

A magyar szakirodalomban *Fortuna*-könyvként is emlegetett dialógus Petrarca egyik legterjedelmesebb alkotása, amelyen több mint tíz éven át, valószínűleg 1354-től 1366-ig dolgozott, és a *Baráti levelek (Familiares)* gyűjteménye mellett ez az egyetlen igazán nagyszabású prózai munkája, amelyet befejezett, átnézett, kijavított, és amelynek a terjesztését engedélyezte. A cím ígérete szerint a mű a szerencse témakörét járja

1 A ma használt teljes kiadások a következők: [Francesco PETRARCA] PÉTRARQUE, *Les remèdes aux deux fortunes: De remediis utriusque fortune, 1354–1366*, éd. Christophe CARRAUD, Grenoble, Millon, 2002, I–II; és Uő, *I rimedi per l'una e l'altra sorte*, ed. Ugo DOTTI, Torino, Aragno, 2013, I–IV. Dotti néhány fejezet (I 1; 2; 69; 92; 108 és 121) kivételével Carraud szövegét veszi át, további sajtóhibákkal terhelve azt, ugyanakkor korrigálja a második könyv ottani hibás tagolását (lásd alább) és új, ám a korábnál nem logikusabb paragrafusszámozást vezet be. Jegyzeteikben mindketten sokat merítenek Conrad H. Rawski angol fordításának kommentárjából: PETRARCH'S *Remedies for Fortune Fair and Foul: A Modern English Translation of De remediis utriusque Fortune, with a Commentary*, ed. Conrad H. RAWSKI, Bloomington–Indianapolis, Indiana University Press, 1991, I–V. A *De remediis*re (= *Rem.*) az alábbiakban végig a Carraud-féle kiadás szövegtagolása szerint hivatkozom, de a második könyv 8. fejezete utáni passzusok esetében szögletes zárójelben megadom a kéziratok szerinti fejezetszámot is. Carraud ugyanis az általa használt korai nyomtatványokat – az 1492-es cremonai és az 1536-os velencei *De remediis*-kiadást, valamint az 1554-es és az 1581-es bázeli Petrarca-összkiadást – követve, de a kéziratok többségétől eltérően, kettébontja az említett fejezetet. Petrarca egyéb művei esetében az alábbi kiadásokat vettem alapul és a következő rövidítéseket használok: *Fam.* = Francesco PETRARCA, *Le Familiari*, ed. Vittorio ROSSI, Firenze, Sansoni, 1933–1942, I–IV (IV, ed. Umberto BOSCO); *Ign.* = Uő, *De sui ipsius e multorum ignorantia: Della mia ignoranza e di quella di molti altri*, ed. Enrico FENZI, Milano, Mursia, 1999; *It.* = Uő, *Itinerario in Terra Santa, 1358*, ed. Francesco LO MONACO, Bergamo, Lubrina, 1990; *Mem.* = Uő, *Rerum memorandarum libri*, ed. Giuseppe BILLANOVICH, Firenze, Sansoni, 1943 [1945]; *Post.* = [Uő] PÉTRARQUE, *Lettres de la vieillesse*, éd. Elvira NOTA, V, Paris, Les Belles Lettres, 2013, 234–253; illetve REFE, Laura, *I fragmenta dell'epistola Ad posteritatem di Francesco Petrarca*, Messina, Centro internazionale di studi umanistici, 2014; *Sen.* = Francesco PETRARCA, *Res seniles: Libri V–VIII*, ed. Silvia RIZZO, Monica BERTÉ, Firenze, Le Lettere, 2009. A klasszikus szövegek mértékadó kiadásaként általában a Bibliotheca Teubneriana és a Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis kötetei szolgáltak, ezért lábjegyzetben csak az ettől eltérő eseteket jelzem.

körül, vagyis egy olyan problémát, amelyhez Petrarca rendszeresen vissza-visszatért élete során, de meglátásait sohasem foglalta koherens rendszerbe. Időnként igyekezett a *fortunát* besorolni az ember életét befolyásoló erők: a sors, a végzet és a gondviselés közé, és megpróbált valamilyen hierarchiát kialakítani közöttük, máskor azonban a legtöbbjüket azonos értelemben használta. Legeredetibb megállapításait talán életműve azon passzusaiiban tette, ahol a hagyományos vélekedéssel szembeszállva a szerencsét nem létezőnek, csupán egy ijesztő, üres névnek titulálta (pl. *Fam.*, V 10, 9; *Sen.*, VIII 3, 37–98). A *De remediis* második könyvének előszavában (35. par.) is utal erre a véleményére, de az „átlagolvasók” kedvéért nem veti el a szerencse nevezetét (266). Így ennek az „üres névnek” az orvosságairól sikerült végül 253 – a korai nyomtatványok és az őket követő 2002-es kiadás hibás tagolása szerint 254 – hosszabb-rövidebb fejezetet papírra vetnie.

Az első könyv 122 dialógusában a *Ratio* – Székely László fordításában az Okosság – próbálja a *Gaudium* és a *Spes* – az Öröm és a Reménység – túlzott lelkendezését visszafogni, nehogy a jó szerencse áldásai között a kevélység bűnébe essenek. A második könyv 131 (a hibás tagolás szerint 132) fejezetében a kétségbeesés vétke felé sodródó *Dolort* és *Metust* – Fájdalmat és Félelmet – kell buzdítani, hogy erejüket megfeszítve tartsanak ki a balszerencse csapásai között. A mű alapkoncepcióját az első könyv 69. fejezetében (20. par.) egy mondatba sűrítve olvashatjuk: „Mert ugyanis két legvégső dolgok, melyek egymással ellenkeznek, és amelyek hasonlóképpen a dolognak középtől, azaz a virtustól távol vadnak, hasonlóképpen egyaránt rosszak.” (172.) Az arany középut megtalálása tehát a kitűzött cél, ami nem tűnik túl eredeti gondolatnak. A *De remediis*t sokáig érték olyan vádak, hogy Petrarca legkevésbé előremutató, leginkább „középkori” szemléletű műve, amely allegorikus alakok már-már skolasztikus párbeszédeiből áll. Igazságtalan ez a kritika, ha meggondoljuk, hogy szerkezetileg nem sokban eltérő megoldást alkalmaz itt Petrarca, mint az utóbbi időkben méltán újra felfedezett *Secretum*ban: ott Augustinus és Franciscus személyesítették meg a költő vívódó érzelmeit, kétségeit, itt a fentebb említett allegorikus alakok. Kísérőtanulmányában Lengyel Réka is csatlakozik azon kutatók véleményéhez, akik a két mű szoros kapcsolatát hangsúlyozzák: van, aki szerint a *De remediis* bizonyos szempontból a *Secretum* folytatásának is tekinthető (628). Kissé talán merész, mégis kézenfekvő gondolat ez, hiszen a *Secretum*nak nincs megnyugtató lezárása, Franciscus nem képes teljesen elfordulni a világi dolgoktól, kétségeinek küzdelme folytatódik. A *De remediis*ben Petrarca újrafogalmazza ezt a vívódást, de egyúttal univerzális szintre emeli, sorsközséget vállalva minden emberrel. A lelki tusa irodalmi megjelenítésére a dialógus marad a legalkalmasabb forma, a belső harc végtelenségét, vagy inkább az ember rosszabbik énjének csökönyösségét pedig dramaturgiailag is kiválóan reprezentálja, ahogy a szereplők elbeszélnek egymás mellett, és az Okosság képtelen meggyőzni folyamatosan lelkendező vagy panaszkodó, az érvekre süket beszélgetőpartnereit. A léptékváltásnak köszönhetően az elemzett problémák köre is bővül, a *De remediis* jóval általánosabb kérdéseket feszeget, mint a rövid *Secretum*, ennek ellenére nem teljesen személytelen alkotás: Petrarca egyéni tapasztalatai, élményei lépten-nyomon visszaköszönnek benne, és szerzőnk nem mellőzi az öniróniát sem. Így az Okosság

megfeddi a babérkoszorúval büszkélkedő, illetve szerelmi kínjait versírással enyhíteni szándékozó költőt (135; 173–175), vagy a könyvtárának gazdagságával kérkedő, ám nem olvasó könyvgyűjtőt (126–130) – nem nehéz itt szándékos vagy akaratlan párhuzamot találnunk a Platón-kódexeivel dicsekvő, de görögül nem tudó Petrarccal (vö. *Ign.*, IV 166–167).

Székely László fordítása végre a magyar olvasókat is hozzásegítheti, hogy megismerjék és értékeljék, újraértékeljék ezt a meglehetősen komplex, ám az utóbbi két-három évszázadban csaknem feledésbe merült alkotást. Az 1760–1762 között papírra vetett magyarátról nyugodtan kijelenthetjük, hogy tiszteletre méltó vállalkozás: Székely egy régi, 1613-as, pontatlan és mindenféle magyarázatot nélkülöző kiadásból,² a mai fordítóknak rendelkezésére álló technikai eszközök, specifikus szótárak, kézikönyvek, bőséges szakirodalom nélkül is időtálló szöveget hozott létre. A kötet szerkesztői szerint a fordító munkája „az eredeti Petrarca-mű élvezetes stílusú, gördülékeny, olvasóját helyenként lírai szépségű részletekkel gyönyörködtető fordítása, mely jó tollú, olykor-olykor a legnagyobb művészi szintjére felemelkedni is képes prózaíróként állítja elének alkotóját” (637). Alapvetően egyetértek ezzel az értékeléssel, de azért azt is meg kell jegyeznem, hogy a 18. századi magyar nyelvben és irodalomban kevésbé jártas olvasó elsőre talán vissza fog riadni, és az eredeti latin szöveghez való hűséget szem előtt tartó Székely mondatait bonyolultnak, nehézkesnek, már-már ijesztőnek fogja érezni. Úgy tűnik, az erdélyi gróf ösztönösen ráérezett arra, hogy mit várt el Petrarca az olvasójától: „nem akarom, hogy minden fáradtság nélkül fogadja be azt, amit én nem minden fáradtság nélkül írtam” (*Fam.*, XIII 5, 23).³ Székely szövegét olvasni kihívás, de izgalmas kihívás, s ami először ijesztőnek tűnik, hamarosan barátságossá, otthonossá, időnként tényleg lírai szépségűvé válik. A fordítás részletes elemzését és értékelését azonban meghagyom a korszak magyar nyelvében és irodalmában jártasabb, Székely egyéb munkáit is jól ismerő kutatóknak,⁴ és a kötetet kizárólag Petrarca-kiadványként vizsgálom.

A kötet hat nagyobb szerkezeti egységre osztható. Szörényi László kedvcsináló előszavát (7–11) Székely fordítása követi (13–494), amely a címben ígértnél is többet ad, mert nemcsak a *De remediis*, hanem az 1613-as kiadás teljes szövegét magyarra ülteti, többek között Petrarcának az utókorhoz írott levelével (*Ad posteritatem*) és nem utolsósorban Johannes Pinitianusnak az egyes fejezetek tartalmát összefoglaló disztichonjaival együtt – ez utóbbiakat hol jobban, hol gyengébben sikerült bokorrimés négysorosokban. A fordítást a szerkesztők által összeállított jegyzetek (495–618), két kísérőtanulmány – az első (619–632) Lengyel Réka egyedül, a másodikat (633–638) Máté Ágnessel közösen jegyzi –, valamint szómagyarázatok (639–641) követik, végül analitikus névmutató zárja a kötetet (643–668).

A szövegkiadás és jegyzetelés elveiről szóló tájékoztatás (497–499) szerint a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárának 354. jelzetű kéziratából

2 Francisci PETRARCHAE *De remediis utriusque Fortunae libri duo.*, s. I., apud Esiam le Preux, 1613⁽⁹⁾.

3 „[...] nolo sine ullo labore percipiat que sine labore non scripsi.”

4 A magyar szövegre és annak készítőjére koncentrálni NÉMETH S. Katalin a kiadványról írt recenziójában: <http://reciti.hu/2016/3571> (2016. 12. 27).

nem kritikai kiadás készült. Az átírásban két alapelv érvényesült: a nem szakmai érdeklődők igényeit is szem előtt tartva modernizálták a helyesírást, ugyanakkor a fordítás régies és nyelvjárási jellegzetességeit részben, a mai olvasók számára is könnyen értelmezhető esetekben megőrizték. Az átírás korrektségét és az alapelvek érvényesülését bárki ellenőrizheti, mert a kézirat fotómásolata időközben fölkerült a Magyar Elektronikus Könyvtár honlapjára.⁵

A szerkesztők jóvoltából rendelkezésemre bocsátott képeket használva én csak néhány szöveghelyet vizsgáltam meg, amelyeken olvasás közben megakadt a szemem; ezek közül alig egy-kettő szorul korrekcióra. Így a 204. oldalon (*Rem.*, I 93, 6) olvasható *Sabinus* a Székely-kéziratnak és az alapjául szolgáló 1613-as kiadásnak megfelelően *Sabinus* kellenne legyen; a 211. lapon (*Rem.*, I 96, 28) *Constantinus* helyett *Constantiust* kellett volna hozni;⁶ a 386. lap (*Rem.*, II 77 [76], 20) *Cassius Scaevája* pedig helyesen *Caesius Scaeva*. Speciális eset a második könyv előszava (10. par.), ahol Petrarca az állatvilágban megfigyelhető ellenségeskedések egyik példjaként megjegyzi: „Quando novum ad presepe hospes equus, quando pullus advena quietum cibum inter pares sumpsit?”. A Székely-fordítás 259. lapján ezt a következő magyarításban olvashatjuk: „Az új ló jászlaból, ahol többször nem volt, az idegen csirke az istállóban mikor ett menten csendesen?”. Egyértelmű, hogy a fordító számára nehézséget okozott az eredeti mondat értelmezése, már csak azért is, mert az általa használt kiadásban a szöveghely romlott volt („inter pares” helyett „inter partes”). A szerkesztők által választott *csirke* olvasat azonban tovább rontja a helyzetet, az istállóban tartott, jászolból csipegető csirke képe ugyanis kevésbé tűnik realisztikusnak. A vonatkozó jegyzetben nem is zárják ki annak a lehetőségét, hogy a Székely-kéziratban valójában *csitkó* áll, ez azonban szerintük félrefordítás lenne, mert a *pullus* ’csirkét’ jelent (562). Véleményem szerint bátran írhatták volna a főszövegbe a *csitkó* szót, nemcsak azért, mert Székelynél tényleg ez olvasható, hanem azért is, mert a középkori latinban a *pullus* jelentése sokkal bővebb: nemcsak madarak, hanem négylábú állatok kicsinyét is jelölték vele, sőt a ’gyerek’ szinonimájaként is használták, és nagyjából ugyanez igaz a *csitkó* szóra (a kora) újkori magyar nyelvben,⁷ ahogyan arra Szörényi László fölhívta a figyelmet. Ugyanakkor a kisebb átírási pontatlanságok ellenére a kiadvány vitathatatlan erénye, hogy a mű terjedelméhez képest a főszövegben kevés az értelemzavaró elírás és helyesírási hiba (egyetlen példa: „mely egy köre fel van metszve” [243] – helyesen: *kőre*).

5 <http://mek.oszk.hu/15500/15515/> (2016. 12. 30).

6 Az elírás következményeként kapjuk azt a téves információt a vonatkozó jegyzetben, miszerint „I. Constantinus 306-ban öngyilkosságot követett el” (552). Valójában abban az évben Constantinus apja, I. Constantius Chlorus halt meg, de ő sem lett öngyilkos – még ha Rawski és Dotti ezt is állítják a passzushoz írt jegyzetükben –, hanem betegségben hunyt el Britanniában. Vö. HAVAS László, HEGYI W. György, SZABÓ Edit, *Római történelem*, Bp., Osiris, 2007, 600.

7 Vö. Isid., *Etym.*, XII vii, 5: „Pulli dicuntur omnium avium nati; sed et animalium quadrupedum nati pulli dicuntur, et homo parvus pullus”. – Uguccione da Pisa, *Deriv.*, P 123, 47: „Item a parvus vel pupus pullus -a -um, et inde hic pullus -li, idest parvus, ut homo parvus pullus dicitur. Item nati recentes omnium avium et etiam quadrupedum pulli dicuntur [...]”. Utóbbi mértékadó kiadása: Uguccione da Pisa, *Derivationes*, ed. ENZO CECCHINI, GUIDO ARBIZZONI stb., Firenze, SISMELE-Edizioni del Galluzzo, 2004, I–II; SZENCZI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum* [...], Noribergae, procurante Elia Huttero, 1604, s. v. „Pullus: „Fiaczka, fiatalka”.

A szövegközlés során a szerkesztők Székelynek a magyarátáshoz fűzött, a kéziratban minden elkülönítő jelzést nélkülöző kiegészítéseit és magyarázatait szögletes zárójelbe tették, hogy megkülönböztessék a tényleges fordításszövegtől. Alapvetően jó megoldás ez, noha az eredeti és a magyar szöveg szintaktikai eltérései miatt a megvalósítása időnként nehézkes lehet. Ugyanakkor üdvös lett volna a választott tipográfiai elvet maradéktalanul érvényesíteni, mert számos esetben egyes szavak, rövid betoldások, sőt olykor egészen hosszú szövegrészek is jelöletlenül maradtak. Az egyik leghosszabb ilyen szakasszal az első könyv 25. fejezetében találkozhatunk, ahol az Augustusról szóló alábbi információkat nem Petrarcának, hanem Székelynek köszönhetjük: „[...] császár, akinek idejében az Úr Jézus Kristus született, akinek parancsolatjából lőtt a világnak megszámlálása, aki mindenutána [sic!], a kéziratban: *minekutánna*] a delphisbéli jövőmondótól megértette volna, hogy született a Megváltó, egy templomot építtetett, és nevezte az Isten elsőszülöttje templomának. Ez a császár, mondom, [...]” (85). Némi következtelenségről árulkodik az a megoldás is, amikor a kiegészítést a főszövegben nem, csak a jegyzetekben jelzik (pl. 487: *Nabuchodonozor*, vö. 616), de arra is van példa, hogy Székely betoldásait tipográfiailag ugyan elkülönítik, ám a biztonság kedvéért a vonatkozó jegyzetben is tájékoztatnak róla (pl. 80: „Arión jó versszerző [...] megölette a hajósokat”, vö. 517).

A terjedelmes művet hasonlóképp bőséges, egyúttal impozáns információmennyiséget közvetítő apparátus kíséri. Ennek elhelyezése azonban, bár esztétikai szempontokkal indokolható, egyáltalán nem olvasóbarát. A végjegyzetek és a szómagyarázatok hasznosításához állandó lapozgatásra van szükség, és az is megnehezíti a tájékozódást, hogy a megjegyzetelt passzusokat a főszövegben egyáltalán nem jelölik, a jegyzetek pedig kissé nehezen átláthatóan, csupán fejezetenkénti bontásban vannak elhelyezve, a magyarázandó szövegrészek – nem minden esetben pontos – idézetéhez kapcsolva. A jegyzetapparátus szoros értelemben vett szövegkritikai észrevételeket tartalmaz a Székely-kézirattal, a fordításhoz használt 1613-as nyomtatvánnyal és a ma rendelkezésre álló modern kiadások szövegével kapcsolatban. Feltűnteti az idézetek és a jelentősebb allúziók forrásait, továbbá tárgyi jellegű, elsősorban a szövegben felbukkanó személyekkel, eseményekkel, helyekkel, fogalmakkal kapcsolatos információkat közöl (vö. 498–499).

Mielőtt tipológiai csoportosítva vizsgálnánk meg a jegyzeteket, általánosságban megállapíthatjuk, hogy leginkább az apparátuson érződik, hogy három, részben eltérő szemléletű, más-más jegyzetelési elveket követő szerkesztő dolgozott a kiadványon, és az átfogó ellenőrzésre, egységesítésre – valószínűleg idő hiányában – már nem került sor. Így fordulhat elő, hogy ugyanazon mű különböző címekkel vagy írásmóddal szerepel az apparátus egyes helyein: Vergilius esetében például találkozhatunk *Bucolica* (539), *Bukolika* (608, 611), *Eklogák* (582) és *Eclogák* (667) alakváltozattal is, Cicero állambölcséleti írása pedig hol a Hamza Gábor-féle fordításnak megfelelő és a magyar szakirodalomban bevett *Az állam* (517, 569), hol a vitatható *A köztársaságról* (pl. 520, 577, 591) címen bukkan fel. Változatossak a hivatkozási módok is: Suetonius történeti munkájára például egyszer „bőségesen”, a szerző nevével, a könyv számával, az életrajz tárgyát képező császár nevével, valamint a caput és a paragrafus számával (pl. 611: „Suetonius, I, Julius Caesar, 20,

4”), máskor viszont túl lakonikusan, az uralkodó neve nélkül hivatkoznak (pl. 597: „Suetonius, VIII, 18, 1–2”), ami a több életrajzt tartalmazó, a caputszámozást minden császár esetében újakezdő VII. és VIII. könyv esetében nem elég pontos. Némileg következetlen a személy- és földrajzi nevek írásmódja is. Görög nevek esetében találkozunk akadémiai (pl. 550, 581, 661: *Phalarisz*) és tudományos átírással (572: *Phalaris*), de latinos alakokkal (pl. 609, 643: *Ajax*) is, latin helyett olykor anakronisztikus olasz elnevezések bukkannak föl (pl. 560: „[A Pantheon] IV. Bonifác pápa, ill. Hadrianus császár idején kapta a Santa Maria della Rotonda nevet [...]”), máskor pedig saját invencióra gyanakodhatunk (pl. 591: *Szirakúza*, az általában használt, görögös *Szürakuszai* helyett).

Ami a szoros értelemben vett szövegkritikai jegyzeteket illeti: egy olyan Petrarca-mű, amelynek egyelőre nincs igazán megbízható kiadása, a legnagyobb óvatosságot követeli meg az ilyen típusú kommentárok készítőitől. Nem mindegy ugyanis, hogy egy-egy „hiba” vagy elsőre hibásnak tűnő szöveghely a Petrarca által forrásként használt kódexeknek, magának Petrarcának, a *De remediis* későbbi kézírathagyományának, a Székely által használt 1613-as kiadásnak, Székely tévedésének, esetleg a modern szövegkiadásoknak köszönhető-e, vagy netán a jelen kötet sajtó alá rendezői értelmeztek félre valamit. Nem értek egyet azzal a megállapítással, hogy a szerkesztők által forgatott három modern szövegkiadás⁸ „megbízható alapot szolgáltat a szöveg komparatív vizsgálatához” (498), mert ezek egyike sem támaszkodik a *De remediis* kézírathagyományára, csak a korai nyomtatványokra, ennek következtében szövegük nem sokkal megbízhatóbb a Székely által használt kiadásénál. Nézzünk néhány példát!

Az első könyv 63. fejezetében olvashatjuk: „Menyhalok tartóhelyeit legelsőben egyvalaki Curus nevű, nem tudom, kicsoda, csinált.” (161.) A vonatkozó jegyzetből (536; vö. 636) megtudjuk, hogy „a Székely által használt kiadásban a szöveghely romlott: ‘Curus quidam, nescio quis’. Petrarca eredeti szövegében C. Hirrius szerepel, akinek a Julius Caesar számára feltálatl hatezer menyhaláról Pliniusnál olvasott (vö. Uo. [Plin., *Nat. hist.*, IX], 81, 171).” Az eredetiként hivatkozott Carraud-féle szöveg (12. par.: „Murenarum vivaria primus fecit C. Hirrius quidam nescio quis [...]”) azonban egy jellemtelen, valószínűleg egy Plinius-kiadás alapján végrehajtott emendálás eredménye, a francia kutató által használt korai nyomtatványokban ugyanis *Cyrus*, illetve az 1613-as kiadásával azonos *Curus* alak szerepel. A *De remediis* általam vizsgált kézíratai⁹ alapján

8 Az 1. jegyzetben említett Carraud- és Dotti-féle szöveg mellett az 1997-es összkidást használták: PETRARCA, Francesco, *Opera omnia* (CD-ROM), ed. Pasquale STOPPELLI, sistema di interrogazione DBT cur. Eugenio PICCI, Roma, Lexis, 1997. A 498. lapon, a kiadvány bibliográfiai leírásában csak Picci neve van feltüntetve, és a kiadás dátumaként tévesen 1994 szerepel.

9 A szövegösszevetéshez az alábbi kéziratokat vettem figyelembe: Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Lat. Z. 475 (=1660); Paris, Bibliothèque nationale de France [=BnF], Lat. 6496; Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana [=BML], Plut. 26 sin. 8; Firenze, BML, Plut. 90 inf. 7; Firenze, BML, San Marco 340. A velencei kódexet *in situ* vizsgáltam, a többi esetben az egyes könyvtárak honlapján (gallica.bnf.fr, teca.bmlonline.it) elérhető digitális fotómásolatokat használtam. A szöveghagyományról és az itt felsorolt kódexekről lásd Michele FEO, *La nota penetrata nel testo (Rem., II 78) = Petrarca nel tempo: Tradizione lettori e immagini delle opere: Catalogo della mostra Arezzo, Sottocchia di San Francesco, 22 novembre 2003–27 gennaio 2004*, ed. Michele FEO, Pontedera, Bandecchi & Vivaldi, 2003, 396–405; Giulia PERUCCHI, *Petrarca e le arti figurative: De remediis utriusque Fortune, I 37–42*, Firenze, Le Lettere, 2014, 87–140.

én a *Chirrus* variánst részesíteném előnyben, ami megegyezik a Petrarca Plinius-kódexében olvasható névváltozattal (Paris, BnF, Lat. 6802, f. 78ra), így végeredményben ez utóbbi tekinthető a hiba forrásának.

A második könyv 62. [61.] fejezetében (10. par.) olvasható *Caninius* névalakot (365) a szerkesztők Petrarca tévedésének tulajdonítják, mert a felidézett epizód forrásszövegében, Cicerónál (*De off.*, III 14, 58–60) *Canius* szerepel (589). A *Caninius* variáns azonban a korai nyomtatványok és az azokra támaszkodó modern kiadások hibája, a *De remediis* vizsgált kézírataiban a – valószínűleg Petrarca Cicero-kódexére visszavezethető – *Cannius* alakot találjuk.

Korábban említettem, hogy Székely nemcsak a dialógust, hanem az 1613-as kiadás teljes szövegét, így a költőnek az utókorhoz írott levelét (*Ad posteritatem*) is lefordította. Ebben (*Post.*, II 26–27, ed. Refe) Petrarca családjának Avignonba költözése kapcsán az alábbi információt olvashatjuk: „A várost hívták Aviniónak, aholott a római pápa gyalázatos számkivetésben tartja a Krisztus eklézsiáját, és tartotta is sokáig, jóllehet teelötted kevés esztendőkkal Ötödik Urbánus a maga székibe láttatott visszavinni [...]” (17). A vonatkozó jegyzet szerint „a szöveghely alapján úgy tűnik, mintha Petrarca a levelet egy bizonyos címzettnek írta volna” (502). Petrarca azonban nem konkrét személynek, hanem az utókornak szánta végül befejezetlenül maradt episztoláját. Itt valószínűleg az 1613-as kiadás hibájával állunk szemben, amely „ante Te, paucos annos”-t ír a modern szövegkiadásokban olvasható „ante paucos annos” helyett.

A dialógus második könyvének 25. [24.] fejezetében a Fájdalom megjegyzi (9. par.): „Nagy gyalázat koholtatott nékem.” Panaszára az Okosság így felel (10. par.): „Jól mondd, mert a hír szélfútatott. Gyakran még a nógatóé is, amely titeket annyira ront és ijesztget.” (313.) A szerkesztők a kissé nehezen értelmezhető választ úgy magyarázzák, hogy „a Székely által használt *De remediis*-kiadásban a szöveghely romlott: az 'impurioris' 'gyalázatosabbé' kifejezés helyett itt az 'impulsoris' 'ösztökélőé, nógatóé' áll.” (576.) Kétségtelenül igazuk van abban, hogy az 1613-as kiadás olvasata hibás, de ugyanúgy hibás és oda nem illő a modern kiadásokban hozott és általuk elfogadott *impurioris* is. A mondat értelmét a kéziratok alapján egy egyszerű szóközzel állíthatjuk helyre: „Bene ais: flatus est enim fama, sepe etiam impuri oris, qui vos adeo quatit ac territat” – vagyis 'a (rossz) hírnév, a szóbeszéd egy olyan fúvás, lehelet, amely gyakran mocskos szájból ered'.

A szövegkritikai jegyzetek áttekintésének zárásaként említsük meg az első könyv 117. fejezetének és a második könyv 107. [106.] fejezetének egy-egy passzusát. Az első szöveghelyen (*Rem.*, I 117, 8) Székely fordításában ötvennégy argonautáról olvashatunk: „A Colchus szigetbéli Oethe nevű királyra mi vette reá az ötvennégy hajókázó személyeket, hogy reáüssenek, kik mind válogatott emberek voltak, amint írják (valószínűleg pedig tolvajok voltak), nem egyéb, hanem a nagy gazdagságoknak a híre?” (248.) A szerkesztői kommentár szerint „Az argonauták ötvennégyes létszáma Petrarca szövegéből származik, nem Székely László félrefordítása” (560). Ám a kéziratok alapján rekonstruált Petrarca-szövegben egyáltalán nincs szó az argonauták létszámáról: „Quid Oethe Colchorum regi Argonautas attulit delectos, ut aiunt, viros, vere autem predones, nisi fama divitiarum?” Az 1613-as és a modern kiadások pedig ehhez képest

csak jelentéktelen ortográfiai különbségeket mutatnak, vagyis a mitológiai hősök ötvennégyes száma bizony Székely félrefordítása, vagy inkább beszúrása.¹⁰

A másik passzus (*Rem.*, II 107 [106], 12) Székely magyarításában így hangzik: „És egyszer te haragos, amint szokták mondani, Cicerónak amaz szavait meg kell tartani: Távol légyen a harag, mely által semmi jó, semmi rendesen elgondolt dolog végbe nem mehet.” (442.) A vonatkozó jegyzet szerint „a fordítás pontatlan: az eredetiben álló *'mordicum Ciceronianum'* Cicero csípős mondását jelenti” (606). A fordítás tényleg nem pontos, de nem amiatt, amit a szerkesztők állítanak. Az eredetiben ugyanis nemcsak a vizsgált kéziratok, de az 1613-as és a modern kiadások szerint is a „*mordicus tenet*”, *'foggal-körömmel ragaszkodik valamihez'* kifejezés áll: „*Et ad summam mordicus, ut dici solet, ciceronianum illud est [est om. Carraud, Dotti] tenendum: »Ira procul ut absit cum qua nichil recte fieri, nichil considerare potest« [vö. Cic., *De off.*, I 38, 136]*”.

A források azonosítását illetően hasonló megállapításra juthatunk, mint a szövegkritikai jegyzetek vizsgálatakor. A szerkesztők által forgatott modern kiadások ugyan megadják a legtöbb konkrét forrást és jelentősebb allúziót, alapvetően tehát lehet és kell is támaszkodni rájuk, de nemegyszer pontatlanok vagy egyértelműen tévúton járnak, ezért megoldásaikat olykor fenntartással kell fogadnunk. Érdemes lett volna kritikával élni és nem átvenni azokat a jegyzeteket, amelyekben a korábbi kiadók egy Petrarca számára ismeretlen latin műre (pl. 586: Alkibiadész haláláról „*Cornelius Nepos, Híres férfiak*, VII, 10, 3–6”), vagy a középkorban latin fordításban nem elérhető görög szövegre hivatkoznak forrásként (pl. 527: I. Constantinus császár egyik levele kapcsán „*Euszebiosz, De vita Constantini*, IV, 36”).¹¹

Sajnos arra is van példa, hogy egy korábban már azonosított forrás a jelen kiadványban ismeretlenként van feltüntetve. A dialógus utolsó fejezetében (*Rem.*, II 132 [131], 16) olvashatjuk az alábbi mondatot: „Elhagyom a házi dühösségeket és a belső egyenetlenséget, amelyről megmondatott ez: a hazafiúi hadakozás alig adhat temetőhelyet a hadivezéreknak.” (493, vö. 618.) A citátumban a kettőspont után álló szövegrészt a szerkesztési elveknek megfelelően (vö. 497) kurziválni kellett volna, mert Petrarca szó szerint idéz Lucanus *Pharsaliájának* IX. énekéből (235–236. sor): „*Omitto furores domesticos intestinamque discordiam [misericordiam ed. Carraud, Dotti], de qua dictum est: »bellum civile sepulcra / vix ducibus prestare potest« [...]*”. A kérdéses verssorokat Rawski ugyan még nem tudta azonosítani, de Carraud és Dotti már feltüntették a forrást.¹²

10 A passzus kapcsán érdemes azt is megjegyezni, hogy a „*delectos [...] viros*” egy eddig azonosítatlanul maradt allúzió Ennius *Medea exul* c. tragédiájának egyik töredékére: „*Argo, quia Argivi in ea delecti viri / Vecti petebant pellem inauratam arietis*” (Enn., *Scen.*, 250–251 Vahlen), amelyet Petrarca Cicero *Tusculumi eszmecseréjéből* (I 20, 45), ill. a pseudo-cicerói *Rhetorica ad Herennium*ből (II 22, 34) ismerhetett.

11 Az itt példaként említett szöveghelyeken Petrarca valódi forrása Iust., *Epit.*, V 8, 12–14, illetve Cassiodorus-Epiphanius, *Hist. Eccl. Trip.*, II 16, 3 volt; utóbbi mértékadó kiadása: CASSIODORI-EPIPHANII *Historia Ecclesiastica Tripartita*, ed. Waltarius JACOB, Rudolphus HANSLIK, Vindobonae, Hoelder-Pichler-Tempsky, 1952.

12 Sokat elárul a Carraud-féle kiadás filológiai megbízhatóságáról, hogy az általa használt nyomtatványokban – és az 1613-as kiadásban is – szereplő „*sepulturam*” szót a francia kutató Lucanus eposza alapján javította „*sepulcra*”-ra – vö. PÉTRARQUE, *Les remèdes*, i. m., I, 1144, 1. j. –, ami még akkor is mód-szertani nonszensz, ha ráhibázott a helyes megoldásra, és a *De remediis* vizsgált kéziratai alátámasztják a korrekció helyességét. Továbbá Carraud a bázeli összkiadások inadekvát *misericordiam* olvasatát fo-

Nem hagyhatjuk szó nélkül azt sem, hogy a hivatkozások egy része a korábbi kiadványok jegyzeteihez képest is hibás vagy pontatlan: hol nem a megfelelő forráshoz irányítják az olvasót (pl. 559: „Vergilius IV. eclogáj[a]”, Verg., *Aen.*, VIII, 860–886 helyett), hol hiányzik a könyv vagy a caput száma (pl. 507: „Cicero, *Levelek Brutushoz*, XVII, 6”, I 17, 6 helyett), hol inadekvát vagy akár nem létező passzusra utalnak (pl. 537: Valerius Maximusnál nincs „IX, 12, Ext. 13”, a hivatkozás helyesen IX. 12. ext. 3 lenne), de az is ingadozó, hogy a Bibliára a Vulgata vagy a Neovulgata tagolása alapján hivatkoznak-e (pl. 508: „Zsolt 89,10” az előbbi, 512: „Zsolt 139,16” az utóbbi szerint).

Üdvözlendő ugyanakkor, hogy olykor sikerült javítani a korábbi kiadások jegyzetapparátusán, és a szerkesztők egy-egy epizód forrásának azonosításához jó irányba indultak el. Példaként emeljük ki az első könyv 47. fejezetének azt a szöveghelyét (16. par.), amelyben az Okosság egy hamis bírónak az esetét idézi föl, akit büntetésből megnyúztak, és a bőrével mementó gyanánt bevonták a bírói széket (137). A korábbi szövegkiadók nem ismerték fel a történet forrását, és így a passzust is félrefordították, a jelen kötet szerkesztői azonban rájöttek, hogy a Kambüszész által megbüntetett „Szaszümnész”¹³ esetéről van szó, amelyet legrészletesebben Hérodotosz beszélt el (529). A felfedezés értékét tovább növelte volna, ha megadták volna a konkrét hérodotoszi szöveghelyet (V, 25), és a nyomozást tovább folytatva megkeresték volna a görögül nem tudó Petrarca közvetlen forrását, Valerius Maximust, aki a kivégzett bíró nevének említése nélkül foglalja össze a történetet (VI. 3. ext. 3). Az előbbinél is ügyesebb megoldás, amikor a szerkesztők egy másik Petrarca-mű, a *Rerum memorandarum libri* (II 55) segítségével azonosítják a dialógus második könyvének 50 [49]. fejezetében (par. 12) olvasható anekdota szereplőit, Azzo d’Estét és annak csapodár feleségét (348, vö. 584). A korábbi kiadók ugyanis nem figyeltek föl a szövegpárhuzamra, így a Petrarca korában valószínűleg szájhagyomány útján terjedő történethez semmilyen forrást nem tudtak megjelölni.

A tárgyi jegyzetek igen nagy tudásanyagot ölelnek föl, és az esetek döntő többségében megfelelő magyarázattal látják el az olvasót. Alig néhány alkalommal kínálnak „elavult” információt, és ezek is elsősorban annak köszönhetők, hogy az újabb szakirodalom jelentős része Magyarországon egyáltalán nem, vagy csak nehezen érhető el. Példaként említsük meg, hogy a szerkesztők állításával (500) ellentétben az *Ad posteritatem*nek ma nem öt kéziratát ismerjük, és nem az 1496-os bázeli Petrarca-összkiadásban jelent meg először nyomtatásban a levél. Karl Enenkelnek 1998-ban még valóban csak öt kézitról volt tudomása, és ugyanennyit használt fel 2013-ban Elvira Nota is, ám a *Studi medievali e umanistici* 2007–2008-as számában Laura Refe már tíz kéziratot kollacionált, és első nyomtatványként az 1485 táján Leuvenben, Rudolf Loeffs de Drielnél megjelent kiadást jelölte meg.¹⁴ Ugyanígy pontosításra szoruló adat, hogy

gadta el az 1492-es cremonai és az 1536-os velencei *De remediis*-kiadások helyes *discordiam* variánsával szemben. Megjegyzendő, hogy a Székely által használt 1613-as kiadásban *discordiam* szerepel, vagyis ez utóbbi nyomtatvány ebben a konkrét esetben megbízhatóbb, mint Carraud és Dotti szövege.

13 Az általam használt Hérodotosz-fordításban a *Sziszamnésh* névalakot találok: HÉRODOTOSZ, *A görög-perzsa háború*, ford. MURAKÖZI [I] Gyula, Bp., Osiris, 2000, 351–352.

14 KARL ENENKEL, *A Critical Edition of Petrarch’s Epistola Posteritati = Modelling the Individual: Biography*

1325-ben Petrarca Giacomo Colonna és annak apja, az idősebb Stefano szolgálatába lépett (502): Marco Petoletti 2003-as tanulmányában kimutatta, hogy az a bejegyzés Petrarca Isidorus-kódexében (Paris, BnF, Lat. 7595, f. 93v), amely alapján a korábbi szakirodalom a fenti kapcsolatra következtetett, nem Petrarcától, hanem a kódexet átmenetileg birtokló Ildebrandino Contitól származik.¹⁵ Így jelenlegi tudásunk szerint csak annyi bizonyos, hogy Petrarca Giacomo Colonnának köszönhetően került a család bizalmasai közé 1325–1326 körül, majd 1330-ban lépett Giacomo testvére, Giovanni bíboros szolgálatába.

Sajnos nem minden hibát tulajdoníthatunk a friss szakirodalom hiányának. Az 504. oldalon például azt olvashatjuk, hogy Petrarca „1348-ban tért vissza Olaszországba”. Amellett, hogy az olasz egység megvalósulása előtti eseményeket illetően terminológiai szempontból helyesebb lenne Olaszország helyett mindenhol Itáliát írni, az életrajzi adatot is pontosítani kell, Petrarca ugyanis már 1347 végén megérkezett a félszigetre. Két kódexe is ránk maradt, amelyeket november 28-án vásárolt Genovában (Firenze, BML, Plut. 34, 1 és Paris, BnF, Lat. 6400A), és november 29-én innen datálta a Cola di Rienzónak címzett híres búcsúlevelét is (*Fam.*, VII 7). Azt sem értem, hogy a szerkesztők számára miért kétséges, hogy a költő befejezte-e az *Africa* című eposzt (504): az autográfáról készült, szerkezeti hiányokkal, javításokkal és alternatív megoldásokat tartalmazó glosszákkal teli apográf kézirat (Firenze, BML, Acquisti e Doni 441) arról árulkodik, hogy a végleges változat sosem készült el,¹⁶ és erről a kurrens szakirodalom sem mond mást.

Más esetekben pontatlan megfogalmazás eredménye a tárgyi tévedés. Caligula például soha nem nyitott szorost az Iszthmoszon (512), csak tervbe vette (vö. Suet., *Cal.*, 21, 1); Tarpeia pedig nem a városba vezető utat mutatta meg a Rómát megtámadó szabinoknak (595), hanem a capitoliumi fellegvárba engedte be őket (vö. Liv., I 11, 5–9).

További hosszás szemlélés helyett vizsgáljunk meg két fokozottan terhelt jegyzetet – szerencsére ilyenekből kevés van. Az első könyv 103. fejezetében (16. par.) Petrarca felidézi Caius Cassius Parmensis életének egy epizódját:

A fegyver által megcsonkított gyűlölségek úgy szoktanak ismét kibimbózni és megsűrűdni, és az újonnan megéledett hadakozó emberek ismét ütközetre rendben állanak. Nem úgy talám, mint régentén Cassiusnak amaz őtőle leváगतott ellenségének felettébb való képzelése. Amaz ő legutolsó napján eleibe ment oly irtózatossággal,

and Portrait in the Renaissance: With a Critical Edition of Petrarch's Letter to Posterity, ed. Karl ENENKEL, Betsy de JONG-CRANE, Peter LIEBREGTS, Amsterdam–Atlanta, Rodopi, 1998, 243–281; PÉTRARQUE, *Lettres de la vieillesse*, i. m., 209–232; Laura REFE, *Due nuovi testimoni dell'epistola Ad Posteritatem di Francesco Petrarca*, Studi medievali e umanistici, 5–6(2007–2008), 429–441. A Refe által gondozott legújabb, 2014-es kritikai kiadás – amely terjesztési problémák miatt 2015-ben még valóban nem volt hozzáférhető – tizenkét kéziratra, hat nyomtatványra és az indirekt szöveg hagyományra támaszkodik, vö. REFE, *I fragmenta*, i. m., XXXIX–CLIII.

15 Marco PETOLETTI, *Petrarca, Isidoro e il Virgilio Ambrosiano: Note sul Par. lat. 7595*, Studi petrarcheschi, n. s. 16(2003), 1–48.

16 Vö. Vincenzo FERA, *La revisione petrarchesca dell'Africa*, Messina, Centro di Studi Umanistici, 1984.

hogy a legbátrabb szívű Cassiust, aki életében tőle nem félt, a megholtak ábrázolása megfutamatította, hanem úgy, hogy egyért sokan állván elő, valóságos, igaz kezekkel valóságos, igaz fegyvert rántsanak azokra, akik győzedelmeskedni láttattanak. (224.)

A vonatkozó kommentárban azt olvashatjuk, hogy „Valerius Maximus szerint (I, 7, 7) i. e. 21-ben, miután legyőzte Antoniust az actiumi csatában, Cassiusnak az éjszaka közepén megjelent egy bozontos, vérben forgó szemű óriási alak. Cassius kérdésére, hogy ki ő, azt felelte: »A te rosszakaró szellemed«. Cassius tiltakozott, hogy az ő hálóhelyére ember nem teheti be a lábát, az árnyalak pedig így felelt: »Nem vagyok ember«. Cassius úgy vélte, Antonius szelleme jelent meg neki.” (555.) A megfogalmazás és a megadott évszám alapján arra tudok következtetni, hogy a szerkesztők Carraud jegyzetére támaszkodtak, mert a francia kutató helyezi a nem sokkal az actiumi csata (i. e. 31) után zajló történetet tíz évvel későbbre. A szerkesztők azonban kicsit félre is értelmezhetnék az ott francia fordításban olvasható forrásszöveget, az eredetiben ugyanis Cassius a szolgálait hívja be a szobába, és tőlük kérdezi meg, hogy láttak-e valakit belépni vagy távozni, és ők felelik azt, hogy senki sem járt ott.¹⁷ Fogalmam sincs azonban, honnan származik az információ, miszerint Cassius győzte le Antoniust az actiumi csatában, és hogy azt hitte, Antonius szelleme jelent meg neki. Cassius Parmensis ugyanis Antonius pártján állt a polgárháborúban, az actiumi vereség után Athénba menekült, nem sokkal később pedig Octavianus végeztette ki.¹⁸ Azt már csak zárójelben jegyzem meg, hogy a *Névmutatóban* (647) az epizód lapszáma *Cassius Scaeva* – mint láttuk, ez helyesen *Caesius Scaeva* lenne –, a vonatkozó jegyzetét pedig *Cassius Longinus* neve alatt van feltüntetve, *Cassius Parmensis* ott egyáltalán nem szerepel.

A második könyv 91. [90.] fejezetében (4. par.) Petrarca megemlíti, hogy Seneca idejében földrengés pusztított Campaniában, amely súlyosan érintette Herculeaneumot, Pompeiit és Parthenopét, vagyis Neapolist – a mai Nápolyt – is (417). A kommentárban a szerkesztők ezt írják: „Herculeaneum, Pompeii és Nápoly i. e. 79. augusztus 24-én pusztultak el a Vezúv kitörésekor. Vö. Seneca, Uo. [»A természet kérdései«, VI, 1, 1–2. Nápolyt

17 Val. Max., I. 7. 7: „Vincit huiusce somni dirum aspectum quod insequitur. Apud Actium M. Antoni fractis opibus, Cassius Parmensis, qui partes eius secutus fuerat, Athenas confugit. Ubi concubia nocte cum sollicitudinibus et curis mente sopita in lectulo iaceret, existimavit ad se venire hominem ingentis magnitudinis, coloris nigri, squalidum barba et capillo immisso, interrogatumque quisnam esset respondisse κακὸν δαίμονα. Perterritus deinde taetro visu et nomine horrendo servos inclamavit, sciscitatusque est ecquem talis habitus aut intrantem cubiculum aut exeuntem vidissent. Quibus adfirmantibus neminem illuc accessisse, iterum se quieti et somno dedit, atque eadem animo eius obversata species est. Itaque fugato somno lumen intro ferri iussit puerosque a se discedere vetuit. Inter hanc noctem et supplicium capitis, quo eum Caesar adfecit, parvolum admodum temporis intercessit.”. Talán a Carraud-nál a szolgálak válaszaként idézett „*Personne n’a pénétré ici*”-ből lett a magyar változatban „Nem vagyok ember”?

18 Petrarca tisztában volt azzal, hogy Cassius Parmensis és Octavianus között személyes ellentét is volt: két Suetonius-kódexében is kiemelte Cassius nevét az erről szóló passzus (Suet., *Aug.*, 4, 2) mellé írt glosszájában (Berlin, Staatsbibliothek–Preußischer Kulturbesitz, Lat. fol. 337, f. 7va; ill. Oxford, Exeter College, 186, f. 11rb; BERTÉ, Monica, *Petrarca lettore di Svetonio*, Messina, Centro interdipartimentale di studi umanistici, 2011, 6, 4. glossza; illetve 64, 237. glossza). A *De remediis*ben felidézett epizódot Valerius Maximust követve megírta a *Rerum memorandarum libriben* is, ahol hasznosította a Suetoniustól származó információt is (*Mem.*, IV 56).

Rhodosz szigetéről érkező görög tengerészek alapították, s először Parthenopénak nevezték.” (601). Először is meg kell jegyeznünk, hogy a Vezúv nevezetes kitörése nem i. e., hanem i. sz. 79-ben következett be, és Neapolist nem pusztította el. Továbbá Seneca a *Természettudományos vizsgálódásokban* – ez a legújabb, Kopeczky Rita-féle magyar fordítás címe¹⁹ – nem adhatott hírt erről az eseményről, lévén, hogy i. sz. 65-ben Nero öngyilkosságra kényszerítette. A filozófus az i. sz. 62-ben történt²⁰ campaniai földrengésről emlékezett meg, amely valóban megrongálta a fent említett három várost, különösen Pompeiit és Herculanéumot. Végezetül fűzzük hozzá, hogy bár tényleg van egy olyan téves hagyomány, amely Parthenope/Neapolis alapítását a rhodosziaknak tulajdonítja, az anyaváros valójában az itáliai Kümé (Cumae) volt.²¹

A jegyzeteket követő kísérő tanulmányokban Lengyel Réka és Máté Ágnes összegzik a *De remediis utriusque fortunae*val és Székely László fordításával kapcsolatos vizsgálódásaik eredményeit. Előbbi kutató korábban a disszertációját szentelte a dialógusnak, utóbbi pedig a szakdolgozatát a magyarításnak, tehát mindketten a téma kiváló ismerői. A *Petrarca „orvosságos könyve”* címet viselő első tanulmány jó bevezetőül szolgál a *De remediis* forgatásához, segít a mű értelmezésében, rámutat a dialógus előképeire, forrásaira, ismerteti a keletkezéstörténetét és utóéletét, kiemeli irodalmi, hatástörténeti jelentőségét. A *Székely László, Petrarca magyar fordítója* című írás pedig röviden összegzi az erdélyi gróf személyével, életművével kapcsolatos főbb tudnivalókat, megismertet a fordítás kéziratával, tartalmi és stilisztikai jellemzőivel, végül utal azokra a személyes indítékokra is, amelyek Székelyt a munka elvégzésére sarkallhatták. Izgalmas lenne, ha a kutatók a későbbiekben bővebben is kifejténének egy-két olyan résztémát, amelyet itt csak érinthettek. Szívesen olvasnék például egy részletes elemzést III. Ince pápa traktátusának a *De remediis*re gyakorolt hatásáról (vö. 629), vagy egy filológiai jellegű vizsgálatot a Székely könyvtárból származó, általa használt 1613-as kiadás széljegyzeteinek a fordítással való kapcsolatáról (vö. 635, 637).

Örömdetesnek tartom, hogy a kötet végén a szerkesztők egy analitikus névmutatóval is megajándékozzák az olvasót – a magyarországi kiadványokban ez még korántsem általános gyakorlat. Döntésükkel nemcsak fárasztó munkát, de nem kis kockázatot is vállaltak, mert egy ilyen „kislexikon” (vö. 499) elkészítése szükségképpen megköveteli a kötetben szereplő személyek nagyon precíz azonosítását, ami a *De remediis* esetében embert próbáló feladat. Különösen nagy veszélyt jelentenek a névazonosságok, amelyek egy-két esetben a kötet szerkesztőit is tévútra vezették. Így például Lucius Aemilius Paullus (592), az i. e. 216. év consulja és a cannaei csata hősi halottja nem azo-

19 SENECA *Prózai művei*, II, ford. BOLLÓK János, KOPECZKY Rita stb., Bp., Szenzá, 2004, 501–698.

20 A földrengés időpontjáról lásd *uo.*, 816, a 640. laphoz tartozó jegyzet.

21 Alfonso MELE, *Tra sub-colonia ed epoikia: il caso di Neapolis = Colonie di colonie: Le fondazioni sub-coloniali greche tra colonizzazione e colonialismo. Atti del Convegno Internazionale (Lecce, 22–24 giugno 2006)*, ed. Mario LOMBARDO, Flavia FRISONE, Galatina (Lecce), Congedo, 2009, 183–201. Petrarca egyébként az irodalmi hagyományt követve, egy Parthenope nevű nő személyéhez kötötte a város alapítását, vagy legalábbis a nevet tőle eredeztette; lásd *Fam.*, XXI 8, 23; *It.*, 39; vö. Francesco PETRARCA, *Le postille del Virgilio Ambrosiano*, ed. Marco BAGLIO, Antonietta NEBULONI TESTA, Marco PETOLETTI, Roma–Padova, Antenore, 2006, II, 608, 580. glossza.

nos a Macedonicus melléknevet elnyert püdnai győztessel, hanem utóbbinak az apja; a Valerius Maximusnál (III. 3. 2.) szereplő Pompeius (609) pedig ismeretlen személy, nem azonos Gnaeus Pompeius Magnusszal. Továbbá, a dialógusban Esopus/Aesopus néven Petrarca egyszer sem a görög meseíró említi, hanem Clodius Aesopus római tragédiászínész, Cicero kortársát (90, 432), akiről elsősorban Macrobiusnál (*Sat.*, III 14, 11–14) olvashatott. Azt is kétlem, hogy Petrarcának tudomása lett volna a Kr. e. 8. században élt I. Kürosz perzsa uralkodóról (vö. 656), az mindenesetre biztos, hogy a *De remediis*ben szinte kizárólag II. (Nagy) Kürosz bukkan föl (185, 286, 334, 480, 493). Az egyetlen kivétel az első könyv 7. fejezete, ahol Petrarca megjegyzi (10. par.), hogy Catóhoz és Epameinondaszhoz hasonlóan Kürosz több mesterséghez, köztük a földműveléshez is értett (45). Eddig egy szövegkiadónak sem sikerült helyesen azonosítania az említett személyt, ifjabb Kürosz perzsa trónkövetelőt, II. Dareiosznak i. e. 401-ben, a kunaxai csatában elesett fiát. Petrarca a cicerói *De senectute* egyik anekdotájából (XVII, 59) szerezhette tudomást az ifjú Kürosz földművelésben való jártasságáról, maga Cicero pedig Xenophóntól (*Oecon.*, IV, 20–25) vette át a történetet.

Érdemes lett volna kicsit jobban átgondolni a *Névmutató* általános szerkesztési elveit is, és a római nevek esetében logikus rendezési koncepciót találni – esetleg a nemzetségnevet venni alapul az ábécérendhez, a más néven elhíresült személyek esetében pedig kereszthivatkozásokat alkalmazni –, mert elsőre nem jutna eszembe például a fent említett Lucius Aemilius Paullust az L betűnél keresni. Az viszont valószínűleg a tördelőnek és egy, a szerkesztőkkel nem egyeztetett módosításnak köszönhető, hogy a jegyzetapparátusra tett hivatkozások egy része szisztematikusan, egy oldallal el van csúszva.

A recenzens gyakran természetesnek veszi a jó megoldásokat, az adott mű érdényeit csak érintőlegesen említi és a javítandó hibákra koncentrál, ennek következtében úgy tűnhet, hogy a vizsgálat tárgyát képező kiadványban ez utóbbiak vannak többségben. Mielőtt bárki ilyen téves következtetésre jutna, szögezzük le, hogy a fenti, olykor szőrszálhasogató észrevételek többsége legfeljebb filológiai és szöveggondozási szempontból, csak egy szűk szakmai kör számára bírhat jelentőséggel, a felsorolt kisebb-nagyobb pontatlanságok a mű lényegi élvezetét alig befolyásolják. Székely László Petrarca-fordításának kiadása elismerést érdemlő, a *De remediis utriusque fortune* magyarországi hatástörténetének vizsgálata szempontjából hiánypótló munka, amely egy esetleges javított kiadással elfoglalhatja méltó helyét a hazai Petrarca-kutatás kiemelten fontos kiadványai között.

Ertl Péter
Országos Széchényi Könyvtár

Vörös Imre: Péczeli József (1750–1792)

Budapest, Universitas Kiadó, 2017 (Historia Litteraria, 33), 165 l.

Péczeli József a magyar irodalom és kultúra alakulásában kivételes szerepet játszik, ahogyan azt Kazinczy Ferenc már halála után néhány évtizeddel egyértelműen megfogalmazta: „talán nem a legszebb, de a leg-nagyobb fénnel ragyogott közöttünk”, és hangsúlyozta, hogy a magyar kultúra ügyéért „mindenét áldozta”. Olyan időszakban hozta ezt az áldozatot, amikor a magyar nyelv, kultúra és irodalom felemelése adott csak reményt a túlélésre, Európa gazdasági, kulturális közösségéhez való csatlakozásra. Ráadásul önzetlen munkáját sok esetben úgy végezte, hogy nevéhez sem tudjuk mindig kapcsolni a fáradságos tevékenységet és az eredményeket, hiszen a Mindenest Gyűjtemény szerkesztőjeként a fiatal nemzedék írásait inspirálta, javította, gondozta hihetetlen kezdeményezőkésséggel, kitartással és munkabírással. Biztosította a folyóirat anyagi hátterét, kapcsolatot tartott a szerzőkkel és a nyomdával, kereste a megrendelőket, levelezett az olvasókkal. Külföldi tanulmányútján szerzett tapasztalatait kamatoztatta céljai elérése érdekében. Sokoldalú tevékenységét mindig az vezette, hogy hozzájáruljon a magyar nyelven olvasó, művelt közönség létrehozásához. Életéről és munkásságáról több mint egy évszázada mégsem készült monográfia, amely Takács Sándor és Gulyás Pál alapos kutatásokra épülő munkáit kiegészítette volna, leszámítva Bíró Ferenc 1965-ös tanulmányait, amelyeket kis monográfiának is tekinthetünk. Időközben azonban jelentős kutatási eredmények születtek és egy igen fontos kritikai kiadás, 1996-ban: Péczeli *Henriása*, Voltaire

Henriade című eposzának fordítása, amely erőteljes hatása miatt is a fordító egyik legsikeresebb munkájának tekinthető. Tudományos közvéleményünk nagyon várta már, hogy a magyar és nemzetközi kutatások felhasználásával a 18. századi magyar irodalom iránt érdeklődő szélesebb közönség számára is elérhető monográfia készüljön Péczeliről.

Vörös Imre könyve ezeket a várakozásokat teljesíti be. A 18. század végi magyar fordítási irodalom értékelésében már több ízben megmutatta kivételes szakértelmét, Péczeli munkásságának kutatása területén is. Ő volt a *Henriás*, a Voltaire eposzából készült magyar fordítás kritikai kiadásának sajtó alá rendezője. A most megjelent könyv jórészt saját kutatásaira épül, de felhasználja a magyar és a nemzetközi kutatási eredményeket. Stílusa élvezetes, megfogalmazásai pontosak, világosak, tömörek. A könyv szerkezete jól áttekinthető, fejezetei logikusan kapcsolódnak egymáshoz, terminológiája mindenütt helytálló és következetes.

A könyv címe nemes egyszerűséggel az író neve mellett a sajnálatosan rövid életét határoló évszámokat adja meg. A kronológiai sorrendet követő monográfia Péczeli életének utolsó kilenc évére koncentrálna, amikor rendkívüli dinamizmussal megvalósította irodalmi munkásságát. Az 1783 és 1792 közötti időszak a magyar felvilágosodás legintenzívebb kora, amelynek szellemi gazdagságához Péczeli József jelentősen hozzájárult. Fordításainak értékelése kerül a könyv középpontjába. Vörös érvényre juttatja a felvilágosodás-kutatás jelenlegi tendenci-

áját, amelyben az eredeti művek alkotása mellett felértékelődik a kultúra elterjesztése érdekében végzett tevékenység, amely idegen nyelvekből készült fordításokkal elősegíti a anyanyelv fejlesztését, vonzóvá teszi a színházat, valamint a kor kedvelt műfajait (eposz, történetírás, mese, folyóiratickek stb.), közérthetővé a tudományos ismereteket. Mértéktartóan megmutatja azt is, melyek voltak Péczeli „felkészülésének” legfontosabb elemei, milyen irodalmi és szellemi hatások érték, milyen kapcsolatrendszert alakított ki külföldön és Magyarországra való visszatérése után, hogyan gondolkodott az irodalom, a társadalom, a filozófia, a vallás különböző kérdéseiről. Rávilágít könyvgyűjteményének jelentőségére, érinti az általa létrehozott Komáromi Tudós Társaság tevékenységét. Összeköti ezeket az elemzéseket Péczeli lelkipásztori tevékenységének értő bemutatásával és több fejezetet szentel teológiai tárgyú munkáinak.

Az *Előszó*ban Vörös Imre határozottan megjelöli azokat a célokat és módszereket, amelyeket a könyv megírása során követett és felhasznált. Péczeli fordítói munkásságának tematikai összefüggése nem mindig nyilvánvaló. Az írói életpálya alakulásáról emiatt nem lehet beszélni, következésképpen Vörös Imre az írói egyéniséget rajzolja meg. Választ keres több kérdésre: van-e a különböző fordítások között stilisztikai kapcsolat, milyen témák vonzzák Péczeli választásait, és a fordítások során megfigyelhető jellegzetes és tudatos változtatások hogyan mutatják meg egyéniségét és gondolkodását. Az olvasó érdeklődését jól irányítja kérdéseivel: „miért Voltaire?”, „miért a Zaire-t választja először fordításra?”, „miért fordít bizonyos verses műveket prózában?”. A könyv a válaszokat a különböző

műfajú művek fordításainak elemzése során fogalmazza meg. A fordításokat általában jellemzi elemzéseiben, és kitűnően illusztrálja idézetekkel. Minden fejezet végén tömör konklúzióban foglalja össze a legfontosabb összefüggéseket, a leszűrhető következtetéseket. Az első kérdésre a könyv mintegy felében folyamatosan kapjuk a válaszokat. Amikor Péczeli Genfbe érkezik, Voltaire emléke még nagyon eleven, hiszen a városhoz közel élő filozófus egy évvel korábban halt meg. Történeti tragédiáinak – amelyekben Shakespeare és Racine között keresi saját útját – közönségikere egész Európában óriási, és Péczeli jó modellt lát benne a magyar színház kezdeti időszakában a színjátszás igényeinek kielégítésére és a közönség ízlésének formálására. A történelemtől való gondolkodása és főleg az, hogy történetírásaiban középpontba helyezte a művelődéstörténetet, valamint nem utolsósorban az üldözöttek – és köztük a protestánsok – védelmezése Péczeli egyetértését váltották ki. A kevésbé tájékozott olvasó számára a lefordított művek rövid bemutatását és tartalmi összefoglalását is közli a szerző, így értékelései önmagukban is egészet alkotnak.

A könyv megállapításai a fordítástörténet mellett jelentősek a korabeli magyar nyelvű színház, az irodalomelmélet, és kiváltképpen az eposz és a mese műfaja, valamint a verstan vonatkozásában. Fontos összefüggésekre mutat rá az újságírás, a történeti gondolkodás, és az érzelmekultusz között. Új szempontok bevezetésével láttatja a Mindenest Gyűjtemény szerepét a korabeli kulturális életben, sajátosságait, enciklopédikus jellegét. Részét képezi a protestáns lelkész erkölcsi és teológiai munkáinak bemutatása és elemzése is, bár ezeknek idegen forrásait Vörös Imre

nem kutatja, az egyháztörténészek kompetenciájára bízva a kérdést.

Külön ki kell térni a monográfiának azokra a fejezeteire, amelyekben eddig nem ismert forrásokat tár fel Vörös Imre, illetve a korábbiakban tárgyalt műveket új összefüggésbe helyezi. A *Haszonnal mulatató mesék* című fejezet a lefordított és az eredeti mesék kérdését tárgyalja. A *Péczei József, Nagy Frigyes fordítója* és a *Rövid históriák* a forrásfeltárás vonatkozásában is új eredményeket tartalmaz. Vörös Imre összeveti az előbbi munka fordítását az eredetivel, s Péczeli társadalmi gondolkodására következtet az egyes terminusok lefordítása során megfigyelt eltérésekből. A *társadalmi szerződésre* például a fordítónak láthatóan nincs „megrögzült szakterminusa”, állapítja meg, és ennek okát abban látja, hogy a kérdés „nem áll gondolkodása középpontjában”. A *Rövid históriák* egyik forrását Voltaire történeti műveiben látja, és idézi a forrásként szolgáló írásokat, rámutatva teljes szövegegyezésekre. Úgy véli, hogy a gondolati rokonság az eredeti és a fordító között ebben a műben a kortárs történeti érdeklődés mellett elsősorban a háborúk katasztrofális hatásáról való meggyőződésben lelhető fel, míg az eltéréseket a fordító kihagyásai jelzik.

A különböző művek fordítása során végrehajtott tartalmi-stilisztikai változtatások vonatkozásában a könyv elemzései hangsúlyozzák a fordító egyéni adottságait és meggyőződését: kiemelik az uralkodó

szerepének sajátos felfogását (szakrális királyság), a Biblia nyelvéhez közel álló szóhasználatot, a képiséget, az érzelmességet, a magyar olvasó ismereteihez való közelítést. A monográfia erénye, hogy Péczelitől sokat és hosszan idéz, és az idézeteket legtöbbször párhuzamba állítja a francia forrásszöveggel. Emiatt nemcsak az érvelések nagyon meggyőzőek, hanem a 18. századi író sok nehezen fellelhető szövege is elérhetővé válik az olvasónak.

A monográfiát gondosan elkészített *Névmutató* teszi könnyebben használhatóvá, és Péczeli művei korabeli és későbbi kiadásai, röpiratai és rövid ismeretterjesztő kiadványai, valamint a róluk írt szakmunkák referenciáit tartalmazó *Bibliográfia* egészíti ki.

Vörös Imre monográfiája számvetés az eddigi Péczeli-kutatásokkal: utal a 19–20. század fordulóján készült, nehezen fellelhető tudományos munkákra, valamint az utóbbi évszázad kutatási eredményeire. Koncepciója eredeti, elemzései, érvelései meggyőzőek, jól átgondolt céljait következetesen megvalósítja. Monográfiája Péczeli József egyéniségéről és munkásságának jelentőségéről átfogó szemléletű, részleteiben sok új kutatási eredményt tartalmaz, ugyanakkor kézikönyvként is lehet olvasni. Megjelenése fontos esemény a magyar felvilágosodás kutatásában.

Penke Olga

Szegedi Tudományegyetem

Az ember – kultúrtörténeti és poétikai megközelítésben. Fiatalok konferenciája 2016

Szerkesztette Déri Eszter, Dóbék Ágnes, Görög Dániel, Markó Anita, Maróthy Szilvia, Budapest, Reciti Kiadó, 2017, 235 l.

A kiadvánnyal egyenlítették a magukat szerényen csak fiataloknak nevező ifjú tudós nemzedék tagjai: közvetlen elődeik, a Fiatal Kutatók Konferenciájának négy kötete után a Fiatalok Konferenciája-sorozatnak is megjelent a negyedik kötete, a 2016 őszen Budapesten lezajlott rendezvény anyaga.

Alcíme némiképp szűkíti az emberhez általánosságban kapcsolható problémaköröket. Néhány évvel ezelőtt, az akadémiai intézményrendszer átszervezésekor felmerült a kérdés: idegen nyelveken hogyan lehetne megnevezni a bölcsészettudományokat vagy a humán tudományokat művelő kutatóközponokat. Felvetődött, hogy bizonyos nyelvterületeken az emberekkel foglalkozó, azaz humán diszciplínákhoz sorolják – például – az orvostudományt is. A jelen konferenciakötet címlapja eligazítja azokat, akik az embert mint olyat túlságosan is általános témának tartanák: azt ígéri, hogy a tanulmányok kultúrtörténeti és poétikai szempontokat részesítenek előnyben. Szerencsére mindkét fogalmat lehet olyan tágan értelmezni, hogy az alcím ne tűnjék az olvasók félrevezetésének.

A 15 szerző munkáját 4 egységbe sorolták a szerkesztők. Az első kettő emberek bizonyos csoportjait próbálja körülhatárolni. A „nők és szörnyek” közül a szebbik társaság kétségtelenül ide tartozik. A „szentek és bolondok” közül az elsőként említettek földi életük során emberek voltak, és ezt a bolondoktól sem lehet elvitatni. „A (barokk) emberről” szóló tanulmányok egy

korszak- vagy stílusfogalom alapján kerültek egy csoportba. A negyedik egységet, az „önmegjelenítést” bízvást tekinthetjük speciálisan emberi jellemzőnek.

A kötet előszavában Hargittay Emil a tematikai, módszertani sokféleséget dicsérve megállapítja: „Arról tehát nem lehet(ett) szó, hogy akár a konferencia, akár jelen kötet valamilyen szorosabb tematikai koherenciát képvisel” (7). Mindazonáltal elismerendő a sokszínűség. Ennek érzékeltetésére a következőkben az egyes tanulmányok tárgyát, legfontosabb eredményeiket, állításait villantom fel néhány mondatban.

Az első egység címszereplői, a nő és a szörnyeteg Virág Csilla dolgozatában egy személyben egyesülnek. Az Arthur-mondakör rettenthetetlen lovagja, Sir Gawain hitvese, Ragnelle az egyik kéziratban így fest: „a szája széles, a szemgolyói nagyobbak, mint egy labda, a fogai túl hosszúak, így túllógnak az ajkain, az arca olyan széles, mint más nők csípője, a nyaka is hosszú és vastag, a vállai majdnem egy méter szélesek” (15). A másik forrás szerint: „A szája helyén van az egyik szeme, a másik a homloka közepén, az orra görbe és kifordult, a szája ferde” (16). Szerencsére a folytatásban a szörnyszülött gyönyörű nővé változik. További jó hír, hogy a tanulmányban a bemutatott példákból a szóbeliség és az írásbeliség viszonyára is fény derül.

Görög Dániel középkori magyar krónikák „másik” szereplőit vizsgálja, azaz azokat, akik eltérnek az események ala-

kulását befolyásoló, egészséges, katolikus magyar férfiatól. Ilyenek a nők, az idegenek, a nyomorékok és az eretnekek. Az első csoportot illetően megállapítja: „egy nő két módon érdemelheti ki helyét a krónikákban: egyik, ha szent lesz; másik, ha országos botrányt csinál” (23). A példák között szerepel Árpád-házi Szent Erzsébet, Szent István felesége, Gizella; II. Béla felesége, Ilona; I. Károly felesége, Piast Erzsébet.

Molnár Annamária Boccaccio narrációs technikáját mutatja be a híres hölgyekről (*De mulieribus claris*) szóló munkájában, összevetve a *Dekameron*ban és más műveiben megfigyelhető eljárásokkal. Részletesen elemzi Scipio Africanus felesége, Tertia Aemilia, Quintus Lucretius felesége, Curia, valamint Kleopátra életrajzát. Kibontakoznak az egyéni leleményekkel kiegészített történetmesélés, a lélekrajz, az erkölcsnevesítő célzat és oktató szándék különféle formái.

Szenteket és bolondokat ígér a kötet második nagyobb egysége. Első darabjában bolondokkal találkozhatunk, mégpedig a szerelem bolondjaival. Mezei Emeke a régi magyar művelődéstörténetből említ olyan férfiakat, akik józan eszüket elvesztve estek áldozatul különféle nőszemélyeknek. Bibliai és antik hősköltől Toldi Miklósig hoz példákat azokra, akiknek története Armbrust Kristóf és Ilosvai Selymes Péter jóvoltából, valamint kályhacsempéken megörökítve szolgálhat mulatsággul vagy tanulsággul az utókor számára.

A következő tanulmányban már egy szent áll a középpontban. Kovács Péter a Szent Imre-legenda különböző prologusaiban megjelenő cédrusfa-hasonlatot vizsgálja, kitekintve a motívumot tartalmazó párhuzamos helyekre. A számítás-

ba vehető források nyomán következtet a variánsok keletkezési sorrendjére, és megállapítja: a legendaszerző „célja egy önálló kultusz megteremtése, valamint a cölibátus eszményének hiteles képviselése” (76) lehetett.

Vrabély Márk a *Régi Magyar Exemplum-adatbázist* ismertetve kitér a szereplőkre is, akik között az angyalok, ördögök, állatok, tárgyak és megszemélyesített fogalmak mellett emberek: mitológiai, bibliai és történelmi alakok, sőt mi több, szentek is akadnak szép számmal. Alighanem ezért kerülhetett a dolgozat a szenteket és bolondokat felsorakoztató egységbe.

Témájuk alapján kilógnak ebből a csoportból Sebestyén Ádám fejtegetései, mivel sem szentek, sem bolondok nem fordulnak elő bennük, de azért nem nélkülözik a tanulságot. A *Foliopostilla* elemzése alapján ugyanis kiderül, milyen emberi bűnök vetítik előre a végítélet jeleit. „Bornemissza [!] véleménye szerint a társadalomban tapasztalható apokaliptikus jelek, mint a különböző visszatetszések, háborúk, igazságtalanságok, erkölcsatlenségek, bálványozások alapvetően a kevélység főbűnére vezethetők vissza.” (96.)

A legváltozatosabb témákat és megközelítésmódokat a kötetnek a harmadik, a barokk emberhez kapcsolódó egysége biztosítja. Kusler Ágnesnek köszönhetően ismerhetjük meg az Arcimboldo-effektus megkésett manifesztációit a magyarországi barokk művészetben. A kompozit portrék, az *arcimboldeszkek* két magyar kötődésű darabjáról esik szó. Esterházy Pál fraknoi Kunstkammerének kincse a négy évszakot és a négy elemet ábrázoló sorozat. Stephan Dorffmaister munkája a Budapesten őrzött Heródes-portré. Különösen érdekes annak megvilágítása, hogyan értelmezhetők a képek az alkotó

vagy a megrendelő ideológiai, politikai állásfoglalásaként, és hogy miféle mozgatórugói lehetnek a morbid témák iránti vonzódásnak.

Három kéziratos és egy nyomtatásban megjelent spanyol Thököly-dráma feltételezhető forrásanyagát mutatja be Törtei Renáta: olyan leveleket, okleveleket, történelmi dokumentumokat, publicisztikai és irodalmi szövegeket, amelyek alapján Spanyolországban tájékozódhattak a 17. század végének magyarországi eseményeiről. A drámákban Thökölyt „a hős nemes szerepében látjuk, aki ellenszegül az elnyomó Habsburg hatalomnak, és ahhoz, hogy célját elérje, képes még a legádázabb ellenséggel is lepaktálni: a törökkel” (132).

Pálfy Eszter dolgozatának egyik része a barokk korhoz kapcsolódik: Gyöngyösi István *Márssal társolkodó Murányi Vénusát* (1664) hasonlítja össze Kisfaludy Károly *Szécsi Mária, vagy Murányvár ostromlása* (1820) című drámájával. A különbségeket a két mű keletkezése között eltelt bő másfél évszázad során bekövetkezett társadalomtörténeti változásokkal magyarázza. Az eltérések legszembetűnőbben Szécsi Mária alakjának megformálásában mutatkoznak meg: „míg a *Murányi Vénus* Máriaja nőies és egységes karakter, addig a 19. században férfias alakként tűnik fel, akinek köz- és magánérdeke egymásnak feszül” (154).

A következőkben a Lelkiismeret allegorikus alakjának felleltetését követhetjük nyomon az európai drámaszínpadon. Kaposi Krisztina a középkortól kezdi áttekintését. A barokk korban keletkezett az ismeretlen szerzőjű *Comico-Tragoedia*, a kantai *Dúsgazdag-játék*, Gravius Márton *Tragoedia novája* és egy 1725-ös csíksomlyói utolsójáték-játék. Nem hiányoznak a dolgozatból a darabok nyugat-európai párhuzamai sem.

Bodnár-Király Tibor Ember és Természet viszonyát tisztázza Aranka György természetfilozófiai írásaiban. Nem egészen érthető, hogy a felvilágosodás ismert alakjaként definiált szerzőnek a 18–19. század fordulóján keletkezett munkái hogyan kerülnek a barokk ember viselt dolgait tárgyaló csoportba, de hát ezen az apróságon igazán nem érdemes fennakadni. A filozófiatörténet szakértői bizonyára örömmel olvasnak arról a bonyolult összefüggésrendszerről, amelyik meghatározza Aranka György viszonyát Kanthoz, Schellinghez és Wolffhoz.

A kötet utolsó egységének három tanulmánya az önmegjelenítéshez kapcsolódik. „A két nagyságos elme”, Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám verseit tartalmazó kötetet elemezve Balog Edit Otilia arra keresi a választ, hogy a szerzők „gondolataik megjelenítése közben és mellett miképpen reprezentálják önmagukat mint embert, mint katonatisztet és mint poétát”, továbbá, hogy „milyen nyelvi mechanizmusokat, írásbeli kommunikációs formulákat hoznak létre saját maguk és egymás láttatására verseikben” (194).

Ugyanebben a korszakban otthonos Fekete Norbert: a szerzői névhasználat szerepét vizsgálja az imázsteremtésben Orczy Lőrinc és fiatalabb pályatársai – Barcsay Ábrahám, Bessenyei György és Révai Miklós – gyakorlata alapján. A megfigyelt jelenségek kirajzolják az irodalom státuszának módosulását, a modern értelemben vett szerzőség kialakulását. Szóba kerülnek a korszak további izgalmas kérdései is, mint például a költői szerep vállalása, a kéziratos és a nyomtatott nyilvánosság viszonya.

Az emlékkönyvek világába kalauzol el Schelhammer Zsófia, a női bejegyzéseket önmegjelenítésnek tekintve. Különösen

érdeklik azok a vonások, amelyekből kitűnik, hogy „a citált szövegek mutatnak-e genderspecifikus jegyeket.” (221.) Az albumokba másolt versidézetek a bejegyzők olvasmányaira, műveltségére vetnek fényt. Megtudhatjuk, hogy a 18. századi citátumok legnagyobbbrészt német költőktől származnak, „mivel a bejegyző nők nagy része németajkú polgárasszony volt, és olyan köteteket, énekeskönyveket forgattak, melyekben lírai művek, idézetek szerepeltek” (230).

Amint a néhány mondatnyi ismeretésekből is kitűnhet, a kötet tematikus egységéről valóban nem lehet beszélni, de ez nemcsak a szerzők szerteágazó érdeklődéséből, hanem a kultúrtörténet és a poétika igen tág értelmezhetőségéből is következik. A sokrétűség abban is megmutatkozik, hogy ki meddig jutott el témájának feldolgozásában. A kérdések felvetésétől a részleges vagy mindenre kiterjedő válaszokig széles a skála. A forrá-

sok és a szakirodalom ismeretében, alapos feldolgozásában, a választott módszertan alkalmazásában nem találhatunk kivét-nivalót. Néhány dolgozat magán viseli az első szárnypróbálgatások iskolás jegyeit – különösen a stílust és a szerkezetet illetően –, de tartalmi érdemeik alapján ezek is biztató kezdeménynek tűnnek, előle-gezve az ígéretes folytatás lehetőségét. Többségben vannak a kötetben a „felnőtt” kutatókhoz méltó, eredeti ötleteket megvalósító, jelenlegi formájukban is értékes tudományos eredményeket bemutató tanulmányok. Remélhetjük és kívánhatjuk, hogy szerzőik akkor is legyenek jelen az irodalomtörténész szakmában, amikor már nem lesznek egészen fiatalok, de annál kiérleltebb teljesítménnyel gyarapít-hatják a régiségről megszerezhető ismereteinket.

Bartók István

MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.

Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Új könyvek

„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!": *Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*, szerk. CIEGER András, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2017, 364 p.

„Óhajtom a classicus írók tanulmányát": *Arany János és az európai irodalom*, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó, 2017, 338 p.

VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Bp., Universitas Kiadó, 2017, 656 p.

Előkészületben

Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában, szerk. ITTÉS Gábor, Bp., Universitas Kiadó, 2017.

PÁZMÁNY Péter, *Megrostálás (1609)*, s. a. r., jegyz. BÁTHORY Orsolya, Bp., Universitas Kiadó, 2017 (Pázmány Péter Művei: Kritikai kiadás, 9).

A fenti könyvek kedvezményesen megrendelhetők: www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István

Korrektor: Bretz Annamária

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

Borítóterv: Szentés Éva

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2017.

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft

Éves előfizetési díj: 7350 Ft